ARCHIEF

VOOR

DE GESCHIEDENIS

VAN HET

AARTSBISDOM UTRECHT

ARCHIEF

VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
HET AARTSBISDOM UTRECHT

BIJDRAGEN

VERZAMELD EN UITGEGEVEN OP
LAST EN ONDER TOEZICHT VAN
ZIJNE HOOGW. EXCELLENTIE DE
AARTSBISSCHOP VAN UTRECHT

„Gratius ex ipso fonte bibuntur aquae"
Ovid. ex. Pont. III. 5, 18

VIER EN ZEVENTIGSTE DEEL

UTRECHT - WED. J. R. VAN ROSSUM - 1957

JOHAN VAN INGEN: GESCHIEDENISSEN

Inleiding.

Het hierbij afgedrukte handschrift bevindt zich in de Bibliotheek van de Mij. der Ned. Lett. te Leiden, Lett. 614.

Het is een papieren handschrift, genaaid in een gebloemd papieren omslag. Het formaat van het papier is 19,5 x 15,7 cm, dat van de tekst is ± 15 x ± 10 cm, zodat er dus een ruime marge is gelaten. In de marge bevinden zich korte annotaties, gewoonlijk een summiere samenvatting van de tekst. Het papier draagt in alle katernen hetzelfde watermerk, een narrenkop. In deze vorm is het niet te vinden onder de 167 voorbeelden, die Heawood van dit type geeft. (p. 108-111, Pl. 273-296).

De bladzijde, genummerd 154, is gereproduceerd in: A. Hulshof, Deutsche und Lateinische Schrift in den Niederlanden. 1918. Tafel 49b.

Het handschrift telt 188 pagina's. Pag. 1 bevat de titel, pag. 2 een korte inhoudsopgave. De pagina's 3-7 zijn gemerkt A, B, C, D, E, pag. 8 is leeg. De pagina's 9-64 zijn genummerd 1-56, hiervan zijn de bladzijden genummerd 50-56 leeg. De pagina's 65-182 zijn genummerd 57-174. Hiervan zijn de bladzijden genummerd 160 en 174 leeg en zijn de pagina's, nu genummerd 57-170, eerder genummerd geweest 1-114, maar deze nummers zijn doorgehaald. Tenslotte volgen nog 5 ongenummerde bladzijden, waarop het register is geschreven.

Uit deze nummering en enkele gedateerde nota's in

de tekst is de gang van zaken bij de samenstelling van het handschrift enigszins te reconstrueren.

In 1635 heeft de schrijver de beschikking gehad over de kroniek van het Agnietenconvent te Amersfoort en hieruit verschillende stukken gecopieerd. Tevens maakte hij in dat jaar een copie der kroniek van het Sint Aechtenconvent te Amersfoort. Deze laatste werd door hem bijna in haar geheel overgenomen, ze interesseerde hem waarschijnlijk meer door zijn familiebetrekkingen met enkele zusters uit dit klooster. Van zijn eigen copie maakte hij in 1643 een tweede – enigszins verkort – exemplaar, het onderhavige, en voegde er een korte appendix over het einde van het klooster aan toe. In een aanhangsel gaf hij nog een overzicht van ontstaan en groei van verschillende kerken, kloosters en charitatieve instellingen van Amersfoort. Het zo ontstane handschrift werd door hem van een nummering der bladzijden voorzien. Later heeft hij er vóór gehecht de katernen met zijn aantekeningen uit de Sint Agnietenkroniek en alles opnieuw genummerd. In zijn huidige toestand kwam het handschrift pas na 1657, dit blijkt uit de notitie betreffende het vinden van het graf van Sint Bernulfus. Toen heeft de schrijver de met letters gemerkte bladzijden er aan toegevoegd en titelpagina, inhoud en register geschreven.

Door deze samenstelling is een brokkelig geheel ontstaan. Sommige gebeurtenissen worden in de eerste bladzijden genoemd en keren dan soms in het extract uit de kroniek van het Sint Agnieten- en de kroniek van het Sint Aechtenklooster terug.

In de marge komen behalve de noten ook nog strepen, cirkels, kruisjes en letters voor, duidelijk afkomstig van verschillende schrijvers. De horizontale lange strepen, van een kleur ongeveer gelijk aan die van de tekst, zijn mogelijk het werk van Antonius

Matthaeus, die het handschrift heeft gebruikt voor zijn aantekeningen in Rerum Amorfortiarum. De overige tekens in de marge, cirkels, kruisjes, letters en enkele korte streepjes, hebben een donkerder kleur. Ze zijn zeker afkomstig van Hendrik van Rijn, die het handschrift gebruikte voor de aantekeningen in zijn vertaling van Hugo van Heussens Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtsche Bisdom (II p. 755-784). De gegevens of fragmenten, die hij er aan ontleende, zijn namelijk met deze tekens aangegeven.

De verdere geschiedenis van het handschrift is mij onbekend. In 1719 was het in het bezit van Christiaan Vermey te Leiden, de uitgever van Van Rijns bovengenoemde werk. In 1836 was de eigenaar J. Dermout, zoon van de hofprediker I. J. Dermout. Hij was in 1802 te Amersfoort geboren, toen zijn vader daar predikant was (1800-03). Hij promoveerde te Leiden en was achtereenvolgens predikant aan de Vuurse, te Meppel, Schiedam en Leiden. Bij zijn komst te Leiden gaf hij het handschrift ten geschenke aan de Maatschappij der Ned. Lett.

De samensteller van het handschrift was de Amersfoortse notaris Johan van Ingen. Aan zijn vader Mr Cornelis van Ingen werd 15 januari 1576 het burgerschap der stad Amersfoort verleend. Hij was of werd toen „der stad schole lector" (Rootselaar, II p. 410), maar werd in 1587 met het gehele personeel der Latijnse school om zijn katholicisme ontslagen. Johans moeder was Sophia Aerts van Utrecht.

Op 28 februari 1607 werd Johan van Ingen door het Hof van Utrecht als notaris beëdigd (Formulier van de eed bij Van de Water, Groot Placcaetboek I, 461). Hij moet toen minstens 25 jaar oud zijn geweest volgens de Ordonnantie op de Notarissen van 22 januari 1606 (Van de Water I 459).

Hij werd toen notaris te Amersfoort. Op het Rijksarchief te Utrecht berust zijn archief, lopende over de jaren 1607-1651, resp. 4 delen protocol en 12 delen bescheiden (Oude rechterl. archieven. Inv. n° 1674).

Sinds 1629 was hij regent van het H. Geesthuis „De Poth" (Van Bemmel I, 401). Uit het archief van deze instelling kwam ook zijn sterfdatum te voorschijn: 1 december 1659. Dit wordt bevestigd door een akte voor de Weeskamer te Amersfoort van 30 mei 1660, waaruit blijkt, dat hij dan gestorven is.

In 1645 was hij secretaris van de „beerlicheijd en gerichte van Hoevelaken" (Beernink p. 117).

Als jong notaris is hij getrouwd. In het Register van huwelijksvoltrekkingen voor schepenen der stad Utrecht 1585-1811 op f° 120 r^to^ komt onder het jaar 1608 voor: „Den 2^den^ Aprillis Jan Cornelissen van Ingen, woonende tot Amersfoort en Geertruyt Reynier Sarceriusdr, woonende tot Dordrecht". De vader van de bruid, Reinier Sarcerius, was van 1579-1586 en weer van 1589 tot zijn dood in 1597 rector der Latijnse school te Utrecht geweest. Ook hij was wegens zijn katholicisme in 1586 ontslagen, maar door het verval der school gedwongen benoemde het stadsbestuur hem in 1589 opnieuw. Tegen Ekkers vermoeden, dat hij in die tussentijd protestant zou zijn geworden pleit het huwelijk van zijn dochter voor de schepenen. Bij zijn collega Gesselius in Amersfoort was trouwens hetzelfde gebeurd, ook al was deze katholiek gebleven. Bovendien was bij Sarcerius' herbenoeming in 1589 de door Leicester gesteunde orthodoxe groep juist uit het Utrechtse stadsbestuur verdreven.

Uit enkele nota's in het handschrift zijn enige gegevens te putten over Van Ingens familiebetrekkingen van moederszijde. Deze zijn in het volgende schema vastgelegd.

Peter Focking × (moeye van)				Aernt (van Utrecht)	
Elisabeth	Aeltgen	Jan		Sophia	Maria
1527-1600	† 1597			×	† 1604
mater	religieuse		Mr. Corn. v. Ingen		religieuse
S.Agatha	S.Agatha				S.Agatha
			Johan van Ingen		

Door zijn familieconnecties met verschillende religieusen in het convent van S. Agatha is hij zich misschien voor dit en de andere conventen gaan interesseren en zodoende tot het copiëren en extraheren van de kronieken gekomen.

In Amersfoort komt een notaris Cornelis van Ingen voor in de jaren 1632-1664 en een notaris Reynier van Ingen in 1647-1670. De eerste draagt de naam van Johan van Ingens vader, de tweede die van de vader van zijn vrouw en wordt ook dikwijls in de acten, door zijn vader opgemaakt, als getuige aangetroffen. Bovendien blijkt uit het testament van de tweede, op 21 october 1661 voor notaris Cornelis Caen te Amersfoort gemaakt, dat zijn oudste zoon weer Johan heette. Dit alles wettigt het vermoeden, dat deze Cornelis en Reynier zoons van Johan van Ingen waren, die ook het ambt van hun vader hadden gekozen.

De in het handschrift aangetroffen gegevens zijn in hoofdzaak tot drie groepen terug te brengen. De eerste, die in de met de letters C, D en E gemerkte bladzijden zijn neergelegd, zijn volgens een nota van Van Ingen aan hem verstrekt door de schepen Mr. Werner van Bronchorst. Deze was in de jaren 1641 en 1642 raad en daarna zonder onderbreking schepen van Amersfoort tot zijn dood op 19 maart 1657. Ook was hij sinds 1642 kerkmeester der Lieve Vrouwekerk (Van Bemmel I 148) en sinds 1647 regent van de stichting

„De Poth" (Van Bemmel I 402) en als zodanig collega van Johan van Ingen.

Eenmaal in zijn leven was hij het middelpunt van een locaal-politieke strijd. N.a.v. zijn benoeming door het stadsbestuur op 14 juni 1647 tot secretaris der stad ontspon zich namelijk weer de oude strijd tussen het Amersfoortse stadsbestuur en de Staten van Utrecht over het recht van de secretarisbenoeming. Dit was een recht van de stad geweest, door Karel V in 1543 als straf voor de zwakke verdediging tegen de Geldersen aan haar ontnomen en volgens het stadsbestuur bij de opstand teruggewonnen. Door het terugtrekken van Van Bronchorst op 9 augustus van hetzelfde jaar en doordat de door de Staten benoemde candidaat zijn approbatie aan het stadsbestuur verzocht bleef de kwestie hangen.

De tweede groep wordt gevormd door aanhalingen uit de kroniek van het Agnietenconvent. Uit de tekst zelf, waar deze bv. over Gerrit de Groot en Florens Radewijns spreekt (hs. p. 1/2, 17/19), is wel op te maken, dat hier geen zeventiende-eeuws notaris aan het woord is. Hier heeft Van Ingen zuiver gecopieerd.

Deze kroniek is omstreeks 1500, mogelijk in 1493 opgezet door pater Jan die Wael, die van 1489 tot 1531 biechtvader van het Agnietenconvent is geweest, ook al heeft hij daarvoor wellicht oudere bronnen gebruikt. De redenen, waarom ik deze kroniek aan Jan die Wael toeschrijf, zijn de volgende.

Eerstens kan ze niet van den beginne af aan regelmatig zijn bijgehouden, anders zou niet al direct bij het begin een chronologische fout van bijna een eeuw zijn gemaakt door bisschop Guido te stellen in 1380. Ze moet dus geruime tijd hierna zijn samengesteld. Toch wijzen verschillende details op een vrij grote bekendheid met de histoire intime van het klooster (zie bv. de geschiedenis met Volckert Gijsbert), die wel

te danken is aan bestaande notities, die door de kroniekschrijver zijn gebruikt.

In de stadsbibliotheek te Haarlem bevindt zich een „Informiringboeck", afkomstig uit het Agnietenconvent te Amersfoort en daterend uit het jaar 1510. De inhoud wordt aangegeven door de titel, „want hierin werde die ionghe informiert, gheleert ende onderwesen, hoe dat si al haer leven ende oeffeningen schicken ende ordinieren sullen". Uit de inleiding blijkt, dat het is geschreven door Johannus Gallus ten behoeve van de zusters van zijn klooster. Volgens het Memoriael van het Agnietenconvent was in deze tijd, van 1489 tot 1531, pater Jan die Wael biechtvader. Hij heeft dus als auteur zijn naam verlatiniseerd.

In deze inleiding deelt hij tevens mee, dat hij nog andere boeken ten behoeve der zusters heeft samengesteld, o.a. een *kroniek van het klooster*. Er heeft dus een kroniek van het Agnietenklooster bestaan, samengesteld door pater Jan die Wael.

Dat het deze kroniek was, die Van Ingen onder de ogen heeft gehad, wordt o.a. waarschijnlijk gemaakt door een aantekening, die hij er uit overnam (p. 33/34): „Als den achtsten pater anno 1489 eerst in den convente quam etc." Hier wordt duidelijk een persoonlijke ervaring van pater Jan die Wael meegedeeld.

Tenslotte nog de volgende overweging. Op de kaart van Amersfoort door F. Hogenberg uit 1596 komt op de rugzijde een korte beschrijving van die stad voor door Michaël ab Isselt. Hierin wordt even genoemd het mirakel van O.L.V. van Amersfoort van 1444, beschreven door Johannes Gallus Mommandiensis. Nu heeft Van Ingen uit de Agnietenkroniek een vrij uitvoerig verhaal over dit mirakel overgenomen. Het ligt nu voor de hand, dat met deze Johannes Gallus Mommandiensis pater Jan die Wael wordt bedoeld en met zijn verhaal over het mirakel de be-

schrijving in de Agnietenkroniek. Vergelijk voor deze kwestie mijn artikel A.A.U. 1955. Daar tevens de reden, waarom mij 1493 waarschijnlijk lijkt als het jaar, waarin de kroniek werd opgezet.

Zo is het ook te verklaren, dat de laatste notitie, die Van Ingen uit de Agnietenkroniek overnam, betrekking heeft op het jaar 1527. Kort daarop immers, in 1531, is Jan die Wael gestorven.

In de Gedachteniskalender van het Agnietenklooster, die te vinden is in het Memoriael van dit convent, staat op de Sceydinge der Apostelen (15 juli) genoteerd „Hawich Walynne, ons paters moeder" en op St Claudius (3 december) „Johan Martynsz Desyrey, onse pater die Wael vader", terwijl zijn eigen dood herdacht wordt op St Ysidorus (15 mei). Dit Memoriael – en ook de kalender – is opgezet in 1500, dus tijdens het rectoraat van Jan die Wael, en later vrij regelmatig bijgehouden.

Het was niet meer na te gaan uit welk klooster Jan die Wael afkomstig was, toen hij zijn functie in het Agnietenklooster aanvaardde. De dodenlijst van het klooster van St Jan, waaruit zijn onmiddellijke voorganger Gerrit van Helmond afkomstig was, eindigt in 1522, die van het klooster Hulsbergen, waaruit vroegere rectoren van het Agnietenconvent afkomstig waren, in 1530. Beide dodenlijsten zijn in het Memoriael van het Agnietenklooster te vinden. Mogelijk wijst het ophouden van de laatste lijst in 1530, juist het jaar voor de dood van Jan die Wael, op een verbreken van de connecties bij zijn dood. Zeker heeft hij tot de Windesheimers in goede betrekking gestaan, want hij verwierf voor het Agnietenconvent de aflaten van het Windesheimer kapittel, zoals in hetzelfde Memoriael wordt meegedeeld (f° 84 r^to).

Veruit het grootste deel van Van Ingens handschrift wordt in beslag genomen door zijn copie der kroniek

van het St Agathaconvent. Hijzelf noemt het een extract, zegt ook op het eind nog eens, dat hij het geëxtraheerd heeft, maar schijnt hiermee te bedoelen, dat hij de kroniek niet in haar geheel heeft overgenomen, maar er enkele dingen uit heeft weggelaten. De tweede copie, die hij aan de hand van de eerste maakte en die we hier aantreffen, is nog weer door hem ingekort. Hij heeft er uit weggelaten een aantal namen van zusters, die ingetreden, gekleed, geprofest of gestorven zijn.

Het is niet zeker of deze kroniek evenals die van Sint Agnieten geruime tijd na de stichting van het klooster is begonnen. Notities als die over Fie Aelberts uit 1405 en de beschrijving van de dood van pater Van den Broeck uit 1483 wekken wel een indruk van onmiddellijke beleving. Daar staan typische vergissingen tegenover, die onverklaarbaar zijn, wanneer de feiten kort na het gebeuren worden vastgelegd. Het meest opvallend is wel de datering van de Beeldenstorm in 1567. Dit is zeker geen vergissing van de copiïst. Mogelijk is op een gegeven moment de kroniek opgezet met behulp van oude notities en toen met meer of minder regelmaat vervolgd, misschien ook aan de hand van losse aantekeningen, die wel eens door elkaar raakten. De grotere regelmaat zou dan vallen in die jaren, waarin de gebeurtenissen het meest gedetailleerd zijn weergegeven.

In de loop der jaren zijn deze kronieken gebruikt als bronnen voor de geschiedenis der stad Amersfoort. Zo noemt de auteur van het door Matthaeus in 1693 uitgegeven Vetus Chronicon Amorfortium incerti auctoris, dat tot 1573 loopt, onder zijn bronnen de Chronica Birctina, Agnetensis, Agathensis. Het is waarschijnlijk, dat hij ze werkelijk onder de ogen heeft gehad. Typische fouten van de Agnietenkroniek, bv.

de plaatsing van bisschop Guido op het einde der 14e eeuw, keren in deze kroniek terug. Zo is ook de notitie over de onenigheid in het St Agathaconvent in 1426, die door een mater en een oud-mater van Sint Agnieten werd gesust (Matthaeus p. 170) waarschijnlijk wel uit de Agnietenkroniek afkomstig, hoewel ze bij Van Ingen niet voorkomt.

Toen Antonius Matthaeus in 1693 dit Chronicon uitgaf, beijverde hij zich daarnaast ook andere bronnen, zelfs particuliere, aan te boren (vgl. Van Dam van Isselt p. 5). Hij voorzag het toen van overvloedige aantekeningen. Hierin haalt hij het Chronicon Amorfortium ex coenobio Agnetensi en het Chronicon Agathensi aan. Daardoor wekt hij de indruk, dat hij beide kronieken voor zich heeft gehad. Hij zegt zelfs (p. 229): ... et ex Chronicis Amorfortiis Agnetensi et Agathensi, *quae Ms habeo*, satis patet..., dus dat hij de handschriften van deze kronieken bezit.

Toch is dit zo goed als zeker niet het geval geweest, hij heeft niet de oorspronkelijke kronieken, maar het handschrift van Van Ingen voor zich gehad.

Eerstens is het opvallend, dat wanneer hij uit deze kronieken aanhalingen geeft, en soms lange, zijn citaten woordelijk dezelfde zijn als die van Van Ingen, en dat bij hem geen enkele aanhaling voorkomt, die ook niet bij Van Ingen te vinden is. Het zou al erg toevallig zijn, en dit geldt vooral voor de Agnietenkroniek, waaruit Van Ingen minder fragmenten heeft overgenomen, wanneer Van Ingen alleen die passages had geciteerd, die later ook door Matthaeus zouden worden aangehaald.

Ten tweede haalt Matthaeus (p. 371) het Chronicon Agnetense aan, terwijl deze aanhaling letterlijk voorkomt bij Van Ingen, echter niet in diens extract uit de Agnietenkroniek, maar onder de gegevens, die hij

volgens eigen medeling aan schepen Van Bronchorst ontleende.

Tenslotte haalt Matthaeus (p. 282/283) een notitie van Van Ingen zelf aan – dus niet uit de kronieken – echter zonder bronvermelding. Wel is opvallend, dat hij er bij noteert: „Ex veteri quadam scheda", terwijl het opschrift van de betreffende pagina bij Van Ingen luidt: Oude geschiedenissen in Amersfoort.

Uit de twee laatste gegevens blijkt, dat Matthaeus het handschrift van Van Ingen onder de ogen heeft gehad, terwijl we mogen veronderstellen, dat de situatie sub 1 en de vergissing sub 2 alleen mogelijk was, doordat Matthaeus niet de oorspronkelijke kronieken, maar alleen Van Ingens copie bezat.

De volgende, die van het handschrift van de Amersfoortse notaris gebruik heeft gemaakt, was Hendrik van Rijn, de vertaler der werken van Hugo van Heussen.

Toen hij in 1719 het tweede deel van de Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtsche Bisdom het licht deed zien, waarin hij Van Heussens werk met talrijke aantekeningen vermeerderde, heeft naar hij vermeldt „Den Drucker dezes Werks, Chr. Vermey, mij een ongedrukt Boek in 4. geleent, 't welk dezen titel voert..." en dan volgt de hele titelpagina van Van Ingens handschrift.

Van Rijn heeft hieraan talrijke gegevens ontleend (p. 755-784) en haalt dikwijls lange citaten er uit aan. In het handschrift is precies na te gaan, welke stukken en gegevens hem hebben geïnteresseerd. Hier vinden we nl in de marge de boven reeds genoemde tekens en letters. Bij vergelijking vinden we deze tekens overal, waar Van Rijn gegevens of citaten ontleende, maar ook alleen daar en nergens anders.

Toen Abraham van Bemmel, de 18e-eeuwse historicus van Amersfoort, zich zette aan het verzamelen

van gegevens over de geschiedenis van zijn geboortestad, trokken ook de oude kloosters zijn belangstelling. En het was geen wonder, dat speciaal het convent van St Agatha hem boeide. Zowel hij als zijn moeder waren geboren in een der herenhuizen, die uit het hoofdgebouw van het oude klooster waren gevormd. Hij heeft gretig gebruik gemaakt van de aantekeningen, die Matthaeus en Van Rijn aan Van Ingen hadden ontleend. Ook haalt hij Van Ingen enkele keren rechtstreeks aan. Hij heeft hem echter uit de tweede hand, via Van Rijn, gekend en het handschrift zelf niet kunnen gebruiken. Dit blijkt wel uitermate duidelijk uit zijn reconstructie der kroniek van het St. Aechtenconvent.

In zijn Beschrijving der Stad Amersfoort schrijft hij nl (I. 254): „De paters van het voorsz. S. Aagten klooster hebben in haar tyd zelfs een omstandige Cronyk geschreven en gehouden, die in veel zaaken tot opheldering van de Historien dezer Stad noch dienen kan, en alhoewel dezelve door het menigvuldig uitschryven gansch gebrekkelyk is, zo hebben we nogtans dienstig geoordeelt 't geene men daer van vind en noch voor handen is, alhier mede te plaatzen".

Hij wekt dus de indruk, alsof hij een zeer beschadigd exemplaar of een slechte copie van de oude kroniek in handen heeft gehad en de nog overgebleven en nog leesbare gedeelten heeft afgedrukt.

Bij nauwkeurige lezing van de kroniek zoals hij ze geeft rijzen al enige vragen op. Zo bv wanneer (p. 298/299) onder het jaar 1629 het gehele geval Mechtelt Rutgers wordt verhaald. Daar worden de data op de vreemdste manier dooreengehaspeld en het meest opvallend is wel de mededeling „want sy op Bisschops Hof gevangen was", n.b. in 1629!

Deze vreemde kwestie wordt helder, wanneer men de gegevens en aanhalingen, die uit deze kroniek bij

Matthaeus en Van Rijn te vinden zijn, met Van Bemmels kroniek gaat vergelijken. Van Rijn heeft nl uit diverse jaren (1553, 1554, 1558, 1563) de hele historie Mechtelt Rutgers bijeengelezen en ze zonder vermelding van jaartallen bijeen geplaatst, nadat hij de gebeurtenissen van 1629 had vermeld. Wel schrijft hij: „Ik zal maar Van Ingens woorden zelf, die hier en daar en op verscheide jaaren als verstroit staan, bij malkander zoeken" (II p. 781), maar omdat Van Bemmel niet wist, waar hij deze fragmenten plaatsen moest, heeft hij ze maar laten staan zoals hij ze vond, bij elkaar en op het eind van 1629. Zo is bovengenoemde moeilijkheid geschapen.

Een ander bewijs, dat Van Bemmel de citaten van Van Rijn heeft gebruikt voor zijn reconstructie, is te vinden onder het jaar 1525, waar hij noteert „Nae desen tyd begonnen de Nonnen sterk te verloopen". Deze zin is een samenvatting door Van Rijn van de verschillende gevallen van uittreden uit het klooster in deze jaren. Bij Van Rijn staat ze dan ook niet tussen aanhalingstekens zoals de regels er boven en beneden, waar hij Van Ingen woordelijk citeert (II p. 765). Van Bemmel heeft dit mogelijk niet opgemerkt en de zin mee overgenomen.

Naast Van Rijn heeft ook Matthaeus met zijn vele citaten bouwstoffen geleverd voor Van Bemmels reconstructie. Deze heeft bij het overnemen en rangschikken niet altijd opgemerkt, dat Matthaeus dán het Chronicon Agathense, dán weer het Chronicon Agnetense als zijn bron noemde. Zo zijn verschillende citaten uit de Agnietenkroniek in Van Bemmels reconstructie van de St Agathakroniek terechtgekomen. Zie bv de alinea's I p. 256/257 en p. 262/67.

Zodoende is Van Bemmels reconstructie wel iets heel anders geworden dan de oude kroniek.

Deze reconstructie zoals ze bij Van Bemmel te

vinden is, is met inleiding en aantekeningen in 1939 heruitgegeven door Dr. F. Boerwinkel, wiens „uitgebreide nasporing" naar het origineel geen resultaat had opgeleverd.

Bij de hierna volgende tekst is de spelling van het handschrift overgenomen, al staat te bezien, in hoeverre door Van Ingen de oude spelling gehandhaafd is. De afkortingen zijn opgelost en aaneengeschreven woorden, enclitica e.d. zijn gescheiden, wanneer dit zonder verandering van spelling kon gebeuren. Hoofdlettergebruik en interpunctie zijn daarentegen gemoderniseerd.

De aantekeningen in de marge zijn weggelaten, wanneer ze niets anders bevatten dan een korte aanduiding van de tekst. Bevatten ze echter andere gegevens, dan zijn ze in de aantekeningen verantwoord.

J. H. P. KEMPERINK

A.A.U.:	Archief van het Aartsbisdom Utrecht.
Asch van Wijck:	A. M. C. Asch van Wijck, Archief voor Kerkelijke en Wereldlijke geschiedenis van Nederland, meer bepaaldelijk van Utrecht. Dl. I-III. Utrecht 1850-53.
Beernink:	G. Beernink, De geschiedschrijver en rechtsgeleerde Dr. Arend van Slichtenhorst en zijn vader Brand van Slichtenhorst. (Werken uitg. door Gelre no. 12) Arnhem 1916.
Van Bemmel:	Abraham van Bemmel, Beschrijving der stad Amersfoort. 2 dln. Utrecht 1740.
De Bussy:	A. de Bussy, Het Ontstaan der Satisfactie van Utrecht. Amsterdam 1910.

Van Dam van Isselt: W. E. van Dam van Isselt, Onuitgegeven bescheiden nopens de berenning en de overgave van Amersfoort in 1629. (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XXX, 1909).

Heawood: Edward Heawood, Watermarks, mainly of the 17th and 18th centuries. Hilversum 1950.

Van Heel: Dalmatius van Heel o.f.m., De Tertiarissen van het Utrechts Kapittel. Utrecht 1939.

Van Hoeck: F. van Hoeck S.J., Schets van de geschiedenis der Jezuieten in Nederland. Nijmegen 1940.

Hoogewerff: G. C. Hoogewerff, Een heksenproces in de 16e eeuw. (Ts. voor Gesch. Land- en Volkenkunde. 1899).

Huizenga: K. Huizenga, Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder (1514-1536). Groningen 1925.

Kemperink: J. H. P. Kemperink, Het Mirakel van O.L.Vr. van Amersfoort en zijn geschiedschrijver (A.A.U. 1955 p. 221 e.v.)

Kok: David de Kok, Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche Klarissen en Tertiarissen vóór de Hervorming. (Werken Hist. Gen. 3e serie nr. 52) Utrecht 1927.

Kooperberg: L. M. G. Kooperberg, Margaretha van Oostenrijk, landvoogdes der Nederlanden tot den vrede van Kamerijk. Amsterdam 1908.

Matthaeus: Antonius Matthaeus, Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti. Leiden 1693.

Memoriael: Memoriael van het St. Agnietenconvent te Amersfoort. Hs. Kon. Bibl. nr. 71H18.

N.B.W.: Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Dl. I-X. Leiden 1911—1937.

Noordeloos:	P. Noordeloos, Pastoor Maarten Donk. 2 dln. Utrecht 1948.
Oppermann:	O. Oppermann, Untersuchungen zur Geschichte von Stadt und Stift Utrecht II (Westdeutsche Zs. f. Gesch. u. Kunst XXVIIII, 1909).
Post, Bisschopsverkiezingen:	R. R. Post, Geschiedenis der Utrechtsche Bisschopsverkiezingen tot 1535. Utrecht 1933.
Post, Devotie:	R. R. Post, De Moderne Devotie. Amsterdam 1940.
Post, Verhoudingen:	R. R. Post, Kerkelijke Verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie. Utrecht 1954.
Van Rijn:	Historie ofte Beschryving van 't Utrechtsche Bisdom uyt het Latyn vertaald, en met aantekeningen opgehelderd door H. V(an) R(ijn). 3 dln. Leiden 1719.
Rootselaar:	W. F. N. van Rootselaar, Amersfoort 777—1580. I-II. Amersfoort 1878.
Rootselaar, Bijzonderheden:	W. F. N. van Rootselaar, Amersfoort. Geschiedkundige Bijzonderheden. I-II. Amersfoort 1897/98.
Scheltema:	J. Scheltema, Geschiedenis der heksenprocessen. Haarlem 1828.
Tenhaeff:	N. B. Tenhaeff, Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utrecht 1920.
Theissen:	J. S. Theissen, De Regering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden. Amsterdam 1912.
Volksalmanak:	Volksalmanak voor Nederlandsche Katholieken, samengesteld door Jos. Alb. Alberdingh Thijm.
Weijling:	J. F. A. N. Weijling, Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580. Utrecht 1951. (= A.A.U. 70; 1951).
Te Winkel:	J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. Middeleeuwen en Rederijkerstijd. I-II. Haarlem² 1922.

Zilverberg: S. B. J. Zilverberg, David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht (± 1427—1496). Groningen 1951.

Geschiedenissen getogen uyt
oude geschriften

ende onder anderen
van de compste
van de
fraters, daervan gecommen sijn
d'Reguliers van Marienhooff
end van St Johans binnen Amersfoort

oock van den begin van
Ste Agneta, Barbara end
Agatha Conventen

aldaer, oock van de kerken
en ander Goodtshuysen,

geextraheerd ende geschreven
bij
Johan van Ingen, Notaris binnen
de stadt

Amersfoort

[A] *Quaedam notatu digna.*

Maria de moeder Goodts wert geboren op den VIe Nonas, weesende den VIIIe van September, in 't XXVIIe jaer van den keijser Octavianus Augustus. Haer ouders waren Joachim ende Anna ende genereerden Mariam op 't XXe jaer haers huwelicx.

Maria desponsata fuit Joseph anno aetatis suae XIIII.

Maria a Spiritu Sancto concepit anno aetatis suae XIIII jaren VII maenden, anno imperii Augusti 41.

Christus ex Maria virgine natus est anno imperii Augusti 42 octavo calendas Januarii, anno aetatis Mariae virginis matris XV jaren III maenden.

Christus passus est sub Tiberio imperatore, imperii Tiberii anno 18, anno aetatis Christi XXXIII jaren III maenden op den XXV Martii.

Petrus apostolus pontifex Romae creatus anno a Christo nato 45 den 18 Januarii, Claudio imperatore.

Colonia ad Rhenum is getimmert ab Agrippa, Herodis Agrippae coninck van Jerusalems soon, anno a Christo nato 75.

Anno a Christo passo XLII den 8 September wert Jerusalem gewonnen en gedestrueert, imperii Vespasiani anno 2.

[B] Uyt een caert van de stadt Utrecht can men sijen ende leesen, dat den 18e bisschop van Utrecht is geweest Aufridus, die de abdije in Hoochhorst op den berch bij Amersfoort (nu genaempt Heijligenberch) heeft gefundeert, hij is gestorven anno 1009 ende aldaer begraven.

Wt oude manu-scripta [1]).

Anno 1006 is getimmert het Capelleken op den H. berch ter eere van Ons L. Vrouwe.

Aufridus episcopus Trajectensis tempore suo transtulit aliquantos monachos ex conventu Gladbach in Montem Sanctum monasterium Sanctae Mariae prope Amersfordiam, quod ipse construxit, quare ipse ibidem habitum sanctae religionis suscepit, vitam 43 suam ibidem secundum regulam divi Benedicti finivit anno Domini 1009.

---

[1]) Dit staat in de marge. Mogelijk is het deze notitie geweest, die Matthaeus er toe heeft gebracht om, toen hij de aantekening betreffende de belegering van Amersfoort door Philips de Goede uit Van Ingen aanhaalde (zie Inleiding), als bron op te geven: ex veteri quadam scheda (Matthaeus p. 282).

Bernulphus, pastor tot Oosterbeeck, worde bij den keijser Henrick van Beijeren gestelt anno 1015 [2]) de 20e bisschop van Utrecht. Hij fundeerde twee collegiale kercken, d'eene in d'eere van St Peter en d'ander van St Jan Baptist. 't Convent bij St Aufrijd op den H. berch gesticht ende aldaer begraven heeft Bernulphus binnen Utrecht gebrocht. Hij is 27 jaren bisschop geweest ende leijdt in St Peters kercke t'Utrecht begraven.

Anno 1657 [3]) is sijn sepulture geopent ende zijn gebeenten op 't choor in de selve kercke in een grafstede gebracht.

[C] *Oude geschiedenissen in Amersfoort.*

Anno 1248 den XV Septembris heeft Otto de derde, bisschop van Utrecht [4]), gewijet het outaer in St Joris kercke.

Anno 1259 op St Odulphi dach heeft Henricus, bisschop tot Utrecht [5]), gegeven aen Amersfoort jurisdictie ende stadsrecht.

Anno 1298 heeft Wilhelmus, bisschop t'Utrecht [6]), gegeven aen Amersfoort een stadsrecht als die van Utrecht ende dat propter fidelitatis obsequia, soo d'Latijnse brief is luijdende.

Anno 1269 heeft Otto, graeff van Gelre, de stadt

---

[2]) Over S. Bernulfus en zijn benoeming zie de studie van R. R. Post, Het Gildeboek XIII (1930) en L. J. Rogier, N.B.W. X 56 e.v. Hij was nl. noch pastoor van Oosterbeek, noch benoemd door Hendrik II en werd bisschop in 1027.

[3]) Deze vondst van het graf van S. Bernulfus had al eind 1656 plaats.

[4]) Otto III van Holland, zoon van graaf Willem I, elect van Utrecht 1234-45, bisschop 1245-49.

[5]) Hendrik van Vianden, bisschop van Utrecht 1250-67.

[6]) Willem II Berthold van Mechelen, bisschop van Utrecht 1296-1301.

Amersfoort met verdrach ingenomen, omdat sij heijmelick verstant hielde mette Kennemers, nae dat door stormtuijch de muijren waren verswact [7]).

Den 3n Meij 1411 hebben de Geldersen met toedoen van eenige gebannen borgers van Amersfoort in 't aftereijnd, geheeten de Camp, ingevallen ende van daer op de oude graft ingedrongen, om voort met lederen over de vesten te climmen. Doch dit misluckende, staecken over de 20 borgerhuijsen aen brand, mede slepende soo veel buijts als sij konden [8]).

---

[7]) De opstand der Kennemers tijdens de minderjarigheid van Floris V leidde ook tot verwarring in het Sticht. Aan het hoofd der Kennemers had zich Gijsbrecht van Amstel gesteld en deze zocht als Stichts edelman contact met de steden in het Nedersticht, Utrecht en Amersfoort. De elect van Utrecht, Jan van Nassau, zocht hulp bij de graaf van Gelre, poogde tevergeefs Utrecht in te nemen, maar slaagde er wel in Amersfoort te bemachtigen. Tenslotte kon hij zich echter in het Nedersticht niet handhaven en week uit naar Deventer.

Over de datering van deze gebeurtenissen bestaat verschil van mening. Het Chronicon Tielense bv. geeft hiervoor 1273 en volgende jaren. Dit werd bestreden door S. Muller Fzn. In de inleiding op de Middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht (1885) verdedigt hij de mening, dat het begin van de opstand in 1267 gesteld moet worden. Dit werd algemeen aanvaard, tot O. Oppermann in zijn Untersuchungen (II, p. 210 e.v.) deze mening verwierp en weer terugkeerde tot de datering 1273 en volgende jaren. Hij neemt dan aan, dat het Chronicon Tielense juist is wat de datering betreft, al verwisselt de schrijver er van wel eens enkele personen en al wijzen juist de door hem genoemde personen naar een vroegere datum. Zo stelt het Chronicon Tielense de inname van Amersfoort op 1275, maar laat die geschieden door Otto van Gelre, die reeds 10 jan. 1271 was gestorven. Dat hier een van het Chronicon afwijkende datering opduikt, terwijl de naam van de Gelderse graaf wel klopt met de mogelijkheden, een datering, die overeenkomt met die van Muller, geeft te denken. Misschien is het een aanleiding de kwestie nog eens te herzien.

[8]) In de Arkelse oorlog sloot bisschop Frederik van Blankenheim zich aan bij Holland, terwijl Arkel steunde op Reinoud IV

Anno 1427 belegerde de heer van Leliendam [9]), maerschalk van hartoch Philips van Bourgoengien, Amersfoort [10]), die even te voren [D] Bunschoten had overheert om alsoo de Stichtsen van de Zuijderzee aff te sluijten. Dese stadt wierdt door de Picarden, die het meeste deel van 't leger maeckten, vreeselick aengetast, soo dat hartoch Philips, in sijner soldaten ampt tredende, selfs in den graften sprongh ende de sijne mannelick voorgingh. 't Had doen mette stadt gedaen geweest, soo nyet de vrouwen de mans hadden bijgestaen ende met water ende heete kalck van boven neder te gieten de furie van de stormers hadden gebroocken. Tot een teecken van dese grote victorie heeft men in St Joris kercke doen ophangen de vaendelen, welcke den viandt ontweldicht waren, waerover die van Amersfoort hare dancbaerheijdt op Alderheijligen met een jaerlicxe ommegangk plachten te bewijsen [11]).

---

van Gelre Een grensoorlog volgde, waarbij ook de partijen in de verschillende gewesten betrokken waren. Wel werd in 1410 vrede gesloten tussen Amersfoort en de Gelderse hertog, maar Gelderse edelen en Stichtse ballingen legden zich hierbij niet neer, tersluiks gesteund door Reinoud IV. Vandaar deze poging tot vermeestering der stad in 1411. Het Amersfoorts stadsbestuur beklaagde zich bij de Gelderse hertog. Vgl. Rootselaar I p. 472/73; Matthaeus p. 79/80.

9) Philippe de Villiers, sieur de l'Isle Adam.

10) Een episode uit de strijd van Philips van Bourgondië tegen Jacoba van Beieren, die door het Sticht werd gesteund, waar toen de partijgangers van Rudolf van Diepholt de macht in handen hadden. De aanval op Amersfoort was bedoeld om Jacoba haar dekking in de rug te ontnemen. Vgl. over de verdere pogingen van Philips het Chronicon bij Matthaeus p. 170/71. Na de Zoen van Delft liet Philips de tot dan toe door hem gesteunde Zweder van Culemborg aan zijn lot over en verzoende zich met Rudolf van Diepholt.

11) Deze gehele alinea is te vinden bij Matthaeus p. 182/83, maar deze vermeldt niet, dat hij ze bij Van Ingen heeft aangetroffen. Zie Inleiding.

Anno 1484 den XI Februarij, de graften door 't ijs toeleggende, nam Maximiliaen Amersfoort in [12]).

Anno 1493 had Wittenhorst een aenslach op Amersfoort; dan misluckte, achterlatende de lederen, die algereets aen de muijren waren gerecht [13]).

[E] Anno 1498 [14]) geduijrende de belegeringe van de Geldersen voor Amersfoort ontstond een heftigen brand, die over de 300 huijsen neffens 30 brouwerijen ende 't Minderbroeders clooster t'eenemael vernielde. Op welcke tijdt de Geldersen haer tot stormen bereijden. Doch de mans gaven aen de vrouwen last om den brandt te lesschen ende weerden sich ondertus-

---

12) Na de inname van Utrecht door Maximiliaan in 1483 sloot de stad Amersfoort door bemiddeling van Johann, aartsbisschop van Gran, en Heinrich, ridder van Hompesch, resp. vertegenwoordigers van keizer Frederik III en de hertog van Gulik op 13 sept. vrede met Maximiliaan en leverde de gevangen bisschop David uit. Tegen de bepalingen van het verdrag in weigerde Amersfoort de ballingen, die sinds 1481 uit de stad verdreven waren, weer in te nemen. Op 22 januari 1484 (niet 11 februari als de tekst hier heeft, vgl. hs. p. 33) verrasten deze ballingen met steun van Frederik van Egmond, heer van IJselstein, Maximiliaans stadhouder in Utrecht, de stad Amersfoort. Deze verrassing was mogelijk, doordat de grachten dichtlagen door de vorst.

13) Na de inname van Utrecht door Maximiliaan bleef een Hollandse bezetting bij de Cathrijnepoort in Utrecht liggen. Deze werd in 1489 door de Utrechtenaren verdreven. Frederik van IJselstein wilde zich hierbij niet neerleggen en probeerde in 1491 een aanslag op Utrecht. Deze mislukte. In 1493 bedreigde hij de stad weer. In het kader van deze schermutselingen past ook de mislukte aanslag op Amersfoort door Wittenhorst, een onderbevelhebber van de heer van IJselstein.

14) Hier staat een foutief jaartal. Het moet 1495 zijn, vgl. hs. p. 34, 36, 81. Karel van Gelre lag voor Nijkerk en de Geldersen hebben wschl. van de brand gebruik willen maken om zonder moeite Amersfoort te bemachtigen, hoewel deze stad nog in 1493 een overeenkomst met de Gelderse hertog had gesloten.

schen d'mans soo dapper, dat de Gelderschen met schande ende schade mosten affwijcken.

Anno 1543 wert Amersfoort door Marten van Rossum ingenomen. Men seijdt, dat Rossum alsdaen uijtte stadt Amersfoort gehaelt heeft tachtig duijsent rijders, 't stuck 24 st, waeronder mede begrepen waren de ringhen van de burghers, behalven andere soo geheijlichde als wereltsche kleijnodien [15]).

Dit is mij behandicht bij den E. mr. Warner van Bronchorst, schepen. Anno 1655 8 Januarij.

---

[1] *Cort verhael van seeckere geschiedenissen en memoriën, getogen uit een oude geschreven cronijcxken des convents van St Agnetha binnen Amersfoordt.*

In den jare ons liefs Heeren Jesus Christi een duysent drije hondert tachtigh, onder den paus Urbanus de VI, als Guido bisschop tot Utrecht was [16]), ende een groot scisma ofte tweedracht was in de heilige

[15]) Vgl. hs. p. 99/101. Deze strooptocht van Marten van Rossum kon gelukken, doordat het garnizoen van Amersfoort een aanslag op Nijkerk had geprobeerd, welke op een grote nederlaag was uitgelopen. De stad bleef in handen van de Gelderse troepen onder bevel van Meyndert Uytten Ham tot aan het Verdrag van Venlo, waarbij Willem van Gulik Gelre aan Karel V afstond. De overgave werd aan slapheid en verraad geweten en vormde een gerede aanleiding voor Karel V om de stad vele van haar rechten te ontnemen.

Deze alinea is aangehaald bij Matthaeus p. 371, maar daar abusievelijk aan de kroniek van St Agnieten toegeschreven (Zie Inleiding).

[16]) Het hs. is hier vele jaren mis, in 1380 was Floris van Wervelinkhoven bisschop van Utrecht. Deze fout wijst er duidelijk op, dat de kroniek niet van den beginne aan is bijgehouden, maar eerst in later tijd opgezet. Dezelfde fout trouwens in het Chronicon (Mathhaeus p. 160), mogelijk aan deze kroniek ontleend.

kercke, soo heeft Godt den Heer verweckt twee grote lichten in de stad van Deventer, die hoewel sij een corte tijd schenen verborgen te weezen, sij hebben soo nochtans gelicht in haerder tijd ende naemaels, overmits haer naevolgers, dat alle die vergaderinge van mannen ende joncfrouwen hier in Nederland daervan gesproten zijn ende die reformatie van mennigerleij oorden oorspronckelick daer van voortcommen. Deeze twee lichten zijn geweest Mr Gerrit de Groot ende Heer Florens, vicaris tot Deventer [17]) in St Lebuinus kercke, die overmits haer [2] deuchdelick leven ende exempelen de menschen getogen hebben van de ijdelheyd der werelt ende een leven van poenitentien aen te nemen, opdat sij Christo ende zijnen heijligen medeformich mochten werden.

Wat vrucht van hun ende haren naecomelingen door d'hulpe ende gratie Goodts gecommen is, tuijgen noch die cloosters ende vergaderingen van mannen ende jonchvrouwen in alle deese landen.

Want daer te voren en waren hier nijet veel vergaderingen, ende die daer waren, waren alsoo verslapt ende vercoelt, datter nijet een en was, die een siel mocht bewaren ende salich helpen maken, wtgenomen de Cartuysers.

In deesen tijden zijn daer veel tot Amersfoort geweest van menigerleij staet, jonck ende oudt, die sich bekeerden tot Godt, soo wel joncvrouwen als weduwen, begerende de werelt met haer wellusten ende genoechten te verlaten ende alleen Godt ootmoedelick en innichglick te dienen. Oock sijn daer sommige mannen geweest in [3] weerlick habijt, die den Geest Godts ende liefde hebbende, naerstich en vuijrich waren om de salicheyd der zijelen [18]).

[17]) Vgl. over deze figuren: Post, Devotie.

[18]) Over de sterke groei der kloosters ± 1400 vgl Van Heel p. 3/4.

Van welcke getal hebben sonderling geweest Rutger van Doem, Johan Uytenhaghe, Gerit de Wilde ende Steven Louwe. Deese sonden in den jare 1397 getrouwe boden tot Heer Florens, pater der vergaderinge der broeders to Deventer, veelre goetwilliger menschen aenwijser en trooster, bij wijens leringe zij goodtsdienstlick gebracht waren tot een ander leven te leyden, ende versochten door de voors. boden, dat hij sich om de minne Godts ende veelre sielen salicheyd ende om verlichtinge en vermeerderinge der H. Kercke geweerdigen wilde te seijnden sommige verstandige, ijverige mannen, bij welcker raedt ende aenwijsinge en hulpe sij vercrijgen mochten tot Amersfoordt een vergaderinge van priesteren en clercken, gelijcx tot Deventer was. Dat die goedertieren vader Heer Florens geern aennam. Want in den selven jare soo heeft hij drije clercken gesonden, die eerlick ende deuchdsaem waren, met namen [4] Joannes van Lemego, Andreas van Attendoorn ende Nicolaes van Erpel, die met haren medehulpers binnen drije jaren after St Peters Gasthuijs een fratershuijs met swaren arbeijde hebben opgerecht [19]).

In den jare 1397 zijn Joannes ende Andreas priesters geworden.

In den selven jare is Andreas gestorven aen de peste omtrent St Alexius dach.

In den naevolgenden jare van 1398 is Nicolaus priester geworden om Heer Jan van Lemego hulp en bijstand te doen. Deese Nicolaus is naemaels met Heer Willem Henrickx van de ordre der Tercianen geworden en hij is gestorven in den jare 1401 op St Theodorus dach.

---

19) Hieruit blijkt, dat de voorstelling door Post, Devotie p. 48 gegeven, enige correctie behoeft. Reeds voor de komst van heer Florens in 1398 was blijkbaar het Amersfoortse fraterhuis reeds opgezet.

Anno 1397 voors. is Heer Willem Henrickx [20]) voornoempt, geboren zijnde van eerlicke olders tot Amersfoort, een geleerd man ende van goeden leven, geworden de eerste pater der voors. nijeuwe vergaderinge after dat nijeuwe Gasthuys van St Peters. Hij was oock een biechtvader der devote susteren op der Visscherije buijten de muijren van de dselve stadt, want de buijtenmuijren [5] doen noch nijet opgerecht en waren, nochtans was 't onder de vrijheijd der voorseijder stadt.

Oock soo en waren sij dijer tijd nijet genoempt susteren van St Agnieten huys, want sij noch geen gewijde cappel en hadden, maer men noempde hun de susteren op den Glashorst.

In 't eijnde des jaers 1397 soo heeft Heer Willem die sorge der susteren naestelicken bevolen Heer Johan van Lemigo, op dat alsoo een ijegelick vlijtiger soude weesen dijen hun bevolen waer.

Oock waren sij beyde vicarii in de stadt Amersfoort, te weeten Heer Jan van Lemigo vicarius op St. Nicolaes aultair in St Joris kercke [21]) ende Heer Willem

---

[20]) Is Willem Hendrickx, die eerst leraar te Amersfoort, later minister-generaal der Tertiarissen werd, mogelijk dezelfde als „Willem van Amersfoort, die vicarius der minrebroederen", de auteur van een lied in een Berlijns hs, misschien uit Utrecht afkomstig en genoemd door Te Winkel II p. 272?

[21]) Dit vicariaat was in 1397 gesticht door Herman Snider, die verderop wordt genoemd als begunstiger der kloosters van St Andries Camp en van St Agnes. Extracten uit de fundatiebrief zijn te vinden bij Rootselaar I p. 378 e.v. Hij had Andreas van Attendoorn als priester voor deze vicarie aangewezen en o.a. Willem Henricx, Jan van Lemigo en Peter Vaec als collatoren naast zichzelf. Toen Andreas in 1398 stierf, is de vicarie mogelijk aan Jan van Lemigo gekomen. Eerst in 1423, na diens dood, bevestigt bisschop Frederik van Blankenheim onder een aantal aanmerkingen de fundatie. Hij erkent daarbij de vorige mandatarissen niet en wijst zgn voor het eerst een priester aan om de vicarie te vervullen.

op St Peters aultair in 't gasthuijs [22]).

Als sy aldus te samen woonden in eenen huijse after 't voors. gasthuijs, soo heeft een ijgelick sorchvuldich geweest in 't gunt hun bevolen was, d'eene voor zijne broeders ende d'ander voor sijne susteren, metten dienst haerder vicarijen.

Des jaers daernae begon die pestilencie seer swaerlicken te regneren tot Deventer [23]), soo dat Heer Florens besorcht was, dat soo sijn broeders alle bij malcander bleven, datter soo veel ende sodanige personen mochten sterven, [6] dat haer staat ende huijs groot perikel soude lyden. Om dijer saecke nam hij sommige broeders met hem ende reijsde naer Amersfoord tot ne nijeuwe vergaderinge der fraters. Maer want die huijsinge enge was, soo woonden haerder drije ofte vijer in eene camer ende Heer Florens had eenen frater bij hem in sijne kamer voor een mede geselle, te weten Heer Willem Klinckaert [24]). Deese is d'eerste ende begin geweest der Regulieren, die Klinckarden genoempt sijn. Ende in den selven jare reysden sij wederom tot Deventer.

Nadijen d'voors. fraters binnen Amersfoord haer huijs volmaeckt hadden, hebben Heer Willem Henrickx, Pater Johannes van Lemego ende Nicolaes van Erpel geleijdt een vast fundament eens geestelicken timmers, van dat sij alle eygendom tijdlicker haven versmaden, maer dat sij alle roerende ende onroerende goederen en renten, wijen dselve gegeven ofte bij wijen die gecoft waren, gemeen souden zijn, ende die

[22]) Deze vicarie was al gefundeerd in 1393 door Lysbeth Jacob Nennincs wijf en Steven Louwe, dwz al voor het gasthuis in 1405 officieel werd opgericht. Uittreksels uit de fundatiebrief bij Rootselaar I p. 442 en Van Bemmel I p. 313.

[23]) Zie hierover Post, Devotie p. 43, 48.

[24]) Over Willem Klinckaert vgl. Van Heel p. 14. Zijn zegel als prior te Schoonhoven afgebeeld in Historia Jg. 15 (1950), p. 112 n° 8.

van hun scheijde, geen recht daeraen hebben soude ende alsoo begonnen sij bij der hulpe Goodts voort te gaen in deuchden, in goede geruchte ende in getal der personen.

[7] Want in den selven jare [25]) namen sy wat personen aen vuijt d'schole van Amersfoort ende oock sommige goedtwillige leecken. Aldus wijeschen sij altijts in getal ende verdiensten.

Sy en waren nijet all te sorchvuldich om tydlick goedt, noch van eeten, drincken, noch cledinge, maer sij sochten meer dat rijcke Goodts ende zijn rechtveerdicheijd met alder oodtmoedt en gehoorsaemheijd.

Omtrent Paeschen des jaers 1399 zijn vergadert geweest binnen Amersfoord Heer Willem Henrickx tot Amersfoort, Heer Wermbold to Utrecht, Heer Gysbert to Amsterdam, Heer Hugo to Haerlem, Heer Pauwels to Medenblick, Heer Harman ter Goude ende sommige andere paters ende hebben goet gevonden, dat dese voornoemde fratres binnen Amersfoort souden aennemen 't leven van St Franciscus die derde regel, ende is geconfirmeert van den paus Nicolaus 4tus. Oock hebben sij aengenomen sommige statuijten van den paus Bonifacius IXus geconfirmeert, dat sy oock met professie der regulen oock mede loven mochten voor dat aulthair haer reijnicheyd [26]).

Ende alsulcx is in dit jaer die oorde [8] van poeni-

---

25) Dwz 1398.

26) Dit is dus de oprichtingsvergadering geweest van het Utrechts Kapittel, die Kok reeds construeerde uit de gegevens van de statuten van 1427 (Kok p. 91). Over deze vergadering vgl Van Heel p. 8 e.v. Daar wordt deze alinea aangehaald uit Rootselaar I p. 451 en abusievelijk toegeschreven aan een stuk uit het Amersfoorts archief. De bron van Rootselaar was zoals hijzelf aangeeft Van Rijn II p. 756/57, die weer put uit Van Ingens handschrift. Bij Rootselaar is een drukfout ingeslopen, Harman ter Goude verschijnt bij hem als Harman ter Gonde, vgl Van Heel p. 9 noot 1.

tentie nae die derde regule van St Franciscus in den bisdom van Utrecht ter eeren Goodts ende salicheyd der sielen eerst begonnen.

Heer Willem Henrickx van Amersfoord is een generael minister derselver orden gecoren.

Heer Johan van Lemego is ten eijnde toe gebleven in sijn eerste roepinge.

Naerdijen sij aldus voortgingen in deuchden ende aenneminge der personen soo en mocht de cleijnicheijd des huijs nijet meer personen toelaten, d'wijle twee en twee in een kamer woonden ende sij geen gasten ofte geestelike personen eerlick conden ontfangen en logeren ende geen plaetse meer daer bij conden crijgen. Soo is wt de schinchinge Goodts onversijens gecomen Wolter Vlowijck, die heeft hun gegeven zyn kamp landts in den Hage, die noch leydt after Monickendam. Oock heeft Harman Snijder willichlick sijn dienst geboden om een klooster te timmeren op den voorseijden kamp, 'twelck begonnen is anno 1403 des Heyligch Cruijs avont exaltationis, ter eeren Goodts, Syne gebenedijde moeder ende St Andries des heijligen [9] Apostels, ende is genaempt St Andries kamp.

Anno 1405 is het volmaeckt ende het huijs after St Peters gasthuijs overgevuert tot St Andrieskamp, wtgenomen alleen Heer Jan van Lemego, die dat huijs ophielt ende bleeff daerin sijn leven lanck.

Heer Willem Henrickx, generael minister voornoempt, is overleden des daechs nae Meydach anno 1414 ende 's jaers daer te voren was gestorven Heer Wermbold, pater van St Cecilia to Utrecht. Deese twee waren doen ter tijd gereeckent, soo bij geestelijck als weerlijck, voor twee colomnen ende voorgangers aller Tertianen. Want in haer tijd worde die oorden in groter weerdicheyd geholden, maer nae haerder dood is haer capittel seer verstroijt ende te nijet gegaen ende sijn nae haer doot veel mannen en

joncferen van deesen capittel affgetreden ende zyn gegaen aen St Augustinus oorden [27]).

Hierom hebben de broeders van St Andries camp twee van den haren gesonden tot Wijndesim, biddende dat se hun aennemen wilden onder haer capittel ende regel, 'twelck hun vergunt is op St Bernardus avont anno 1416.

[10] In den navolgenden jare is Mr. Henric Camerman, canonick to Deventer, gecomen tot Amersfoort, synre geboortestad, om sich te versoecken als hij iaerlix plach te doen ende vernemende, dat den raedt ende borgerije hem moeijelick waren om ancxte haerder vianden [28]), soo heeft hy zyn vaderlicke erve in de Birket gegeven aen de broeders van St Andries kamp voor een iaerlicxe rente syn leven lanck.

In twee naevolgende jaren soo is 't voors. erve bequaem geweest voor een convent.

---

27) Over deze overgang vgl Van Heel p. 13 e.v. Ongetwijfeld is de invloed door de biechtvaders der Tertiarissenkloosters hierop uitgeoefend, groot geweest. Dat verschillende Amersfoortse kloosters biechtvaders hadden, die in nauwe betrekking stonden tot de kring van Windesheim is voor de Amersfoortse vrouwenkloosters gemakkelijk aan te tonen. In het klooster van St Agatha waren de rectoren Henric van Son (1450-1483), Augustijn van Breda (1483-1489) en Gherman van Harderwijk (1489-1530) afkomstig uit het klooster Jeronimusberg te Hulsbergen. Evenzo de volgende paters van St Barbara: Jan van Rotterdam (1450-1464), Aelt van Campen (1464-1467), Diric van Dotikon (1467-1481), Jan van Deventer (1481-1484) en Jan van Delft (1484-1521). Beide kloosters namen de regel van St. Augustinus over. Het klooster van St Agnes bleef een klooster van Tertiarissen, hoewel ook hier Augustijn van Mechelen (1439-1458), Herman van Deventer (1458-1462) en Henric van Coesvelt (1462-1467) uit Hulsbergen afkomstig waren en Gerrit van Helmont (1467-1489) uit het klooster van St Jan te Amersfoort. Al deze gegevens zijn ontleend aan het Memoriael van het klooster van St Agnes te Amersfoort.

28) Bij een eventuele aanval op Amersfoort kon de vijand het buiten de muren gelegen klooster als steunpunt gebruiken.

Ende in den jare 1420 sijn d'Reguliers van St Augustinus regel, die te voren waren Tercianen van St Franciscus, overgevaren van St Andries camp in St Marienhoff in den Birket met 't geene sij hadden, ende namen oock mede dat gebeente haers goedertieren vaders, Heer Willem, ende der andere.

Na dijen dat dit aldus geschyed was, soo bleeff Heer Johan van Lemego after dat gasthuijs langer dan sesthijen jaren, [11] totdat hij sterff, die susteren der conventen goedertierlick regierende, leerende ende dat weerde heylige Sacrament hen gevende.

Nae doode van Heer Johan van Lemego alse 1421 hebben die paters van Deventer, van Swolle ende van Hulsbergen vergaderinge gemaeckt om 't fraterhuijs te doen waernemen ende is bevolen Heer Rutger, pater van St Jeronimusberge binnen Hattem, die Heer Gerrit van Hemert daerinne gesonden heeft in den jare 1422 nae St Egidius dach. Die vermits het huijs after St Peters gasthuijs cleijn ende daer meer nijet aen te crijgen en was ende oock onvrij was in den hoff door een wijndmoelen daer bij gelegen, soo heeft hij bij raide der paters ende sijnre broeders voorgenomen over te varen ende sijn woninge te nemen tot St Johans cappel op den Camp. Ende nadijen hij oorlof ende consent had van den geenen die bevel van d'selve capel hadden, soo ist geschied ende sijn [12] die fratres overgevaren met all dat sij hadden tot d'voorseyde capelle in den jare 1444 op St Vijtsdach, ende aldus syn sy geworden ende genaempt St Johans broeders opten Camp. Heer Gerrit heeft daer loflick en deuchdelick geregieert XXXI jaren lanck ende seven maenden ende is gestorven ende in de kercke begraven op Onser Lieve Vrouwen avont in den jare ons Heeren 1453.

Begin van St Agnieten convent

Door [29]) d'predicatien en vermaningen van de voorgenoemde deuchdelicke mannen ende namelick Mr Gerrit de Groot ende Heer Florens ende oock bij hulp en raed van sommige andere goede mannen ende ijnnige joncferen en weduwen, soo is 't convent van St Agnieten begonnen omtrent doen men schreef 1380 door sommige arme personen ende meest joncfrouwen en weduwen, die neerstelick sochten ruste haers harten ende salicheyd haerder sielen, die oock de werelt met haer genoechte begeerden te laten [13] ende een leven van poenitentie aen te nemen ende voort te gaen in deuchden.

Deese personen hebben hun eerst nedergeslagen by de stadsmuijr op den steede, die in 't gemeyn genaempt was op de Visscherij ofte Glashorst [30]), daer sij eerst met malcanderen woonende, begonnen te leven in grooter armoede, alsoo dat de noot hun daertoe bracht, dat se van huijs tot huijs mosten ootmoedelick eenige jaren gaen bidden haer broot, tot dat bij roepinge Goodts quam een eerbare persoon, genaempt Mechtelt Karmans, van eerbare olders en rijck van tijtlicke goederen, die haer groote armoede een weynich verlicht heeft. Waeromme die olders en vrienden der voornoempden susteren ende die schepenen en borgers gebeden ende geboden hebben den susteren, dat se voortaen nijet meer souden gaen bidden, maer dat se eerlick en rustelick met arbeyde haerder handen haer broot souden eeten. Tot meerder behulp hebben de Borgermeijsters mit consent der

[29]) In de marge: D'kerckelicke historie folio 118 vervaert van Geraerd de Groot.

[30]) Van Bemmel (I p. 301/02) maakt onderscheid tussen Visscherij en Glashorst en zegt dat het Agnietenconvent op de laatstgenoemde plaats heeft gelegen.

borgers de voornoemde susteren in den jare 1388 groote vrijcheijden en privilegien gegeven.
[14] Voorts waren de voorseijde susteren doen ter tijd t'samen woonende in grooter armoede, simpelheijd en minne, staende onder d'sorge ende aenwijsinge des pastoors van de kercke ofte eenes goeder vicarius, die van eersamen leven was, ende sonderlingh Heer Peter Vaec [31]), dijen ootmoedelick haer sonden biechtende ende dat weerdige heijlige Sacrament in der kerspelkercke metten anderen gelovigen menschen eerweerdelicken ontfangende. Doen en hadden sij noch geen pater noch mater, maer alleen een Martha, bij wijens bescheijdenheijd ende disciplijn dat huijs geschict worde.

Hiernaer hebben sij beginnen te timmeren d'cappel off bedehuijs in de eere der Heijliger Drijevuldicheijd, der Glorioser Joncferen Marien, des H. Apostels ende Evangelist Matheus ende sonderlingh mede der saliger joncfer ende martelersche St Agneta, met sommige andere huijsen, bij hulpe ende bijstant van eenige eerweerdige personen als Heer Gerrit van Bronchorst, canonick tot Utrecht in St Salvatorskerck, ende d'erffgenamen Harman [15] Snijders, borger tot Amersfoort, ende alremeest Geertruijd, weduwe van z.g. Gerrit Conincks [32]), die een sonderlinge fundatrix des selven convents is geweest.

Deese capel is gewijedt anno 1397 ende is nae hondert jaren affgebroocken om haer cleijnicheyts

---

31) In het Memoriaal komt zijn sterfjaar niet voor, zijn jaargetijde werd gehouden op 25 juni.

32) In de lijst van weldoeners in het Memoriael van St Agnieten (fol. 54 v^{so}) komt zij voor als: „Bertaet moeder, Maes dochter van Achtevelde, die Goert conincs wijf was, een fundatrische ende stichtersche onses convents. Mit allen die anderen haer medehulperen etc Ende is gestorven int jaer ons Heren MCCCC ende X St Jan onthofdyng."

wille ende daerby op een ander stede een ander schoone nijeuwe cappel getimmert van Heer Gerrit van Helmondt [33]).

Die van 't voors. convent hebben gearbeijd met neersticheijd om nu en dan aen te copen een huijsken en een hoofken, tot dat se mettertijd alle de ruijmte daer omtrent rustelick en vredelick besaten, van d'stadts graft af totter stadtsmuijren toe ende van d'Poortstraet tot aen de ander straet derselver stadt [34]). Dit is ten lesten met grooter vlijd volbracht in den jare 1499 op St Gregorius dach, want doen coft het convent 't leste huijs van dien voor hondert postulaetse gulden [35]).

Hijernae hebben sij aengenomen den derden regel van St Franciscus van poenitentien, die van matiger strengicheijd is, in den jare 1399.

[16] Een vierendeel jaers daernae heeft die Eerweerdige Heer in Christo Frederick van Blanckenheijm, bischop to Utrecht, t'haerluijder beede gegeven een

---

33) Deze nieuwe kerk van St Agnieten is dus op het einde der 15e eeuw opgericht, volgens hs p. 29 in 1487, onder heer Gerrit van Helmondt. Deze was de zevende biechtvader van het Agnietenconvent en stierf in 1489 (Memoriael fol. 63 r^{to}). Echter staat in ditzelfde Memoriael een eigenaardige aantekening (fol. 62 v^{so}) n.a.v. de zusters, die in de oude kapel waren begraven. „Mer sy worden altesame overghebracht off weeder begraven myt groter eer ende devotien recht int medel des kerckhoffs onder een crus, wel 4 mande voll. Anno 1517 op S. Benedictus d 4 maent dat onse kercke ghewijt wert" (6 Amand). " Een dgl notitie vindt men in hetzelfde Memoriael op de plattegrond van het kerkhof. Volgens deze notitie zou de kerk dus pas 6 februari 1517 zijn gewijd.

Een beschrijving van de nu afgebroken kerk uit het midden der vorige eeuw in de Volksalmanak 1860 p. 134 e.v.

34) D.w.z. tussen Heerestraat en St. Andriesstraat.

35) Het noteren van deze preciese prijs is weer een kleine aanduiding in de richting van het auteurschap van Jan die Wael, die deze gebeurtenis immers meemaakte.

proeveljaer van besloten te sijn ende nae exspiratie van 't jaer ende vermits sy bleven bij haer versoeck sijn sij auctoriteijt des voorseyden bischops ewelick besloten. Ende heeft 't convent gegeven den naem van den Convente van St Agnieten der beslotenre susteren der oorden van Poenitentien binnen Amersfoord ende heeft hij hun ende haer goet, dat se doen hadden en crijgen mochten, genomen onder St Martens ende des bischops van Utrechts bescherminge, alsoo dat het geestelicke goederen sullen heeten ende mede gebruijcken mogen de vrijheijd der Heyliger Kercke.

Daernae heeft hij den susteren verclaert in dat XIe jaer, hoedanich habijt sij hebben en dragen solden [36]).

Ende heeft dselve bischop in 't XXIIe jaer den convente ende susteren veele gracieuse privilegien gegeven ende sonderlinge, dat se een rector off biechtvader mochten kiesen, die met hun ter kost gaen ende hun van hare sonden mochte absolveren.

Anno 1390 sijn d'susteren nijet sterker geweest [17] dan XVe, daervan vijff gestorven zijn ende neffens haerluijder eerste mater Belia van Heusden, daernae gestorven, begraven op den kerckhoff van de parochiekercke van haer biechtvaders Heer Peter Vaec ende Heer Willem Henrickx, vermits sij doen noch geen kerchof en hadden [37]).

Men seyde, dat Mr Gerrit de Groot soo wtnemende

---

[36]) „Der susteren cleedingen sullen wesen als gemeenlycke der devoter vrouwen cleedinge zij, maer dije mouwen hele ende dye mantelen voer gelesschet ende haer caproenen sonder timpe. Ende der susteren caproenen sullen nu voertaen graeu wesen. Dye geen professij gedaen en hebben, sullen aen elcke mouwe eenen geluschden cnoop hebben." Uit de Statuten der Tertiarissen (Kok, Bijdragen p. 108, vgl. Van Heel p. 44).

[37]) Tot 1399 zijn de zusters dus begraven „tsunct Joris", daarna in hun eigen kapel, tot in 1464 het kerkhof in gebruik werd genomen. Vgl. Memoriael fol. 62.

gracie hadde om het Woord Gods te prediken, dat sodanigen menichte van menschen quam, dat se de kercke nijet conde begrijpen, sulcx datter veel menschen onder maeltijden in der kercken liepen ten sermoen, of ander nootdruftige saken schorten sij op om syn sermoen te horen. Hij dede somtijts twee off drije sermonen op eenen dach.

Hij worde seer groot geacht ende was van grooten verstand, wel geleert in der H. Schrift, in de geestelicke ende weerlicken rechten ende in veele andere consten, nochtans is hy gebleven bij dat fundament der oodmoedigen ende wanderde metten simpelen en oodmoedigen. Hij was vrolick van aensicht, minlick in syn toespraeck, oodmoedich in syn habyt, sober van eeten, cloeck ende wys van rade, [18] strengh tegen de gebreecken, vuijrich tot der deuchden, vlijdende ledicheyd, altijts wat goets doende, Godt altoos voor oogen hebbende, den weerlicken een goet exempel gevende, van sijn prediken geen tijdlick genoth soeckende.

Deesen is sijeck geworden ende heeft voorseijd, dat Heer Florens der susteren pater soude weesen [38]), daer d'H. Geest in was rustende. Ende hij is gestorven op St Barnardus dach anno 1384, olt XLIIII jaren, begraven tot Deventer in ons L. Vrouwen kercke voor dat H. Sacrament.

Heer Floris, een devoot priester Godts ende vicarius van St Peteren aultair in St Lebuinus kercke tot Deventer, is geworden een warachtich discipel Christi. Want hij is voortgecommen als een bloem des camps, met een schamelen gesichte, met een grauwen tabbert, met een lang hoeijken verciert ende als d'lelije onder

[38]) Mogelijk heeft Van Rijn (II p. 762) aan deze zinsnede zijn foutieve mening ontleend, dat Floris Radewijns de tweede pater van het St. Agnietenconvent is geweest. Dit werd overgenomen door Rootselaar (I p. 450).

den doorn wasset ende geroert sijnde den roock van hem geeft, alsoo worde hij onder den bespotters blijder ende vrolicker. Hij heeft meer verkoren met sijn broeders te sijn verworpen, ongeacht ende [19] van den weerlicken luijden als onsinnigh geheten te worden, dan geërt en geacht te sijn.

Want doen hij op een tijd eens tot Amersfoort was met sommige sijnder broeders om der pestilentie wille, die doen tot Deventer regneerde ende merckte, dat die van Amersfoort hem toegedaen waren, soo ter saecke van Mr Gerrit de Groots praedicatie als wt dancbaerheyt, dat hij hem daer eenige broeders gesonden hadde ende oock door de deuchdsame wanderinge ende stichtige leven der broeders, seyde hij tot sijn broeders: „Ten dient hijer ons nijet langer te blijven, want deese eeren ons boven maten, die simpel en oodtmoedich in onsen staet behoren te weesen. Hierom is ons beter weder te keeren nae Deventer, want daer veel sijn, die op ons nijet en passen, dat ons seer vordelick en salich is, sonderlingh want sij ons belacchen ende bespotten. Dat dwingt ons weder te keeren tot Godt ende in hem genoechte te soecken". Deese is met oodmoedicheijd ende metten H. Sacramente gesterckt in den Heere gerust in den [20] jare 1400 op onser L. Vrouwen avont annunciationis, oudt zijnde vijftich jaer.

Anno 1410 [39]) heeft Geertruijd Gerrit de Conincx weduwe deesen convente gegeven veel erfrenten en ander goet, daer men de capel mede solde beginnen, en oock dat se een pater ofte een biechtvader bij hem souden mogen voeden, 't welck sij hun gerichtelick heeft opgedragen.

Des jaers daernae was daer eenen Volckert Gijsberts,

---

[39]) Dit is dus een testammentaire beschikking geweest, daar zij in dit jaar overleed.

neve der voors. Geertruijd, dese seijde valschelick, dat Heer Jan van Lemego ende die van den convente van de voornoempde Geertruyd ontfangen hadden te bewaren een besloten kiste, daerinne grote clennodijen van golt en silver waren, d'welcke kiste nochtans in haer uterste den voors. convente voor salicheijd haerder syelen gegeven was met al 't geene daerin was, 't welck boven ses golde rijns-gulden nijet en bedroech. Welcke saecke voor borgemeijster en raedt deser stadt is gecommen, die d'kiste met stadtssegel toesegelden, totdat het convent met Volckert vereenicht soude zijn. Dan aleer 't selve geschiede, heeft d'borgermeijster, met barmharticheijd totten convente beweegt sijnde, het voors. coffer ofte kiste, ter beede [21] van den convente ter eenre ende Volckert met sijn vrienden ter ander syde daer bij staende ende aensiende, 't segel afgebroocken ende d'kist doen openen. Ende daerinne is nijet anders gevonde dan het weijnich van weerde als voor verhaelt. Volckert, siende dat hij beschaemt was, seijde datter veel ponden gelts gevonden waren. Dit hoorde des borgermeijsters vader, die noch leefde, 't welck een wijs, ervaren man was, sprack: Was d'kiste in 't schependom besegelt ende is die nijet gerichtelick geopent, soo is mijn soon schuldich des doodts. Ten lesten is deese saeck gecommen voor den bischop van Utrecht, Heer Frederick van Blanckenhem, die terstont sandt nae deesen borgermeijster, Heer Johan van Lemigo ende nae anderen. Als die van den convente dit vernamen, waren seer begaen ende verveert ende sorchden, dat men den borgermeijster solde onthoofden ende den pater mette mater in den kercker werpen. Maer door gebeth van den susteren ende ondersoeck der waerheijd soo is dit werck gerustelick nedergeleijdt ende d'voornoempde Volckert heeft sijn schuld bekent, [22] vergiffenis versocht ende beteringe belooft.

Anno 1407 is d'vergaderinge to Hulsbergen [40]) bij Hattem eerst begrepen van twee leecken, alse Johan de Wit van Sonsbeeck ende Johan Baden van Goch, die aldaer gesonden zijn van Heer Gerrit van Kalcher, eerste pater van 't fraterhuijs to Swol, dat zij hun daer nederslaen solden in een gegelcamp, die hun daer toe gegeven was van den olden Henrick Beuninck. Daerbij woonde een boer, die te seggen plach, dat voor die tijd eer sij quamen, hij daer dickwils hadde gehoort een schelle, als off men metten H. Sacramente daer voorbij gegaen hadde. Deese leecken sloegen daer een huijsken op ende begonnen dit werck in groter armoede, nochtans met d'hulpe Goodts. Des daechs arbeijden zij trouwelicken ende des nachts weefden zij, ende als men eeten solde, gingen sij totter naebuijren huijs ende baden daer om scherbier om te drincken. Hiernae worden hun noch een devote clerck gesonden, Gobilinus van Kempen genaempt. Daer nae hebben sij een pater gecregen ende timmerden een convent, 't welck genaempt worde St Jeronimus berge.

[23] *Begin van Ste Agatha convent.*

In den jare 1400 is Rutger Doems een eerlick borger van Amersfoort, beweecht geweest wt goeder menonge ende puerlich ter eeren Godts, zijnre gebenedijde Moeder ende der H. Joffer St Agatha te geven zijn goet, huijs en haeff, die hij had leggen opte Spoeij, om daer een convent van joffrouwen te timmeren [41]).

Ende daer nae begonnen sommige devote maechden

[40]) Met het klooster Hulsbergen stonden de Amersfoortse vrouwenkloosters in nauw contact. Verscheidene biechtvaders waren daaruit afkomstig, vgl. hiervoor noot 27.

[41]) Bij vergelijking van de tekst op deze bladzijde, dwz. uit de Agnietenkroniek en die op hs. p. 57, de kroniek van St Agatha, valt op, dat daar alleen van een schenking sprake is, deze is hier gelocaliseerd en wel ter plaatse, waar later

daer met malcanderen een gemeen leven te leijden in armoede, liefde ende ootmoedicheijt. Ende sijn Elisabeth Sambrincq [42]) ende noch een suster, beijde wt St Agnieten huijs, van de paters gesonden in St Aechtenhuijs, om aldaer hun exempelen eenes geesteliken levens te geven, 't welck geschied sijnde, ende een tijdlanck 't selve volbracht hebbende, zijn sij wederom gekeert in St Agnieten huijs.

In den jare 1404 hebben deese susters oock aengenomen den derden regel van St Franciscus van poenitentien ende op Meyavont 1414 syn sy by consent des bischops in den convente besloten.

[24] *Begin van St Barbara convent.*

In den jare 1422 zijn d'susteren des convents tot Bunschoten gecommen binnen Amersfoort metter-

---

het klooster van St Agatha stond. Dat dit laatste allicht minder juist is en de zusters dus niet woonden in het huis hun door Rutger van den Doem geschonken, blijkt uit een stuk uit het stadsarchief te Amersfoort (Bijlage I). Daaruit zou volgen, dat in 1403, dus direct na de stichting van het klooster, de zusters woonden in een huis, hun door het stadsbestuur geschonken. Zie ook Rootselaar I p. 416.

42) Op p. 58 en 61 van het hs wordt ze Wendelmoet Sambrincq genoemd. In de dodenlijst van het St. Agnietenklooster, waarheen ze later terugkeerde, staat op 1455 een Wyndelmoet Santbrinck genoteerd, die wel met de hier genoemde identiek is. Hier heeft de schrijver van de kroniek zich dus vergist.

Volgens het Chronicon (Matthaeus p. 169) is ook een Windelmodis Santbrinck in 1422 uit het Agnietenconvent naar het klooster van St. Barbara gegaan, toen zich dit in Amersvoort vestigde en daar de eerste mater geworden. Volgens Van Bemmel, die hier geen bron aangeeft, was dit een broedersdochter van de eerste (I p. 306). Dit is mogelijk, want de dodenlijst van St Barbara (Memoriael St Agnieten fol. 68 r^{to}) geeft het sterfjaar 1448 voor de eerste mater Wendelmoet Henrics. Dit is dus een andere dan de naar het convent van St Agnieten teruggekeerde eerste mater van St Agatha.

woon bij St Agnieten convent, over de straet in 't Zuijden, alwaer sij sommige huijskens oprichten ende eenige renten coften ende quamen dagelicx in St Agnieten cappel om misse ende 't sermoen te horen ende hebben daer nae een kercke getimmert ghenaempt St Barbara, gelijck haer convent oock genoempt is geweest.

Anno 1439 sijn in St Agnieten convent aan de peste gestorven XXI susteren, alsoo die sieckte in den selven jare tot Amersfoort seer regnierde [43]).

Mirakel.

In den jare ons Heeren 1444 geschiede in de stadt van Amersfoordt een wonderlick mirakel. Alse dat eenre eerbaer vroupersoon, genaempt Griet Albert Ghisen, die Godt ende sijnre gebenedider moeder trouwelicken diende, deese werde drije mael van ons L. Vrouwe vermaent omtrent Kersmisse, dat sij haestelick [25] soude gaen aen stads graft *buijten de poort* [44]), daer 't water hard bevrosen was, om daer wt te trecken ons L. Vrouwen beelde, dat onder dat ijs was verborgen, 'twelck met de stroom nijet wech en dreeff, nochte oock nijet te gronde en ginck, maer in dat lopende water bleef stil ende onbeweechlick staen. Deese Griet vertelde dit *haren heer off meister dijen sy diende* [45]), om te horen wat hij haer riedt. Hij hieldet voor een ijdelen droom, belachte haer ende vermaende se, dat se daer van swygen soude. Nochtans doen sy derde werft vermaent was ende dorste zij dat nijet langer vertrecken, maer sy stont

---

43) De dodenlijst geeft er 22.

44) In de marge: Camp-poort.

45) In de marge: Dese woonde int laeste huijs aan de Camppoort ende was genaempt Jan Huberts die verwer.

wackerlick op ende met betrouwen ende innicheijd ginck sij derwaerts ende in dier stede, daer men water putte, daer vant sij 't voorseijde Marienbeeld [46]). Sij brack dat ijs ende buijchde oodmoedelick haer knijen ende nam dat beeld met alder oodtmoedicheyd wtten lopenden water ende brachtet thuijs, daer hem van verwonderden alle die daer omtrent woonden. Ende sij settent in huijs op een tresoir en ontstack een keersse, die sy daervoor sette brandende, [26] die wel drije mael langer brande alse gedaen soude hebben. Dit vertelde sij haer biechtvader, die seijde, dat sij het beeldt t'sijnen huijse soude brengen, gelijck sij dede op Kersavont, in welcken huijse oock des selven nachts ende des anderen daechs merckelicke mirakelen geschied sijn. De biechtvader was genoempt broeder Jan van Schoonhoven, Carmelijt [47]). Deese biechtvader dit aenmerckende, nam dit beelde met eerwaerdicheijd ende brachtet oodmoedelick in ons L. Vrouwen kercke op St Stevens dach, op een Saterdach, daer van naebij en van verre veel personen in pelgrimagie sijn gecommen ende veel mirakelen geschiedt.

In den voors. jare 1444 quam eene Geertgen Arents van der Nykercken tot Amersfoort in den convente van St Agnieten om suster te worden ende blyven [48]).

---

[46]) In de marge: Griet Albert Gysen was geboren in de Duijst anno 1395 ende storff anno 1493, oudt 98 jaren.

[47]) De regel „De biechtvader .... Carmelijt" is na het schrijven der pagina tussen de regels ingevoegd. Wel is ze met dezelfde hand geschreven. Mogelijk heeft Van Ingen ze bij het copiëren vergeten en later ingevoegd, mogelijk is ook, dat ze niet in de kroniek stond en een toevoegsel van Jan van Ingen is, dus uit een andere bron afkomstig. Vreemd is wel het opduiken van een Carmeliet in Amersfoort, waar deze orde nooit een klooster bezeten heeft. Vgl. Kemperink, A.A.U. 1955 p. 229.

[48]) Volgens het Memoriael (fol. 59 r^{to}) is in 1450 een Gheritke Aernts in het klooster ingetreden, een notitie uit 1500,

Ende doe sy onderweegen was, dacht sij, wat sij doen soude met dat cleijn simpel beeldeken van ons L. Vrouwe, 'twelck sij hadde onder haer andere cleinitten, die sij met haer bracht. Ende doe sij bij de Camperpoort quam, dacht zij, dattet [27] schande was, dat sij sodanich beeldeken in 't clooster soude bringen ende d'susteren laten sijen. Ende met onbedachticheydt werp sij 'tselve beeldeken in de waterbeeck, daer het corts daer nae in gevonden worde. Want doen sij hoorde d'veele groote mirakelen, die in ons L. Vrouwen ofte St Joosten capel geschieden door een sodanigen beelde, die van sulcken forme ende maecksel was ende in de voors. stede gevonden, soo plach sij dat oodmoedelick te belijen, dattet 'tselve beelde was, 'twelck sij soo onberadelick ende onwijselick in 't water geworpen hadde.

In den jare 1445 openbaerde ons L. Vrouwe aen suster Geertruyd Willems, oude procuratrix van d'voors. convente, als dat tot haerder eere, vermits veel pelgromsgiften, offerhande ende devotien, men een hoogen schoonen toorn soude timmeren.

Brand.

In den jare 1455 is tot Amersfoort [28] een groten brand geweest, sonderlinge by de Utrechtse poort, alsoo dat alle de huijsen in de Utrechtse straet zijn verbrand ende dit door het vuer, dat d'vianden daerin schoten, die d'stadt belegert hadden [49]).

---

toen het Memoriael werd samengesteld. Deze stierf 15 februari 1517. Mogelijk is dit Geertgen Arents, die het beeldje in het water wierp. Wel stierf in 1475 een Ghertrud Aernts, maar hiervan is het jaar van intrede niet bekend.

[49]) Bij de bisschopskeuze in 1455 was met bijna algemene stemmen de domproost Gijsbert van Brederode tot bisschop gekozen, terwijl de Bourgondische candidaat, David de bis-

Nae een deel jaren is d'ander zyde van de stadt, also de Camp, oock verbrand van haer selffs vuijr tot groote schade van veel menschen [50]).

Maer anno 1340 was d'geheele stad (wtgenomen eene straet) te samen verbrand op den Goeden Vrydach, oock St Joris kercke, daer alleen dat H. Sacrament bleeff, dat op den Witten Donderdach geconsacreert was, 'twelck bleeff leggen op de knoop van de kelck, 'twelck een vuijrich devoot leeck-man, die met d'liefde van 't huijs Godts ontsteecken was, in groot perikels sijns levens haelde midden uijt den vuijre, dat het haer hem van den hooffde brande. Hierom doet men noch iaerlicx op den Octave van Paeschen een hoochtijdts processie wt d'kercke in dijer gehoechnisse.

[29]Oock holt men daer noch een ander processie met den H. Sacramente op Alderheyligen avond off oock op een ander gelegen tijd in dancbaerheijd van den victorien, die sij tegen den Pickaerden hadden in 't jaer ons Heeren 1427.

Anno 1484 is Heer Henrick van Son de vierde rector off pater van St Agatha geworden [51]). Onder hem zijn

---

schop van Terwaan, geen stem had gekregen, vgl. hiervoor Post, Bisschopsverkiezingen p. 164 e.v. Voor de bevestiging van Rome kwam nam de elect het bestuur in de stad Utrecht in handen. Verschillende tegenstanders van hem, aanhangers van de overleden bisschop, weken uit naar Amersfoort, van waaruit betrekkingen met Philips de Goede werden aangeknoopt. Amersfoort had reeds sinds 1449 aan de zijde van bisschop Rudolf gestaan tegen de stad Utrecht. Gijsbert zond daarop troepen naar Amersfoort, die de hier genoemde brand veroorzaakten, echter geen succes hadden.

50) Met deze brand is bedoeld die van 1520, zie hs p. 47 en 88.

51) Deze notitie bevat twee fouten. In plaats van 1484 moet worden gelezen 1483 en i.p.v. geworden gestorven. Tengevolge van deze fouten, speciaal van de laatste, kwam Van Rijn

die conventualen Regularissen geworden, die te voren Tertianen waren. Hij heeft de kerck, dat spinhuijs, den reventer en die keucken in den selven convente getimmert.

St Agnieten nijeuwe kerck.

Anno 1487 op St Mathijsavont is den eersten steen geleijt van de nijeuwe kerck van St Agnieten door Heer Gerrit van Helmond, broeder St Jans t'Amersfoort ende rector en biechtvader van St Agnieten.

Minrebroeders.

Anno 1472 begonnen in de Mey eerst die Observanten binnen Amersfoort te woonen. Sij quamen eerst bij een devote weduwe, genaempt [30] Hanneken Valcken, daernae noode hun de pater van St Agatha, daernae gingen sij woonen in 't fraterhuijs after het gasthuijs. Ten lesten quamen sij totter stede besyden

---

(II p. 782) tot een speculatie, die door Van Bemmel en Rootselaar als zekerheid werd overgenomen, nl. dat hier sprake was van een rector van St Barbara.

Volgens de kroniek van St Agatha (hs p. 74) stierf in 1483 heer Henrick van den Broeck, vierde biechtvader van St Agatha. Bij nalezing van de kroniek blijkt, dat de veranderingen in deze notitie genoemd onder hem in het klooster van St Agatha zijn voorgevallen (hs p. 70-72). Het vermoeden van Van Rijn, dat hier van een rector van St Barbara sprake is, is dan ook onjuist. Rector van St Barbara was toen Jan van Deventer. de moeilijkheid van de naam wordt opgelost door het Memoriael van St Agnieten, waar in de dodenlijst van St Agatha (fol. 65 v^{so}) op 1483 staat opgetekend: „Here Henric Zon, die vierde pater ende tierst van Hulsberch", terwijl in de dodenlijst van St Jeronimusberch genaamd Hulsberch eveneens op 1483 staat: „Here Henric van Zon biechtvader" (fol. 73 v^{so}). Henrick van den Broeck en Henric van Zon zijn dus een en dezelfde persoon geweest. Als Henricus Zon pater Agathensium komt hij voor in het Chronicon (Mathaeus p. 165). Maar dit dwingt tot een lezing als bovengenoemd.

't voors. gasthuijs ende timmerden een cleijn cloosterken met een capelleken. Maer anno 1494 nae Paeschen begonnen zij een schoone nijeuwe kercke te timmeren.

Celsusters.

Bijnae in de selve tyd quamen van Amsterdam de Celsusteren tot Amersfoort ende coften dat erff in den Hage op St Paulus bekeeringe anno 1479 ende hadden St. Augustinus regel enden wierden van de Regulieren gevisiteert.

Anna 1492 wijden zy dat fundament haerder capellen.

Nota: Naderhand is dit geweest 't convent van Marienhove, nu het nijeuwe weeshuijs.

Oproer binnen Amersfoort.

In den jare 1469 op Amersfoorder kermisdach quamen de borgermeisters met haer dienders ende wilden een sware schattinge hebben van de conventen om nutticheyd der [31] gemeenten, soo sij seijden [52]). Als de paters met de susteren dit vernamen, hebben gesloten geensints te geven, daer quame van dattet wilde. D'borgermeisters dit weder vernemende sonden terstond haer booden en dienders, dat se den borgers kundigen souden: Dat soo wye der conventen goederen off renten, sonderlingh der susteren, begeerden te copen, die solden by hun comen, sij solden 't goeden coop crijgen ende vast maecken. Dit hebben de dienders verkundicht ende all lacchende ende spottende riepen sij: Soo wije dije camp off dat goet der susteren

[52]) Op 28 februari 1468 was door het stadsbestuur besloten, dat de drie vrouwenconventen zouden bijdragen in het herstel van de stadsmuur. Blijkbaar weigerden ze, want 24 juni 1468 beval de Raad „dat men die begyn binnen ons stat hoir guet vercope sell voir dat zy de muer niet vast en hebben". In een later raadsbesluit wordt dit bevestigd.

wilde coopen, hij soude goede coop hebben ende een suijverlicke bagijn sall hij toe hebben. Als dit gerucht quam, soo vergaderden alle dije vrunden ende oock de vreemden, die haer dochters, susteren of nichten en bekenden in de conventen hadden, die verscheyden goederen coften. Dan soo haest het voor den bijschop David quam, daechde hy die alle te samen voor hem te comen, nam hun scherpelick deur ende verweet hun die stouticheyd, dat sij haer handen hadden geslagen aen de geestelicheijd ende dat se te samen waren [32] gevallen in de sententie des bans ende ten ware dat sij 't wederom gaven, dat ze qualick gecoft hadden ende versoenden wederom metten convente, hy sold se te samen bij name ten banne laten kundigen. Sij weder thuijs gecommen zijnde, sloegen ses glazen in St Agnieten capel aen stucken. D'bischop liet alle de copers in den ban doen. Doen hadden die van der stadt geerne mette conventen geaccordeert, maer wilden nijet, alsoo d'conventen haer privilegien wilden holden.

Leeninge aen de stadt.

Anno 1493 sijn van de stadts weegen in de vier conventen gecommen twee borgermeisters, twee schepenen ende d'secretaris, begerende met ondekten hoofde eerweerdelick, dat ijder convent de stadt leenen wilde een pont groot om haer stadt daer mede te stercken tegen haer vianden, ende nae vrije deliberatie van de paters, om meerder quaet te schouwen, hebben sij elcx een pont groot d'stad geschoncken.

Ballingen.

Anno 1483 [53]) zijn deser stadts ballingen, die [33]

---

53) Moet zijn 1484. Tenzij de schrijver in tegenstelling met het Utrechtse (Kerststijl) of Amersfoortse gebruik (Jaardagstijl) hier Paas- of Boodschapsstijl gebruikt zou hebben.

over de vier jaren wt hadden geweest, gecommen op S. Vincentius dach des morgens ten twee uren door hulpe sommiger jonckers ende anderen en sijn cloeckelicken in de stad gecommen om haer wederparthy te vangen, te slaen ende verdrijven, d'eene parthije genaempt Houcx ende d'ander Cabeljaus, ende leeden doen d'conventen door d'heer van Yselsteijn ende sijn volck groote last door d'goederen, die in haer conventen van de verdrevenen gevlucht waren.

St Agnieten convent.

Dit convent hadde weijnich incompst. Sij waren anno 1493 sterck 48 susteren [54]), hadden ijder iaerlickx naulicx te ontvangen drije golde rijnse gulden, waren malcander getrouw in noodt ende sieckten, sij arbeijden naerstelick ende altijts een goet genoegen.

Als den achtsten pater [55]) anno 1489 eerst in den convente quam, soo en heeft hij daer nijet gevonden als men in 't gemeyn in ander conventen plach te vinden, een vette koecken, goede provisie, een sterck getimmer [34] ende d'gemeene kist wel gevult en besorcht. Maer hij vont d'kist met den buijdel bijnae met d'schuijren ijdel, behalven dat d'schulden oock nijet cleijn waren, d'provisie van coorn, vlasch en hennip nijet veel.

Duijre tijd, pest en oorlogen.

Omtrent deese jaren was bijnae overal sware peste en sterfte, oock groote oorlogen, maer dat alderswaerste de duijre tijd.

Want in den jare 1492 omtrent Pijncxteren gold een

54) Deze notitie voor een schijnbaar willekeurig jaar is een indicatie voor de mogelijkheid, dat in dit jaar de kroniek zou zijn opgezet, vgl. Kemperink, A.A.U. 1955 p. 225.

55) Dit was pater Jan die Wael.

mud weijts Amersfoorder maeth sestehalven golden rijns gulden, een mud roggen vijftenhalven rijns gulden, een mud garsten drije golden rijns gulden, een mud boeckweijts derdenhalven golden rijnschen gulden, een mud haveren een golden rijns gulden en acht stuvers, een mud rapen twee golde rijnse guldens, een vath botter boven acht golden rijns gulden.

De meeste jammer was onder den armen in de stadt ende op 't landt, alwaer olden en jongen gingen als beelden verhongert.

Brand.

In den jare 1495 's daechs nae St Gregorius [35] dach, des saterdachs voor den sonnendach Reminiscere, ende wel terecht, want menich jaer solde men des gedencken met beclagen ende droefenisse, want 's avonts naer halff vijff uren tot middernacht toe, jae tot sonnendaechs 's middags toe, en hield den brand nauwelicx op. Dat meer is, daer sijn plaetsen gesijen, die noch roockten naer een vierdel jaers. Daer sijn verbrandt boven IIIc huijsen ende XXX brouwerijen. Oock dat clooster van de Observanten ofte Minderbroeders in 't geheel, datter nijet soo veel en bleef van 't clooster ende kercke, daer een broeder in mocht woonen. Dan binnen corte jaren hebben sij 't weder opgetimmert, grooter, stercker, beter geschict en verciert dan 't te voren was. St Peters Gasthuijs ende St Agatha convent sijn van den brand gelost.

Oorloge.

Anno 1494 is Nijkercken haestelick gewonnen van des conings van Romen knechten op St Marien Magdalenen avont, 'twelck veel quaet [36] causeerde op de omleggende dorpen en erven. Ende is tot Nijkerck een arm convent jamerlick verdorven ende naemaels

twee mael verbrand, maer nochtans bleven d'susteren bij malcanderen [56]).

Brand.

In den selven tijd doen hartoch Karel van Gelre lach voor Nyekerck [57]), geschiede dat beschreijelicke ongeval van den brand tot Amersfoort, van welcke nacht swaerlick was te beclagen, ende was te gelijcken bij den dach des H. Propheets Sophonias, den dach des toorns en der tribulatien, des wijndts ende des geluijdts [58]). Alsoo heeft deesen nacht vol verveernisse ende jammers geweest, met roock en wijndt verduijstert, met geroup, geschreuw, lopen en arbeijden. Alreweegen waren bangicheyden, buijten strijden ende binnen angst, overall sorge, nergens seeckerheijdt, soo voor verraed van binnen als voor de ballingen ende vianden van buijten; allerweegen was in dier nacht ancxt en verveernisse.

Och wat waren de susteren in de conventen bedrouft, jae oock alle menschen. Sij maeckten haer aensichten nat met tranen, nu sloegen [37] sij haer handen in de lucht, nu vrongen sy die, dan sloegen sij se bitterlick voor haer borst ende haer oogen oodtmoedelick in den hemel, den godtlicken hulp innichlick aenroepende, beclagende haer olders en vrienden.

Het sloth der conventen werde geopent, soo om hulp en bijstand te doen als om daer wat in en wt te dragen ende om troost en solaes te halen.

---

56) De koning van Rome is Maximiliaan. Dit is een van de episoden uit de wisselende strijd, die in deze jaren werd gevoerd tussen de Habsburgers en Karel van Egmond, die in Maart 1492 uit Franse gevangenschap naar zijn land was teruggekeerd en toen de door zijn tegenstanders in Gelre gelegde bezettingen grotendeels had verdreven.

57) Op de inname van Nijkerk door de troepen van Maximiliaan volgde een belegering door Karel van Gelre.

58) Sophonias I 15, 16.

Maer dat wonder was, daer en bleef in alle die periculen van de susteren oft borgers nijemants doodt, soo trouwelick stonden die van Amersfoort malcanderen bij in der noot, nae beduijdenis van haer name van Stercke-min [59]), doch bysonder door Godes hulpe.

Omtrent deese jaren is d'stad Amersfoort menichmael in groote periclen geweest soo heijmelick als openbaer van menigerley vianden en ballingen, nu om sorge van verraet binnen, alsoo datter wel gevonden sijn lederen verborgen met ander gereetschap.

In dselve tijd doe Nijkercken gewonnen was, is oock in deese contreyen groote vergaderinge [38] van volck geweest, die vijer, vijff off meer gecooren mannen hadden, daer se onder stonden. Hijer slouch alderleij volck bij, reysers en knechten, verdorven clercken en monicken ende oock vrouwvolck, Walen en Duijtsen, ende werden genaempt d'Groote Guarde [60]). Sij spaerden vremden noch vrienden, bedervende all, daer sij omtrent quamen.

In 't jaer ons Heeren XV^{c} omtrent Vastelavont worde d'Groote Guarde wonderlick geslagen ende geheel vernielt in 't landt van Ditmaersen [61]), die groote schade gedaen hadden in veele landen en cloosteren ende sonderlinge mede anno 1499 op St Kiliaens dach. Doe

---

59) „Martinus Zeilerus leid de naam Amersfoort af, van Amor Fortis, welke benaming deze plaats zoude gegeven zyn, wegens de sterke liefde, die de Inwoonders elkanderen toedroegen en hunne eendragt onder malkanderen. Waarmede overeenstemt Ensius in zyne Vermaakelykheden van Duitsland, alwaar hy de Inwoonders Amorforders noemd, van Amor Fortis, de sterke liefde, waarmede zy elkanderen beminnen, altyd eenzinnig en eendragte zynde." Van Bemmel I p. 5.

60) Het Chronicon (Matthaeus p. 178) noemt ze de groote gaerde, magna virga Dei.

61) Bij de nederlaag, die het Deense leger leed tegen de Ditmarser boeren.

is d'stad van Rhenen seer swaerlick gegeesselt van deese Guarde van Heer Johans hartoch van Cleve weegen [62]) om sommige penningen, die hem de steden van Utrecht en Amersfoord schuldich waren. De borgers worden gevangen en geschath, alle roerende goederen van de conventen worden genomen, gerooft ende gedestrueert, ende sij worden verdreven, soo dat sij nijet en behielden, ende worden daertoe noch geschath om haer dingen van hemluyden wederom te copen. Och wat grote schade [39] en verdriet hebben de cloosteren alreweegen gehadt in deese bedroufde tijden, oock geesteliicken en weerlicken, nijet jegen staen den hartoch van Cleve wel met andere redelicke middelen hadde connen sijn afterweesen vorderen.

In 't jaer ons Heeren 1496 op den 16e Aprilis is gestorven die Eerwaarde Vader in Christo Heer David van Bourgoignen, bisschop tot Utrecht, naerdijen hy

---

62) De hertog van Kleef verklaarde, dat hij geld te goed had van de steden Utrecht en Amersfoort, wschl nog uit de tijd van de opstand tegen bisschop David, dat hij daarom de steden zowel als bisschop David herhaaldelijk had gemaand en ook bij bisschop Frederik „unsen lieven oehmen" had aangeklopt en dat hij nu genoodzaakt was andere maatregelen te nemen. Aldus in een brief aan de kapittels van „guedesdag na Ciliani anno XCCXo" (moet zijn XCIXo). Reeds op „sondach nae unss Vrouwen visitationis" hadden Thomas Schlinits, Goert van Bemmel en Jorgen Kobeler als „overste hoifftlude" van de hertog aan de bisschop de oorlog aangezegd. Op „wonsdach Johannes et Pauli" hadden die van Rhenen reeds een versterking van 50 à 60 man gevraagd vanwege de dreigende aanval. Rhenen werd 8 juli ingenomen en geplunderd. Nu wierven de bisschop en de Staten van het Nedersticht troepen aan, de bisschop vroeg hulp aan het Oversticht. Begin augustus lagen in Amersfoort al ruiters uit Overijsel. De Kleefse troepen in Rhenen, ontevreden over de slechte betaling door de hertog, trokken terug en door bemiddeling van de hertogen van Gulik en Baden werd vrede gesloten. Asch van Wijck I p. 71-76, 79-80, 82-85.

de kercke XL jaren loflick geregiert hadde ende is in sijn stede bischop gecoren Heer Frederick, margrave van Baden [63]), op St Servaes dach in denselven jare, den welcken geconsenteerd heeft, dat in den jare 1499 de stadt Amersfoort ende de vijer conventen swaerlick geschath worden om te betalen de ruteren en knechten daerinne leggende [64]).

Item most men geven soo groot morgengelt als men oijt gehoort had, alse ses stuvers op elck morgen landts, soo dat 't convent van St Agnieten in deser Heer Fredericx corte tijd meer wtgegeven heeft in precarien, schattingen, morgengeld en ander ongeld dan te voren in 120 jaren geschied was, soo dat se in dat jaer alleen van 1499 boven hondert enckele golde rijnse guldens [40] hebben moeten uijtgeven, die sijluijden van de goede luijden leenden ende mettertijd betaelden.

Maer David van Bourgundus was soo goet geestelicx ende hun soo vriendelick en goedertieren, dat men wel mach seggen van hem: Gedenckt heer Davidts sachtmoedicheydt [65]).

Brand tot Harderwijck [66]).

In 't jaer ons Heeren IMVC ende drye op St Peters

---

63) Frederik van Baden was reeds van 1493 af door Maximiliaan en Philips de Schone aan bisschop David voorgesteld als coadjutor, maar de oude man wilde hiervan niets weten en slaagde er in met behulp der Staten de kwestie voortdurend uit te stellen. Bij de dood van David werkten Willem van Gulik en Johan van Kleef voor de broer van de laatste, Philips, echter werd de candidaat der Habsburgers, Frederik van Baden, eenstemmig gekozen. Zie Post, Bisschopsverkiezingen p. 174 e.v.

64) Deze schatting staat in verband met de moeilijkheden door de hertog van Kleef veroorzaakt.

65) Over de begunstiging der kloosters door David van Bourgondië vgl Zilverberg p. 103 e.v.

66) Deze mededeling over de brand te Harderwijk (vgl. ook hs p. 84/85) geeft enkele bijzonderheden over het Catharina-

ad Vincula avont is tot Harderwyck een onspreeckelicken grooten brand geweest. Want alle d'stadt bijnae, met al datter in was, worde verbrand behalven XXV huysen omtrent, die alleen bleven staen in soo grooten stadt, die soo veel straten en huijsen hadde. Oock verbranden alle de kercken, capellen, goodtshuysen ende clocken, die daer waren, soo dat in de geheele stadt nijet een goodtshuijs en bleef, oock nijet een cloosterken. Dan sijn alleen sommige aultaren ongebroocken gebleven. Want dat vuijr was nijet natuijrlick, maer helsch, onversadelick of onleslick vuijr. Heer Harman biechtvader van St Agatha ende d'pater van St Agnieten, die doen daer tot Harderwijck waren ende gesien hebben, leeden soo onverdraechlicken hette, dat se met groot perikel den brand sijn ontlopen. Ja, worde ijder [41] gedwongen van groote eyschelicheyd des onsparigen brandts alle dingen te laten ende wt d'poorten te loopen.

Gelijcx oock deden de nonnen, die alle met haer snoodste clederen wtliepen, alle d'beste clederen en clennoten des convents bleven in de kelders in den brand. D'pater van St Agnieten drouch 't H. Sacrament metten H. Olij, doe hij neffens d'pater van St Agatha schreyende gingen in de zee door dun en dick over d'knijen tot aen de ander zijde van de stadt op dat sant, daer sij vonden veel menschen, die seer verbrand

---

convent te Harderwijk, vgl hiervoor Van Heel p. 149/51. Het klooster werd volkomen vernield en moest daarna geheel worden herbouwd. Mogelijk heeft men bij de herbouw der kapel, die een dubbelkerk met insteekverdieping werd, de kapel van het St Agathaconvent als voorbeeld genomen. Bij de brand kwam tevens om de rector der zusters, heer Goodschalck. Deze was afkomstig uit het klooster St Jeronimusberch te Hulsberch. In de dodenlijst van dit klooster staat hij vermeld op 1503, zijn voorganger Gherijt van Wesoep op 1483. Dit laatste is in strijd met een mededeling van Van Heel, die hem nog vermeldt in 1502.

waren, dien sij eenige haer biechte hoorden. Daer bleven in den brand meer dan duijsent menschen, onder anderen heer Goodschalck, een ouden H. vader, Rector der voors. nonnen met twee susteren, die jammerlick bleven.

Schattinge in Amersfoort.

Anno 1503 nae St Jansdach worden de conventen en borgerye binnen Amersfoort door twee borgermeijsteren [67]), twee schepenen ende twee raedtsmannen aengeseyd, dat se mosten geven den hondertsten penningh van alle haer roerende en onroerende goederen, golt, silver ende clennoten, sonder onderscheyd off het gewijedt off gemortificeert goet was off nijet.

't Welck noijt in Amersfoort off in den Gestichte [42] van Utrecht geschyed was. Dan de borgerije wederstond het mannelick, daerom worde het vermindert op den vijfhondertsten penningh ende van duijsent gulden twee gulden, ende sy consenteerden, sweerende alsamen hoeveel dat all haer goed weerd was, mits dat men den conventen dwingen solde van gelijcken te doen ende voor te gaen, d'welcke nijet en dorsten clagen, want bischop David dood was.

Philips Coninck van Castilien.

Anno 1505 omtrent St Jan Baptisten dach quam d'hartoch Philips van Bourgoignen, coninck van Cas-

---

67) De twee burgemeesters in dit jaar waren Aernt van Hel en Jan Claesses soen (Rootselaar II p. 173). Mogelijk hangt deze schatting samen met de eisen die Johan van Kleef op financieel gebied aan de steden Utrecht en Amersfoort stelde, die ook voor Rhenen zulke ellendige gevolgen hadden gehad. Keizer Maximiliaan had er dit jaar nl bij de Utrechtse kapittels op aangedrongen, dat deze de beide steden er toe zouden brengen hun schulden aan Johan van Kleef af te doen (Asch van Wijck I p. 130/31).

tilien, met sijn heer vader Maximiliaen, den keijser, met veel edele princen ende heeren voor Arnhem om die te belegeren [68]) ende voort alle de andere steden ende dorpen van Veluwen, die hartoch Karel van Gelre XIII jaren beseten hadde, alle welcke steden, d'een voor en d'ander nae, overgingen. Dit is geschyed int jaer als hartoch Philips d'golde hartoch Philippusgulden dede slaen, daer van die haer naem cregen.

D'selve hartoch Philips storff corts daer nae in Hispagnen in sijn ryck, nadijen hem gemaect waren twee pantoffelen van IIM ducaten, die hij nijet en drouch boven seven dagen.

[43] *Oorloge van den hartoch Karel van Gelre.*

Anno 1507 op den Ve Sonnendach nae Paeschen creeg hartoch Karel van Gelre in met macht de stadt van Wesop [69]) met alle de dorpen ende bosschagien daer omtrent, vangende, pijnigende ende doodende ongenadelick de luijden ende d'selve met alle haer goet geheelick verdervende, oock geestelicke huijsen. Soo dat in de gehele stadt van Wesop, die te voren

---

[68]) Een uitspraak der keurvorsten op de rijksdag te Worms, waar beslist zou worden over de rechten op Gelre, resp. van Karel van Egmond en de Bourgondiërs, was niet gekomen. Karel had de strijd voortgezet, tot in 1505 Philips besloot alles op alles te zetten. Door zijn vader met Gelre beleend, trok hij met hulp van de bisschop van Utrecht en de hertog van Kleef Gelre binnen. Karel werd tot toegeven gedwongen en verscheen oktober 1505 in Brussel. Hij ontvluchtte echter spoedig en begon de strijd weer. Het vertrek van Philips de Schone naar Spanje en diens spoedige dood benevens Franse hulp onder Robert van der Marck gaven hem kans deze met succes te voeren.

[69]) Deze strooptocht der Geldersen, waarbij Weesp en het slot te Muiden werden verrast, vond plaats in 1508 (Kooperberg p. 302). Beide plaatsen werden eerst 24 januari 1509 weer uitgeleverd n.a.v. het verdrag van Kamerijk (idem p. 331).

rijckelick plegen te wonen, nauwelicx twee rycke personen daer en bleven.

Anno 1510 op Asselwoensdach nam hartoch Carel van Gelder om een cleijne oorsake in de stadt Oldenzeel [70]), behorende onder den Bischop van Utrecht. In deselve stadt hebben sij uijttermaten felle ruijters gebracht, die seer tirannelick gehandelt hebben alle dat volck dat daerin was, alle Kersten goodtsdiensticheijd te rugh stellende, namen alle haer goedt, vangende, spannende ende dootslaende soo vreedelick, dat se noch maechden, noch kijnderen, priesteren, geestelicke personen, noch cloosteren (Godt betert) en spaerden noch oversloegen.

In 't selve jaer hebben de drije Overyselse steden met hulpe haers bischops Heer Frederick van Baden den Gelderschen grote schade gedaen, [44] sonderlingh met roven en brand. Soo dat nae St Victorisdach bij nae alle de dorpen van de Veluwe gedestrueert worden, oock het convent der susteren tot Nijkercken.

Dyer tyd geschiede oock in tegenwoordicheijt des Bischops groote schade to Hulsbergen, hoewel sij den Bischop seer goedertieren waren nae haer vermogen. Dan sij en worden nijet meer gespaert dan off hy haren bischop, geestelick vader, prelaet off overste nijet geweest en hadde.

Anno 1511 omtrent St Agnietendach quam Joncheer Floris van Iselsteijn off ijmand van zijnre weegen bij nacht van Utrecht, doende seer grote schade ende de

---

70) Reeds spoedig na het verdrag van Kamerijk, waarin Karel van Egmond trouwens niet definitief als hertog van Gelre was erkend, braken opnieuw de vijandelijkheden uit. Bovendien slaagde Karel van Gelre er in door handelsvoorrechten voor de steden Utrecht en Amersfoort een vrij sterke Geldersgezinde partij in het nedersticht te doen ontstaan. Een terechtstelling van enkele Geldersen te Kampen leidde tot represailles, waaronder de hier genoemde plundering van Oldenzaal.

cloosteren seer quellende. Die van Utrecht namen knechten en ruters aen en togen tegen Paesschen voor Iselsteyn ende hadden tot hulpe den hartoch van Gelre. Maer sij worden verjaecht en geslagen, ende worden de borgers en cloosteren seer geschath, soo dat dijer tijd ingeseth worde veel mergengeld, huijsgeld, ruijtergeld enz met seer swaren nijeuwen excijs, oock tot Amersfoort, tot verderfenis der steden, des lands ende gemeen volcx.

Ende soo bleeff voorts een groot quaet tusschen de steden van Utrecht ende Iselsteijn, ende sonderlingh als Frederick van Iselsteyn op den H. Paeschavond des morgens d'stad Utrecht bedriechelick meijnde in te nemen, waerdoor den selven avont laet elff ruijters gevierendeelt worden.

Anno 1514 op St Agapitusdach was een ruijter uijt den lande van Cleve genaempt Wouter Smoelingh, die om seer cleijne renten, die hij van een vrouwe gecoft hadde op de stadt van Amersfoort, verbrande dat Hoochlandt tot 43 off meer goede bouwhuijsen ende veel corens etc, houdende de borgers alle d'somer in groote ancxte en benauwtheijd. Want op St Barbara avond te voren vinck hij onse borgers ende hield se alle die coude wijnter over bij hem in jammerlicke ellendicheijd, soo datter een van de acht gevangens aldaer storff [71]).

---

[71]) Deze Wouter Smoelingh was volgens een verklaring van Goyert de Coninck (schepenburgemeester te Utrecht) drost op Schuilenburg in het Kleefse, waar hij ook de gevangen Amersfoorters had ondergebracht. Wel verklaarde de stad Wesel, dat Smoelingh tijdens het gebeurde Gelders en geen Kleefs onderdaan was geweest, maar de Coninck bleef bij zijn verklaring. Hij had door deze plundering grote schade geleden, de stad Utrecht nam het voor hem op en richtte zich om zijnentwege tot de hertog van Kleef en de steden Wesel en Emmerik. Er gingen jaren over heen, van een scheidsrechterlijke uitspraak

In den selven jare op St Remigius avond was alreweegen een groote zeevloed, dat in alle de landen, sonderlingh in Holland, een onverwinnelicke schade geschiede, want het [46] water was veel hoger, stuijrder ende schadelicker dan het plach.

Ende was in 't selve jaer oock een swaer oorloge en dueren tijd in Vriesland [72]).

Alle deese plagen dienen, op dat men mercken sal de oorsaken der lijden, tribulatien, pacientien en armoede, en dat men lijdsaem en oodmoedich sal verdragen ende malcander trouwelick bijstaen.

Anno 1517 heeft Heer Frederick van Baden het bisdom van Utrecht overgegeven aen Heer Philips van Bourgoungien, Davidts broeder, als Heer Frederick geregiert hadde XXI jaren.

Philips, weesende een leijck, quam t'Utrecht den 19 Meij om gehuld te worden, den 27 Julij t'Amersfoort ende voort Overijssel.

In 't jaar 1518 worde Philips van Bourgondien in de Vasten priester ende bischop gewijdt.

Nae Paeschen heeft zijn gratiose praecarie verkeert in een strenge schattinge der religieuser personen meer en boven alle sijn voorsaten, sonder barmharticheijd.

---

kwam niets terecht en tenslotte stelde de Coninck zich schadeloos uit het goed van kooplieden uit Wesel, die Utrecht passeerden. Een groot aantal brieven over deze kwestie bij Asch van Wijck II en III.

72) In deze oorlog haalde George van Saksen tegen Groningen en graaf Edzard van Oost-Friesland de „Zwarte hoop" in het land, een plunderzieke bende, die eerst de Groninger Ommelanden teisterde. Toen de Groningers in uiterste nood de macht aan Karel van Gelre opdroegen, verplaatste de strijd tussen de Saksische en Gelderse troepen zich naar eigenlijk Friesland. De voortdurende strijd, die de Saksische kas geheel uitputte, leidde in 1515 tot overdracht van Friesland aan Karel V. Vgl Huizenga p. 14 e.v., Theissen p. 30 e.v.

Men gaff hem halff meer dan Baden ende Baden halff meer dan David.

Anno 1520 daechs nae St Odulphus des woensdachs ten een ure naemiddach tot nae de vesper is tot Amersfoort een seer groot schadelick vuijr [47] off brand geweest, beginnende after St Joristoorn op den merckt, voortgaende door de Papenhofstede, Langestraet ende Camp, tot d'Camppoort toe. Ende van de Poth tot St Jans in de breete, behalven sommige vaste huijsen, die met grooten arbeyd beschermt worden. Soo datter verbrand worden omtrent 430 wooningen, een vrouwe ende een kijndt. Daer geschiedde groote schade in clennoten, huijsraed ende ander gereede goederen, veel meer dan over XXV jaren te voren, maer nergens nae soo eyselick, deerlick ende verveerlick als te voren in den jare 1495 [73]).

Annis 1521 ende 1522 isser grote twist en swaren oorloge geweest tusschen de steden van Oversticht ende Overijssel, sonderlingh Swol tegen Campen en tegen Deventer [74]). Die van Swol hebben hartoch

---

73) Volgens Van Bemmel (II p. 931) bleef aan de Kamp maar één houten huis staan. „De Brabantse El", dat als laatste houten huis in Amersfoort in 1758 werd afgebroken.

74) Een twist over de ontduikingen der Zwollenaren van de Kamper IJseltol werd gevolgd door markten der Kampenaren voor de poorten van Zwolle. Dit leidde tot een tegenstelling tussen Zwolle en de rest van Overijsel, die samen met de bisschop de houding van Zwolle veroordeelde. Zwolle wierp zich daarop in de armen van Karel van Gelre. Eind 1522 verwierpen ook Kampen en Deventer het bisschoppelijk gezag, al werd de Gelderse hertog nog niet als landheer erkend. Hasselt, Steenwijk en Oldenzaal bleven echter anti-Gelders en begin 1524 stond de Gelderse zaak in Overijsel vrij slecht. Zelfs Zwolle accepteerde weer het bisschoppelijk bestuur. Zie Theissen p. 66/68.

Carel van Gelre ingehaelt tot haer beschermheer tegen haren bischop van Utrecht en d'ander steden. Heer Philips van Bourgongien, bischop, is met een practijck uijt Campen gereyst, hun verlatende, waerdoor groote schade in steden en dorpen in Oversticht en Overijssel geschied is.

[48] Anno 1524 op St Ambrosiusdach is Heer Philips gestorven met twee van syn oude raedtsluijden, Godt weet hoe [75]).

Heer Henrick, des Palsgraven soon op den Rhijn, worde in zyn plaets gesteldt. Deesen bischop worde bij de steden des Stichts ende Overyssel veel costelicke clennodyen en gaven geschoncken ende hem een groote somme geldts van vijftich duijsent golde rijnse guldens tot 38 stuvers 't stuck gegeven, daervoor geestelick en weerlick worden geschath ende der cloosteren roerende ende onroerende goederen mitsgaders haer kerkelicke ornamenten van goud en silver geweerdeert.

In 't jaer ons Heeren 1526 op St Martensavond hebben veel broeders en susteren conventualen, besloten en onbesloten, geprofessijt en ongeprofessijt, aengenomen de Luterse off Martinise gesindtheyd ende hebben daerover wech gelopen ende op 't Raedthuijs hun begeven ende haer clachten aen den raedt gedaen.

Die van den raedt haer gelovende ende haerluijder [49] en valsche clachten jegens haer oversten aennemende, hebben hun nijet ontsijen buijten d'geestelicke oversten in de cloosters te gaen, de oversten aff te

---

75) „Daags na een maaltijd met de raad en voornamen van Utrecht, waarbij hij te veel had gedronken, is hij, verfrissing zoekend in zijn tuin, ziek geworden. Kort erop is hij na het ontvangen van de H. Sacramenten (Biecht, Communie en H. Oliesel) gestorven." Post, Verhoudingen p. 6.

setten ende de uijtgelopenen haer ingebrachte goed toewysen omme wederom van de cloosters te ontfangen. Waeruijt groote twist, turbacien, verwijtingen, schanden en schandalen geresen zijn [76]).

Anno 1527 hebben die van de stad van Utrecht hem gestelt tegen haren bischop Heer Henrick voornoempt, die geensints wilde bischop gewyd worden.

Geextraheert bij mij onders. in den jare ons Liefs Heeren Jesus Christi XVIcXXXVtich

J. van Ingen Not.

1635

---

76) Reeds in 1525 was het n.a.v. de benodigde gelden voor de uitkering aan de elect in Utrecht tot oproerigheden gekomen, die tevens gericht waren tegen geestelijkheid en kloosters. Het toenemende aantal aanhangers van Luthers leer wordt tevens voor dat jaar gemeld in de kroniek van het St Aagtenklooster (hs p. 89/90). In 1526 nam deze aanhang nog toe. De pastoor Evert van Lielaar kondigde zowel in de kerk als in het St Aagtenklooster af, dat de Paus de lezing van Luthers geschriften had verboden. Dit verwekte nogal opspraak (hs p. 91). Mogelijk is dit de commotie en perturbacie geweest, die volgens de stadsresolutieboeken toen is geschied. De raad schijnt zich tegen de conventen gekeerd te hebben. In dat jaar werden tenminste verschillende maatregelen genomen, die tegen de kloosters gericht waren. Het werd hun verboden meer dan twee paarden te houden en ze mochten ook geen bouwland meer bewerken of doen bewerken binnen het gericht Amersfoort. Tevens werden de vrouwenkloosters in hun ledental beperkt. Vastgesteld werd, dat St Agatha niet meer dan 50, St Barbara niet meer dan 40, St Agnes niet meer dan 30 zusters mocht tellen. Totdat dit getal was bereikt mochten geen novicen worden aangenomen. Bovendien zouden later alleen novicen worden toegelaten, die burgerskinderen waren en zou de toestemming van de raad voor deze toelating zijn vereist (Rootselaar II p. 213). Later hield men zich niet meer aan deze bepalingen.

[57] *St Agatha convent*

Extract ende cort verhael, getogen uijt een oude geschreven cronijcxken van den convente van St Agatha binnen Amersfoord der ordene van St Franciscus de derden regel der Poeniteijten, gescreven bij de successive paters des selven convents.

In den jare ons Lieffs Heeren Jesus Christi eenduijsent drije hondert negen en tnegentich op Kersavond gaven over Rutger van den Doem ende Belije sijn wijff, in de eere Goodts, haer huijsinghe [77]) mette hofsteden ende veel renten ende goederen ten behoeve van de susteren van St Agatha binnen Amerfoort, op dat sy Godt loven, d'werelt sterven ende het ewich leven verdienen mochten, daer d'selve Heere Godt aff gelooft ende gebenedijd moet sijn ewelick ende altijts. Amen.

In den selven jare ontfinck ons convent voors. sonderlinge privilegien van den Eerb. Raedt der stadt Amersfoort, als dat wy vrij sullen zijn van waken, van graven, van excijs ende van alle onkost ende moeijenisse, die d'stadt Amersfoort op vallen mach, nae inhoudt des brieffs.

Des jaers daernae 1400 omtrent St Jacobsdach quamen in dit convent Fije Gysbert Vossendochter, Hillegond Mathijsdr, Nelle Andriesdr, Nijese Peter Hoflaetsdr, Bartraet Gerrit Knoopsdr, Deliaen Gosensdr, Wendelmoed van Sambrinck [78]) ende Clementia [79]),

77) Zie noot 41.

78) Zie noot 42.

79) Deze Clementia is later wschl evenals Wendelmoed Sambrinq naar St Agnes teruggekeerd. In de dodenlijst van St Agatha komt haar naam tenminste niet voor. Wel staat in de dodenlijst van St. Agnes op 1428 en in de lijst van jaargetijden op 11 maart aangetekend Mens van Harderwijck. Mogelijk is dit deze zuster Clementia.

deese twee waren wt St Agnieten huijs, om dat se ons aenwijsinge doen souden ende waren d'eerste beginders onses huijs.

In den selven jare worde d'eerweerde heer Jan van Lemiego, priester, onse eerste biechtvader gemaect, die oock rector was der susteren van St Agneta binnen dese stad, welcke twee huijsen hij eerbaerlick regierde tot zijnre dood toe. Doen waren mede bewaerders onses huijs twee eerbare mannen genaempt heer Willem Henricks den generael minister ende heer Warmbout priester [80]), die ons in alle saecken 't huijs aengaende getrouwelick behulpelick waren.

In den selven jare worde Wendelmoet van Sambrinck, een oodmoedige maget ende suster van St Agatha, moeder van den selven convente, daertoe sij seer bequaem was [59] ende met d'hulpe Goodts den convente bracht tot goede geschictheyd ende deuchden.

In den jare XIIIIcI quamen in den convente Geertruyd van Lemmigo ende Gerritgen Meijnsdr ende in den selven jare op St Lucasdach sterff Gerritgen Meynsdr aen d'peste.

In den selven jare storven aen de peste noch andere susteren, alsoo 't doen was een grote sterfte ende bleven alleen vyff susteren te lijve [81]).

Anno 1403 quamen in den convente Geertruyd Harmansdr, Grietgen Henrick Swagersdr op ons

---

[80]) Over heer Warmbout, Wermbold van Buscop, zie Van Heel p. 10 e.v. Zijn sterfjaar wordt door Van Heel niet opgegeven, volgens deze kroniek stierf hij in 1413 op St Rogatusdag.

[81]) Volgens het Chronicon (Matthaeus p. 164) was deze pestepidemie in 1402. In de dodenlijst (Memoriael fol. 65 r^{to}) wordt als sterfjaar van Gheryt Mensens eveneens 1402 opgegeven.

L. Vrouwen Visitatiedach, die hyer te lande dijer tijd eerst gevierd wierde [82]).

Anno XIIIIcIIII quamen in den convente twee susteren met namen Digna van Utrecht ende Lysbeth Jacobsdr van den Doem.

In den selven jare worde onse huijs totter oorden ontfangen op Meydach ende doen namen d'vijff susteren de oorde aen, met namen Wendelmoed Claes, Frederickgen van Amerongen, Fije Aelberts, Geertruijd Harmans ende Grietgen Henricx.

Anno 1405 quam in den convente Yda Arents van Spaeckenborch, Lijsbeth Godendr van Eede ende Margriet Goodschalcx.

[60] In den selven jare ginck Fie Aelberts wt den convente, om dat sij nijet sterck genoech was 't gemeen leven der susteren te volgen. Ende zy ginck in 't gasthuijs metterwoon om de siecken te dienen, onder belofte soo sy by de deucht bleve ende by ons biechtvaders raed doen en laten wolde, soo en solden wij haer geen gebreck laten hebben.

Anno 1406 quamen in 't convent Wendelmoed Harmansdr, Geertruijd Jan Harmans van Arck ende Alid Gerrits van Steenlaer.

In den selven jare gingh van hier Digna van Utrecht, een geoorde suster.

In den jare 1407 quamen Griet Everts, Ermgert Meusdr ende Alide Costers.

In den selven jare op St Jan Baptista Onthoofdingedach hebben drije susteren de oorde aangenomen, alse Wendelmoet Harmansdr, Geertruijd Jan Harmans van Arck ende Alid Gerritsdr van Steenlaer.

---

82) Reeds in 1390 tijdens het Westers Schisma was het feest van Maria Visitatie, dat reeds plaatselijk gevierd werd, door paus Bonifatius XI gepromulgeerd voor zijn obedientie. Hiertoe hoorde ook het bisdom Utrecht.

Anno 1408 worde het steenwerck van ons cloosters capelle opgetimmert.

Op ons L. Vrouwen Hemelvaertsavond worde dat houtwerck van ons capelle in den selven jare opgericht ende worde voorts naer behoren opgetimmert.

Anno 1409 op ons L. Vrouwendach worde de eerste misse in ons capelle gedaen.

[61] In den jare 1410 syn eenige susteren geprofessyt ende namen eenige susteren de oorde aen.

In den selven jare den 22 Decembris werdt ons capelle gewydt des daechs nae St Thomas.

In den jare 1411 quam Cristina Gerrit Zoesdr in den convente ende eenige deden professie.

Ende namen oock drye susteren de oorde aen, met namen Henrick Vryensdochter genaempt Swanevelt, Ermgard Rutgers ende Alid Gysberts van Campen.

In den jare 1412 worden eenige susteren geprofessyt, eenige namen de oorde aen, ende ginck Wendelmoet van Sambrinck, een suster van St Agnieten, wt onse convent, nae dat sij oorbaerlick geregiert hadde ende worde van den ministerschap ontslagen in 't XIIe jaer van dat sij ingecomen was.

In den selven jare werdt Geertruyd Harmans, een oodmoedige, goedertieren ende deuchsame maecht in haren ommeganck, moeder van onse convent gemaeckt.

In den jare 1413 op St Rogatusdach sterf Heer Warmbout ende eijndichde zijn leven in veel goede wercken.

[62] Op Sint Laurentius martelaers avondt wordt ons huijs besloten.

In 't jaer 1415 den 21 Februarij werde ons geoorloft, dat H. Weerdige Sacrament te hebben ende te houden in ons capelle ende worde den XXVe Martij des selven jaers d'eerste reyse in ons capelle geseth.

In de selve maendt worde ons huijs besloten ende

worden XVIII susteren ingeleyd ende den proeveljaer van den slote gegeven.

In den jare 1416 op d'Apostelen Petri en Pauli avont worde ons huijs gewyedt tot een slote ende daer deden doen XV^en^ susteren van de XVIII^en^ voors. professie van den sloote.

In den selven jare worde Geertruijd Harmans, onse moeder, van d'ministerschap ontslagen ende Wendelmoet Claes van Emmenes, die een eersame oodmoedige maget was, rechtveerdich ende wel beseth in seden, wert op den selven dach d'moeder van onsen huijse gemaeckt.

Anno 1417 ginck Alid Gysbertsdr van Campen, een geoordende suster, van hier in 't VIIe jaer, dat sij met d'susteren hadde gewoont, ende keerde weeder tot de werelt.

[63] In de jaren 1418, 1419 ende 1420 hebben eenige susteren d'oorde aengenomen ende eenige haer in den sloote begeven.

In den jare 1420 den 22 Octobris sterff heer Jan van Lemmiego, onsen eerweerdigen biechtvader, d'eerste rector van ons huijs ende ons wt d'boose werelt door Godts gratie getogen hadde, naer dat hij ons geregiert hadde XX jaren II maenden XXI dagen ende trouwlicken in den Wijngaert des Heeren gearbeijt hadde, des hem onsen Heere Godt loonen wil met sijn ewige glorie. Hij was een oodmoedich devoot man, seer wijs in de H. Schrift, onderscheyden, medelijdende der gebreckelicheijd ende seer behoet in sijnre wanderinge ende bewaringe onses huyses in alder eerbaerheijd, daer onse Lieve Heere aff gelooft moet weesen in tijd ende in der ewicheijd.

In den selven jare in Novembri sterf onse vader van den huijse Rutger van den Doem, dien God genadich sij, die dit huijs eerst gesticht heeft ende dat aldaer geprovent heeft ende veel goets in timmeringe ende in

andere nootdruftige dingen des huyses geleyt heeft. [64] Ende behalven dijen aen deesen huijse nae sijnre dood erffelick gelaten meer dan XXVII Franckrijckse schilden, waerom wij soo lange dit huijs staet, schuldich zijn voor hem te bidden, want hij en besorchde ons nijet alleen als onsen alre vader, maer hij heeft ons gedient als een knecht, welcken dienst hem Godt onsen Heere lonen wil in der ewicheijd.

In den selven jare worde heer Michiel Moljaert onsen biechtvader gemaeckt, een eerbaer man ende meister in den geestlicken rechten.

In den jare 1422 werdt Wendelmoet Claes van den ministerschap ontslagen, nae dat sij ses jaren geregiert hadde.

In den selven jare worde Frederick Huberts onse moeder gemaeckt, een degelicke ootmoedige maget, eersaem en wel beset in seden, goedertieren en deuchtsaem haers ommegaens.

In den jare voors. deden enige susteren professie, eenige namen de oorde aen ende in den convente quamen nijeuwe susteren aen.

In den jare 1423 sterf Geertruijd van Lemmigo, onse geprofesside suster van den sloote.

[65] In den jare 1424 quamen eenige susteren in, eenige namen d'oorde aen ende eenige worden besloten.

Anno 1425 sterf Lijsbeth van den Doem, onse geprofesside suster van den slote.

Anno 1426 quamen eenige in ende eenige profesiden ende Griet Everts geprofesside suster van den sloote stierf.

In den selven jare op St Lucas den Evangelisten dach ginck heer Michiel, onse eerweerdige vader, van hijer ende worde van ons wt d'stadt van Amersfoort verdreven om grooten last, die daer was ende perikel in der H. Kercken tusschen twee bisschoppen als Heer

Sweer van Culemborch ende Joncheer Roeloff van Diepholt, in welcke tyd de stad van Amersfoort gedestrueert wert. Want haer borgers worden gevangen, wtgevoert ende verdreven ende sommige om 't leven gebrocht ende alle dat Sticht was seer beswaert met groote bannen, alsoo dat de vrienden Goodts ende die conscientie hadden, seer verdruct worden [83]).

Anno 1427 en isser nijemand in den convente innegecommen nochte gestorven.

[66] In den jare 1428 sterf Armgert Rutger Jacobsdr, geprofesside suster van der oorde, sonder sacramenten der H. Kercken ende wordt begraven sonder priesterlicke bevelinge, want wij doen geen priester en hadden noch hebben en mochten bij ons om den tegenwoor-

---

83) In de twist tussen Zweder van Culemborg en Rudolf van Diepholt had Amersfoort aanvankelijk geweigerd Zweder te erkennen, maar was tenslotte evenals Utrecht daartoe overgegaan. Ongeregeldheden in de stad veroorzaakten de komst van Zweder in de stad in 1425. In 1426 werd dit bezoek herhaald. Ondertussen handhaafde Rudolf van Diepholt zich in het Oversticht en had ook in het Nedersticht nog talrijke aanhangers. Tijdens Zweders verblijf te Amersfoort ontnam Jan van Renesse hem de macht in Utrecht. Daarop liet Zweder bij verrassing Gelders krijgsvolk in Amersfoort binnen. De Amersfoorters wisten met behulp van Hoeken uit Holland die bezetting gevangen te nemen. 6 November was Rudolf van Diepholt in Amersfoort.

Waarschijnlijk stond mr Michiel Moliaert aan de zijde van bisschop Zweder. De overwinning van Rudolf noopte hem de stad te verlaten, die nu onder het interdict gevallen was. Mogelijk zijn deze partijtwisten de oorzaak geweest van ernstige strubbelingen in het convent van St Agatha, die tenslotte door bemiddeling van twee zusters uit het Agnietenklooster zijn bijgelegd. Het Chronicon meldt op het jaar 1426: „Hoc eodem anno erat in conventu Agathensium magna facta seditio. Veniunt ab Agnetensibus duae sorores Margareta Leusdama ministra & Bertradis graphaea, vulgo Schryvers (quae ministra fuerat) virgines prudentes, quae sapienti industria sedaverunt motus subortus." (Matthaeus p. 170).

digen last, die daer was in der H. Kercken [84]).

In den selven jare [85]) sterff Heer Michiel, onse eerweerdige vader, buijtenslandts, nadijen hij veel om der H. Kercke geleden hadde, die doe in grooten last was all 't bisdom door ende hadde hij ons geregeert 8 jaren 5 weecken en 3 dagen. Hij was van ons verdreven 3 jaer en 15 dagen. Onse L. Here wil sijn glorie vermeerderen nu ende in der ewicheijd.

Ende nae dat wij aldus berooft waren van onsen geesteliken vader door d'wille Godts, soo waren wij daer naer een jaer XXVIII weecken sonder biechtvader.

In den jare 1430 quamen twee susteren in den convente.

Anno 1431 word den eerbaren man heer Jan Lubberts van Hattem onse biechtvader, een [67] rechtveerdig, wys en deuchdelick man [86]).

Anno 1432 sterf Alid Harmans ende quamen eenige susteren in de oorde ende onder anderen mede Bartraet Aerts van Oldenborneveldt, Lijsbeth Peters van Valckendael, Deliaen Coenraets van Thijel ende Matheus Henrick uijten Weerdtsdr.

Anno 1433 quam in 't convent Woutertgen Macharius Oldeneelsdr ende Yda Aernt Louwendr.

Anno 1434 deden eenige susteren professie.

Anno 1435 deden eenige susteren professie van der oorden.

---

84) Amersfoort was met het interdict belegd, nadat het van Zweder van Culemborg naar de partij van Rudolf van Diepholt was overgegaan.

85) Volgens het Memoriael (fol. 65 r^{to}) stierf Michiel Moliaert in 1429. Dit komt overeen met zijn rectoraat van 8 jaar (begonnen in 1421) en zijn ballingschap van 3 jaar en tevens met de mededeling, dat na 1½ jaar Jan Lubberts in 1431 biechtvader werd.

86) Volgens de dodenlijst duurde zijn rectoraat tot 1450.

Anno 1436 sterf Peternella Willem Reijgersdr ende werden eenige susteren ingeleijd ende haer proeveljaer gegeven.

In deese jaren 1437, 1438, 1439 quamen eenige susteren in den convente ende namen eenige d'oorde aen.

In den selven jare van 1439 sterff Deliana Coenraetsdr van Thyel, geprofesside suster van den slote, ende storven aen de peste diverse susteren, alsoo 't doen een groote sterfte was [87]).

[68] In den jare 1440 quam in 't convent Margriet Heer Henricxdr van Renesse en noch II ander.

In den jare 1441 deden eenige susteren professie ende eenige in 't proveljaer ingeleijdt.

In den jaere 1442 wert onse susteren by onsen eerweerdichsten Vader de Paus afflaet van alle sonden verleent tot behulp van 't heijlige kersten gelooff om d'ongelovigen te weerstaen, die doen boven in den lande de kerstenen seer vervolchden ende groote pijn aendeden, waer sy die crijgen conden [88]).

In den selven jare werden gewijedt twee crucifixen, te weeten een olye cruijs ende een ander zijns gelijcx, ende ander twaelf beelden, te weeten 't beelt van onser L. Vrouwen met het kijndeken op den narm, onser L. Vrouwe ter nood Goodts, St Peter, St Pouwels, St Andries, St Bartholomeus in de tafel in de capelle, een cleyn beeld van St Peter in de camer, Franciscus, St Agatha, St Barbara, St Agneta ende St Lucia.

[69] In den jare 1443 sterf Ermgert Gerrit Taëtsdr ende quam hier Wendelmoet Goort van der Maethsdr.

---

87) In de dodenlijst worden op dit jaar slechts de namen van drie zusters genoemd.

88) Deze kruistochtaflaat hing samen met de kruistochtprediking van kardinaal Cesarini op last van paus Eugenius IV. De kruistocht kwam tot stand, maar eindigde bij de nederlaag van Varna.

Anno 1444 werde Frederick Hubertsdr, onse eerweerde moeder, affgeseth van den ministerschap, doen sy geregiert hadde XXII jaer en III maenden, ende dit om haer sieckte wille. Sij was een devote, oodmoedige maget, waer om sij de naem ende de weerdicheyd des staets behield tot haer doot toe ende werde moeder van onsen huijse Evert Aeltsdr, een weerdige maget.

In den jare 1445 quam hier Henrick Sweersdr van Wagensvelt ende storf Vrederick Huberts, onse eerw. mater.

In den jaere 1446 ende 1447 syn eenige susteren ingecomen, oock eene d'oorde aengenomen.

In den jare 1448 werde Evert Aeltsdr van den ministerschap affgeseth, doe sij geregiert hadde 4 jaer en 2 maenden ende werde Belye Jan Gerritsdr, een oodmoedige maget, moeder gemaeckt.

[70] In den jaere 1449 quam in 't convent Alid Peter Voolsdr.

Anno 1450 quam de Wijbisschop ende heeft het kerckhoff aen de capelle gewyedt ende gaff afflaet. Worde oock gewijedt een aultair in de capelle in de eere Goodes ende onser L. Vrouwen, des H. Apostels St Paulus, St Michiel ende St Barbara ende heeft gegeven afflaet.

Anno 1453 quamen in den convente eenige susteren ende eenige professiden.

Anno 1454 quamen oock eenige susteren.

In den jare 1455 als geleden waren 56 jaren, dat dit convent in deese stadt vergadert was, doe nam dit convent aen door rade en goetduncken van haer oversten ende veel goede vaders de oorden van den overheijligen vader Augustinus om vestinge ende verbeteringe des levens, ende was dyer tyd mater Belye Jan Gerritsdr.

In den selven jare wert getimmert dat Lange Huijs ende den grooten puth.

In den selven jare nae doode van bischop Roelof van Diepholt stond op groote onvreede in dit Gesticht om het kiesen van twee [71] bischoppen, sonderlingh tusschen de stadt Utrecht ende de stadt Amersfoort [89]), in welcke tyd sy leeden veel verdriets van oorloge, brand en dootslaen, verlies van goed, ende onse convent leed oock veel verdriets, ancxt en brand, verlies haers goedts ende van haren geestelicken toekeer, het welcke wel ses jaer duerde.

In de jaren 1456, 1457 worden eenige susteren geprofeseijt ende storf Ermgert Meus, die wel by nae 40 jaren haer dienst in de koecken gedaen hadde.

In den jare 1458 word onse convent eerst gewijelt [90]).

In den selven jare storven seven susteren aen de peste [91]).

Anno 1459 sijn diverse susteren gewielt.

In den selven jare werde ons convent van den raed

---

[89]) Deze moeilijkheden waren ontstaan doordat de kapittels de domproost Gijsbert van Brederode kozen, terwijl de paus David van Bourgondië benoemde. Amersfoort stond van den beginne af aan de zijde van bisschop David, die er ook resideerde, toen Utrecht nog in handen van zijn tegenstanders was. De plaats waar hij verbleef werd daarom Davids Hof genoemd, waaraan nu nog de straatnaam „Achter Davids Hof" herinnert. De betrekkingen tussen Amersfoort en Utrecht waren trouwens al enige tijd gespannen. Na de verzoening van bisschop David met Utrecht bleven de moeilijkheden tussen beide steden voortduren, waarbij Amersfoort nu tegenover bisschop David kwam te staan. Door bemiddeling van de Overijselse steden werd in 1462 vrede gesloten. Zie Rootselaar II p. 29-52, Zilverberg p. 21-23, 26-28.

[90]) Dwz dat de zusters toen de sluier aannamen. Van Rijn las hier gewydt (II p. 764), welke fout door Van Bemmel werd overgenomen (I p. 256).

[91]) In het Memoriael (fol. 65 r^{to}) worden zes zusters genoemd, die in dat jaar overleden.

deser stadt gegonst te gebruijcken de straet gelegen neffens onse clooster tot behouff der kercken ende wierde op St Margietendach den eersten steen geleydt [92]).

(1460, 1461, 1462, 1463) In deese jaren werden eenige susteren gewielt en geprofessijt.

[72] In den jare 1463 werdt ons kercke gewyedt van Mr. Joost, doctor in der Godtheijd, bischop van Jeropolitanen, suffrageneus van onsen heere David van Bourgoignen, bischop van Utrecht, op St Niclaesdach [93]).

Annis 1464 ende 1465 sijn eenige susteren ingecommen, geprofessijt ende gewielt.

Anno 1466 wierde de spinkamer vermeerdt ende de kelder gegraven onder de kamer.

Anno 1467, 1468 wordt ons paters huijs getimmert.

Anno 1469 werden V stoelen op 't choor gemaect [94]).

Annis 1469, 1470, 1471, 1472, 1473, 1474 storven eenige susteren, eenige werden gewield ende eenige geprofessijt.

Op Ste Perpetua ende Felicitasdach in den jare 1474 wordt d'eerste steen van den reventer geleyd.

---

92) In het Chronicon wordt op het jaar 1458 gemeld: „Capitulum & magistratus concordant cum fraternitate Divae virginis & Agnetenses accipiunt a Senatu potestatem publicam viam includendi sub coenobio." (Matthaeus p. 175). Hier zal wel een verwisseling van de kloosters van St Agatha en St Agnes hebben plaatsgevonden.

93) Deze mr. Joost was Judocus Borre, bisschop van Hieropolis wijbisschop onder Rudolf van Diepholt en David van Bourgondië. Over hem N.B.W. I kol. 419. Dat hij een broer zou zijn van zuster Bertken, zoals daar aangenomen, is twijfelachtig, vgl Weyling p. 229 e.v.

94) „Dit klooster van S. Agatha verkreeg in den jaare 1469 op den 9. Septemb. ook Privilegie van 't Capittel van S. Joris Kerk, om in haar Kerke, buiten de Kloosterlingen, Dooden te mogen begraven" (Van Bemmel I p. 244).

In den selven jare werden hier twee jofferen ontfangen, d'eene Margriet Jan Brantsdr, oudt seven jaren, ende Margriet Wouter Foijertsdr.
[73] Anno 1477 worden vyff susteren besloten en gewielt ende vyer susteren gecleed ende besloten ende quam van Utrecht Joffer Griet Elisdr.

Ten selven jare sterf Jan Gerritsdr onse eerw. mater, die ons clooster lange had gedient ende den Heere getrouwelick gedient hadde LXIX jaren.

In den selven jare sterf Foeyse Petersdr van Westrenen ende quamen in Wendelmoet Gerrit Petersdr van Leusden, Gerritgen Meusdr ende Mari Ricoutsdr van den Horst.

St Michielsavont in den selven jare was hier een grote watervloed, omtrent een man hooch staende in onse kelre, dat by nyemants leven geschied en was.

Op St Ambrosiusdach sterf Jacoba Dircx van Dordrecht, geprofessyt ende gewield, die wel acht jaren verghicht in groote lydsaemheyd in 't bedde leggende den Heere gedient hadde.

Anno 1469 quamen hier II jofferen Hillegond Wouter van Grootveltsdr ende Trude Jans van Eede.

Annis 1481, 1482, 1483 sterven eenige susteren, een is ingecommen ende twee geprofessijt.

In den jare 1483 voors. sterf Heer Henrick van den Broeck [95]), onse eerw. pater ende biechtvader, die de 4e was van onsen huijse. Hij hadde geregeert 32 jaren 7 maenden in alle eersaemheijd, sticht ende vreede, weesende verciert met oodtmoedicheyd, gehoorsaemheyd ende weerdicheyd tot zyne oversten ende sonderlingh tot onsen Eerw. bischop David van Bourgondien, die in den lesten jare syns levens van den Joncker van Cleve ende van de stad Amersfoort gevangen worde ende berooft tot zynen hembde toe. Want doen

---

95) Zie noot 51.

grooten oorloge was, alsoo d'steden Utrecht en Amersfoort metten Joncker van Cleve overdragen waren met rade eenes [96]) ridders, geheeten Heer Reijer van Broechuijsen [97]) tegens onsen genadigen Heere van Utrecht, hem te verdrijven ende zynen broeder den Joncker van Cleve tot een regierder des landts te setten. Welcke ondaet ende onrechtveerdicheijd veel heeren verdroten heeft ende sonderlinghe den [75] hartoch van Oostenrijck en van Bourgoignen, die den bischop trouwelick te hulpe quam [98]) ende heeft d'stadt

---

96) In de tekst heeft hier wschl gestaan „eenes", later veranderd in „Renes". In de marge is tevens „Renes" opgetekend. Bovendien is in de tekst „geheeten" onderstreept en in de marge toegevoegd, eveneens onderstreept, „bevoolen". Hierdoor wordt de mededeling echter volkomen zinloos, terwijl ook in de gebeurtenissen van 1481 tot 1484 geen enkele Renesse een rol van betekenis heeft gespeeld. Ik houd mij hier dus liever aan de oorspronkelijke lezing.

97) Reyer van Broeckhuysen, een Gelders edelman verwant aan de Brederodes, speelde een belangrijke rol in de twisten van die tijd. Hij voerde in 1473 het bevel over de bezetting van Nijmegen, toen Karel de Stoute zich van deze stad en daarmee van Karel en Philippa, de kinderen van Adolf van Gelre, meester maakte. Later was hij een van de aanvoerders, toen een kleine groep Hoeken Leiden verraste (20 januari 1481). Bij de herovering van Leiden in april 1481 trok hij terug naar Utrecht en had zijn hand in de beweging, die Jan van Montfoort op touw zette tegen bisschop David. Tenslotte werd bisschop David na diens gevangenname in Amersfoort onder zijn hoede gesteld. Voor de gebeurtenissen in deze tijd zie Tenhaeff.

98) Dat heeft men ongetwijfeld toen wel gedacht. Bisschop David wist beter. Hij had de zelfstandigheid van het Sticht tegen zijn halfbroer Karel verdedigd en wilde niet, dat Maximiliaan de beheerser van het Sticht zou worden. Vandaar zijn voortdurende pogingen om met zijn tegenstanders tot overeenstemming te komen. Dan zou hij Maximiliaans hulp niet nodig hebben. Door het verloop van de opstand van Utrecht en Amersfoort kon hij zich echter niet handhaven, vooral niet na zijn gevangenname. Toen nam Maximiliaan Utrecht met geweld

Utrecht met macht gewonnen, in welcke tijd voor en nae groote bloedstortinge geschiede.

Want in 't begin van den oorloge worde t'Emenes wel ses hondert mannen doot geslagen. Ende alle de dorpen bij Amersfoord worden van de Hollanders en ander heeren van des bischops weegen verbrand ende berooft.

Op een tijd liepen d'borgers van Amersfoord uijt om haer rooff weder te halen, maer bleven haerder veel doodt [99]).

Ende bij Utrecht bleven eens wel 2000 doodt [100]).

In den selven tijd seynde ons H. Vader den paus Sixtus eenen swaren ban op alle dgeene, die tegens den bischop van Utrecht waren, gevoelden off spraecken, in wat stede sy waren, sonderling op de steden Utrecht en Amersfoord, welcke ban sy nyet en hielden, nijet alleen de moederkerck, maer oock sommige geestelicke luijden, om 'twelck sij oock schade en schande geleden hebben.

[76] In welcken ban onse pater hem seer gehoorsaem ende wijsselick gedragen heeft. Waerom dat hy verdiende, dat onse genadige Heere den bischop hem in sijn laeste sieckte gevisiteert en getroost heeft. Ende 5 off 6 uren voor syn dood hem van alle syne sonden geabsolveert ende over hem genomen heeft, ende om zijn lijdzaemheyd, grooten druck ende

---

in, zeer zeker niet met instemming van bisschop David. Zie Zilverberg p. 70, 80, 85.

99) Dit slaat op de nederlaag van de Amersfoorters onder burgemeester Jan van Westrenen bij Scherpenzeel op 22 sept. 1481 tegen de ruiters en voetknechten uit Wijk bij Duurstede, waar de bisschop verbleef, vgl. Tenhaeff p. 22/23.

100) Deze notitie heeft betrekking op de nederlaag der Utrechtenaren in het Westbroek op 26 december 1481, vgl Tenhaeff p. 53-56. Het aantal doden wordt door Basinus geschat op 1500, door Agricola op 250.

bangicheijd, die hy geleden hadde, een martelaer geoordelt heeft [101]).

Dselve pater hadde hem soo wijsselick ende behoedelick in alle parthijen, dat hij van den Joncker van Cleve ende van de borgers en alle menschen bemind wert, want de Joncker van Cleve met sijn hooffmeijster ende alle haer huijsgesin hem in groter weerden hielden, hem dickwils gevisiteert ende broederschap met onsen convente gehouden hebben.

Doen onse Eerw. bischop tot Amersfoort gevangen gebrocht worde [102]), reysde onse pater buijten de stad tot syn clooster om den ban te ontgaen.

Een maend daernae quam den bischop ende worde in ons paters huijs gebrocht [77] ende in de gevanckenisse gehouden op een kamer van den hooffmeijster van Cleve ende van de borgers van Amersfoord nauwe bewaert. Doch ons pater dat vernam, quam hij weder thuijs, ende vermits zijn huijs van de Cleefsen geoccupeert was, quam hij in ons besloten clooster ende woonde een wijle tyts in een cleijn camerken, in 'twelck hij sijnen geest gaf onder sijn kijnderen handen, die seer van sijn ofscheyden bedroeft waren.

Item onse eerw. pater heeft oock veel geleden om den oorbaer onses convents, want in den jare 1475 dartijen jaren voor zyn dood eyschte den raed van Amersfoord margengeld ende schattingen van ons [103]),

---

101) Hier ziet men van bisschop David iets, waarvan door gebrek aan bronnen verder geen gewag wordt gemaakt, een pastoraal optreden in eigen persoon, anders dan door rondschrijvingen en voorschriften.

102) Op 8 mei 1483 verraste Hendrik van Zuilen van Nyevelt met een klein aantal die-hards de stad Utrecht, die juist tevoren zich weer met de bisschop had verzoend. Zelf sneuvelde hij, maar zijn aanslag gelukte. Bisschop David werd gevangen genomen en naar Amersfoort overgebracht, waar hij in hechtenis bleef.

103) Het Chronicon geeft „exigit Senatus Amorfortius a clero

daerinne hy seer aengestormt worde, scherpelick boven alle andere parters van de vrouwenconventen. Want den outsten borgermeijster dreijchde hem, dat hy hem volgen soude op een verderfenisse onses huijses, daer over sommige van den raed quamen, hem hietende wt d'stad gaen, off hij soude wachten, datter off quam, soo dat hij lange tijd op syn lyff wt sijn huijs off op de straet nijet en dorfde gaen. Maer hy bleef [78] voor ons huijs ende voor de andere twee vrouwenhuysen stantastisch als een stercke columne der H. Kercken ende als een muijr van 't huijs van Ysrael.

In 't jaer 1484 worde Augustyn Parisissoon [104]) onse eerw. pater ende rector gemaect, weesende een godtsdienstich, devoot ende Godt onsiende man, die ons gegeven is van heer Anssem, rector van St Jeronimusberch, door raide ende hulpe van den prior van Windesem ende heer Harman, pater totte nonnen to Harderwijck. Heer Augustijn was eerst clerq ende nae priester in St Jeronimusberch.

In den selven jare quamen hier Marie pater Parisdr, ons paters suster, ende Adriana Adriaensdr van Harderwijck ende storven 2 geprofesside susteren aen de peste.

& Conventibus censum jugerum" (Matthaeus p. 176). Rootselaar (II p. 108) betwijfelt dit, maar uit deze notitie zou blijken ten onrechte. Zeker is de reden, die Rootselaar opgeeft waardeloos. Echter zit hier wel een discrepantie. Henric van den Broeck stierf in 1483. Dertien jaar voor zijn dood brengt ons in 1470, niet in 1475, zoals de tekst aangeeft. We zijn hier wel erg dicht in de buurt van de gebeurtenissen, die in de Agnietenkroniek op 1469 worden geplaatst (hs p. 30/32). Mogelijk wordt hier op dezelfde gebeurtenissen gezinspeeld. Het Chronicon zou dan zijn foutieve jaartal aan deze kroniek hebben ontleend. De schrijver geeft het Chronicon Agathensis als een van zijn bronnen op, dit is dus mogelijk.

104) In het Memoriael (fol. 65 v^{80}) heet hij Heer Augustijn van breede.

In de selve jare storven noch andere susteren aen de peste ende quamen anderen in [105]).

Anno 1485 worden 2 susteren geprofessyt ende vyff gecleedt.

In den selven jare sterf suster Griet van Colveschoten ende Alidt Hubert Claesdr.

[79] Anno 1486 sterf suster Lysbet Petersdr van Valckendael, ondermater ende Bartraet Eernstendr van Oldenbarnevelt ende deden vyff susteren professie.

In den selven jare namen onse nonnen aen te leesen d'priesters getyden wt vermaeninge ende begeerte des priors van Windesim.

Anno 1487 worde ses susteren gecleedt ende sterven drije susteren.

Peter Parisis soon, genaempt oock Peter, ons paters broeder, worde tot een broeder ontfangen en gecleedt.

Anno 1488 worde Hillegond Willems hare ouders thuijs gesonden om gebreck haers lichaems ende onse mater beloofde haer wederom te ontfangen, als sy genesen waer.

In den selven jare worde Griet Lucas haer moeder thuijs gesonden om een saecke, die sij gedaen hadde, daer groote verstoringe aff quam, ende dit geschiede op ons L. Vrouwen Presentatie avond.

In den selven jare sterf heer Augustijn Parisis, onse eerw. pater, die de V^e^ rector was van onsen huijse, geregeert hebbende vijf jaren IX weecken in alre eersaemheyd ende [80] stichticheijd, want hij was devoot ende Godt beminnende, die hem wil verblyden in der ewicheyd. Amen.

In den jare 1489 werdt heer Harman Kasijns van Broechuysen onse pater ende rector gemaeckt ende was een goodtsdienstich devoot man. Hy worde ons

---

105) Volgens de dodenlijst in het Memoriael (fol. 65 v^so^) stierven dat jaar 5 zusters in St Agatha.

toegeschict van Heer Asson, rector van St Jeronimusberch, door raide ende hulpe van seven paters ende sonderlinge des priors van Windesim Heer Goort, die hem ons toeschict, alwaer hy eerst clercq ende nae priester was.

In den selven jare quam hier Geertruyd van Zuphen, Dirck de Wittendr.

In den jare 1490 wert onse suster Lysbert Abavyl [106]) gecleedt ende besloten.

In den jare 1491 wast een grote duijrte in alle landen [107]) ende een grote plage van muijsen, die dat coorn op den velde aten, soo dat een last rogge coste LXX golde rijnse gulden, ende deese duijrte stond wel X jaren, maer noijt soo swaer als int eerste.

In alle deesen tyd was dit convent qualick voorsyen van coorn, vermits wy onse goet vertimmert hadden aen onse keucken ende ander timmeringe. [81] Maer ons L. Heere holp ons, dat wy redelic deur quamen ende oock noch om Goods wille gaven nae ons vermogen ende sonderlingh den Observanten, die doen gebreck geleden souden hebben en hadden wij 't nijet gedaen, soo sij seijden [108]).

In den jare 1495 op den XIII Martij geschiede een grooten moortbrand binnen Amersfoort [109]) ende doen den brand opslouch, quamen de vianden voor de stadt, maer de borgers lieten haer huijsen branden ende liepen op de muijren ende bewaerden haer stadt, soo

106) Deze Lysbert Abavyl was een nicht van bisschop David, zie hs p. 87, daar wordt zij genoemd Lijsbeth Jansdr., in het Memoriael (fol. 66 r^{to}) heet zij Lisbet Walijn. Ze zal wel uit Abbeville afkomstig geweest zijn.

107) Zie ook hs p. 34.

108) Zie hs p. 30.

109) Zie ook hs p. 36 e.v. Het feit, dat de Gelderse troepen reeds voor Nijkerk lagen, vergemakkelijkte de aanslag op Amersfoort. De opvatting van Rootselaar (II p. 161), dat het enige zwervende benden geweest zijn, gaat dan ook niet op.

dat wij in tweederley benauwtheijd waren als verderfenisse der vianden ende noot des brandts, want daer verbrande wel het derdendeel van de stadt met het Observantenclooster ende ons branden aff vijff huijsen ende twee bergen. Den brand begon in de Tuetstraet ende soo daer een stercke Noortoosten wijnd was, soo slouch't haestich voort aen onse schuer en twee bergen ende noch een dackhuijs, dat op den anderen houck van de straet stont, soo dat de vlamme slouch op onse paters solder. Ende op de solder van 't vrouwenhuijs lach veel droge heye, daer die voncken op vielen als sneuw, die onse susteren met de voet wt traden ende weijnich waters hadden. [82] De geut van de kerck ontstack binnen ons besloten convent, dat men de vlamme op sach slaen, soo dat men nijet aen commen conde, d'welck by haer selven weder wtginck door d'hulpe Goodts alleen. Naest onsen reventer verbrande ons buijrmans huijs, daer onse reventer ende coecken mede in grote perikel waren, want de vlamme slouch op de coornsolder ter vorsten in, de veijnsteren slougen van de cracht des brants op ende worden met geweld weder toegesloten, soo dat se bijnae buijten doorbranden. Op de keuckensolder lagen veel droge rijsen, daer de voncken veel op vielen. De houte geute van de koecken verbrande geheel buijten aff, die goete van den reventer was ontsteecken, daer onse pater op clam ende wtdede ende waechde sijn lijff, want hy hadde bij nae gestickt van den roock. Ons turfhuijs bij de koecken verbrande oock, dat met weeck dack gedeckt was, soo dat onse clooster midden in 't vuer stont. Maer onse Lieve Heere bewaerde onse besloten convent, daer wij hem nemmermeer genouch af dancken mogen ende met den H. Laurentius wel [83] seggen: In 't midden des vuijrs en ben ick nyet gebrand. Om tot danckbaerheyd soo grooten weldaet ons Liefs Heeren ende Maria

ons L. Vrouwe ende onse weerdige Patronesse St Agatha, soo heeft ons eerw. mater suster Alidt Henricxdr gelooft alle jaer den avont van St Agatha gevastet te worden van ons allen met vastelicken spijsen. Oock loofde sij in dijer noot een dach ter weecke te vasten (behalve dat wij doch schuldich waren) een jaer lanck ende oock soo hebben onse oversten opgeset onse sloth strengelick ende vast te houden, 'twelck sij tot noch toe wel gedaen hebben, maer nu nog vaster te houden.

In de jaren 1496 ende 1497 quamen eenige susteren ende worden oock eenige geprofessijt.

Anno 1498 quamen hier Maria Roelofsdr van Hardevelt ende twee anderen.

In de jaren 1499, 1500 ende 1501 quamen eenige susteren in ende worden eenige gecleed.

In den selven jare van 1501 worde onse convent by den raed deser stadt gegonst om een seeckere somme geldts d'straet after dat [84] Lange huijs [110]) ende die steege te verleggen, daer door wij groote ruijmte aen onse clooster cregen, 'twelck des jaers daernae worde ommuijrt.

Anno 1502 is onse clock gebroken ende is in 't selve jaer een swaerder clock doen gieten, die woech 145 ℔℔, die in den selven jare is gekorstent op ons kerchoff in tegenwoordicheyd onser susteren, ende sy wert genaempt Agatha.

In den jare 1503 op St Peters avont ad vincula brande Harderwijck [111]) ende den brandt was soo groot, dat men se nijet wt doen en mochte, sulcx dat alle d'stadt verbrande op XX off XXX huysen nae. Ende oock verbranden alle de cloosteren ende alle de goodts-

---

110) Deze straat was volgens Rootselaar (II p. 172) de Koppelstraat, die van Achter het Oude Weeshuis doorliep tot aan het Spui.

111) Zie ook hs p. 40 e.v.

huijsen, die in de stadt waren ende ontellicke veel menschen. Onse pater heer Garman was daer oock tegenwoordich [112]) met twee onser susteren alse Geertruyt Willems ende Alidt Casijns. Des dages nae Petri quam onse eerw. pater thuijs met twee wagens vol nonnen, daer wy daer X of hielden in onse convent ende twee ongecleede ende woonden by ons een jaer 29 weecken [85] en drije dagen ende binnen 's jaers sterff haer outste nonne, geheeten Geertruijd van Nesse, begraven op ons kerckhoff.

In den jare 1504 sterff Heijl Dircx van den Brouck, die ons wel 40 jaren in 't siechuys gedient hadde ende d'siecken minlick ende behulpelick geweest ende storff mede suster Ermgert Claes van Lielaersdr, die wel L jaer in de koecken oodmoedelick gedient hadde. Storff mede Janne Gesensdr, die met ons XL jaren devotelick had geleeft ende seer verlicht was om de H. Schrift te verstaen ende devoott in den dienst Goodts. Item Ida Jansdr, die ons L. Heere gedient hadde 63 jaren ende boven haer ander deuchden is sij geweest een exempel der oodmoedicheijd ende der gehoorsaemheyd, bereyd ende gewillich totten gemeen arbeijd. Item Lambrecht Springers, eerste procuratrix, die haer offici deuchdelick, wysselick ende minlick gedaen hadde XVII jaren ende was warachtich in haer woorden, lydende onrecht om d'lyeffde Goodts, soo dat sy bemind was [86] van haer overste ende gemeen susteren. Noch sterf Belij Roelof Vonckendr, die ons brouwster ende backster geweest hadde XXVIII jaren ende Else Gosensdr van Voorde, die hier 49 jaren hadde gewoont seer oodmoedich en deuchdelick.

---

112) Mogelijk was pater Garman op familiebezoek. In de dodenlijst (Mem. fol. 66 r^{to}) staat hij aangemerkt als heer Gherman van Harderwyck. Ook het feit, dat zijn zuster Alidt Casyns bij hem was, wijst in die richting.

In den selven jare is gemaeckt de grote puth met dat stamphuijs in de nijeuwe ruijmte.

In den jare 1505 quamen hier op St Aechtendach twee maechden alse Haesgen Peters ende Alid Henrick Vluggendr, noch daer nae Alidt Wolffsdr van der Horren, die weijnich tijts in den selven jare daer weder wtgingh [113]).

In den selven jare worden drye susteren gecleedt ende storf Ricout Lambertsdr van Lieler ende Weyndelmoet Goort Vermatendr, geweest zynde gehoorsaem, minlick ende een voorgangster in deuchden voor den jongen.

In den jaren 1506, 1507, 1508, 1509, 1510, 1511 zijn eenige susteren ingecommen, gecleedt ende geprofessijt ende sterf Mari Roelofsdr, die boven ander deuchden seer naerstich was sangboucken ende choorboucken te schrijven.

[87] In den jare 1511 sterf suster Lijsbeth Jansdr, weesende een geprofesside gewielde nonne ende nichte van bisschop David.

Annis 1512, 1513 quamen vyer susteren ende werden vyer susteren geprofessyt.

Anno 1514 op Petri ad vicula dach wierd de eerste steen geleyt van de IIII huijsen op de Spoey.

In den selven jare werd dat slachthuijs ende de puth gemaeckt.

Annis 1515, 1516 quamen 4 susteren, 6 susteren werden geprofessyt ende 1 suster stierf.

Anno 1517 quam Anna Corstoffelsdr, een Moriaen, in 't clooster.

Anno 1518 werden 5 susteren gecleed.

Anna 1519 werdt Alid Henrick Hesseldr onse eerw. mater affgeseth om haer ouderdom ende sieckte, doen

---

113) Toch is ze mogelijk weer teruggekomen, in de dodenlijst staat nl. onder 1536 een Alyt van horren genoemd.

sy deuchdelick ende wysselick geregiert hadde 43 jaren 11 weecken min 1 dach, oud 70½ jaren ende wierde Alidt Casijns geconfirmeert ende wierde Alidt Henricx genoempt onse oude mater.

In den selven jare sterf suster Henrick Harmansdr aan de peste, die onse brouster 20 jaren lanck geweest was ende noch [88] aen de selve siecte Alidt Henrick Vluggendr ende aen apoplexie Geertruyd Rychout van Heesendr.

Anno 1520 branden twee huijsen aen de Hoff by de groote kerck ende in den Papenhofstede, dat school ende veel huijsen aen de Langestraet. De groote kerck was oock ontsteecken ende veel huijsen omtrent d'selve kerck. Dat vuijr vlooch voorts op de Camp ende brande alle d'Campstraet op ende een deel van de Teute ende de Poth. De kercke van de Poth bleef staen. Daer geschiede groote schade, want het was seer wyndich drooch weeder, dat men wt de huijsen nijet crijgen en conde, soo felle was den brandt, ende geschiede 'tselve daechs nae St Odulphusdach.

In den jare 1521 quam Marri Henrick Lumansdr op St Geertruijden avont te clooster ende liep op St Jan Baptisten avont weder wt.

Anno 1522 liepen van hier Alid Voncken ende Anna Christoffels d'Moriaen. Alidt hadde wel 18 jaren hier gewoont. Nae drije dagen quam sy wederom in 't clooster. Haer [89] vrienden mosten voor haer bidden, eer men se wederom ontfangen wilde.

In den jare 1523 sterf onse oude mater Alidt Henrick Hesselsdr, vol van deuchden.

Anno 1524 quamen twee susteren wt een clooster by Swoll, om dat haer clooster bedorven was ende oock vermits d'ketterse leringe van Martinus Luter begon te wassen, soodat se sodanigen hulp ende voorstant nijet en hadden als sy plegen.

In den selven jare op St Gallendach werde bischop

Henrick, soone van den Keurvorst t'Amersfoort gehuld tot een bischop met groote vreede.

In den jare 1525 was een groote oploop van de gemeente tot Utrecht tegens haeren oversten. Die gilden wouden reeckeningh hebben waer dat geld bleeff. D'bisschop beloofde, dat men doen soude dat se begeerden.

In den selven jare begon de geestelicheyd seer verdruct, veracht ende versmaed te worden, in sommige steden geheel verjaecht ende gedwongen haer habijt te verlaten ende te hijlicken.

Ende worden in sommige steden dat [90] H. Sacrament, den H. Olije ende insettinge der H. Kercken seer oneerlick versmaet, 'twelck hartserich was te horen voor den geenen, die Godt lieff hadden.

Oock worden in dat jaer d'cloosteren seer geschath, soodat wij alleen gaven by de drije hondert goltguldens [114]).

Anno 1526 sijn wt den convente gegaen suster Alid Voncken, een geprofesside nonne, Marri Wouters van Antwerpen, Stijn Willems, geprofesside nonne, Margriet Willems ende Alidt Voncken sijn wedergecommen door hulpe haerder vrunden ende berouw van

---

[114]) Deze schatting had verbazend veel voeten in de aarde gehad. Om de in 1524 gekozen elect Hendrik van Beieren in zijn moeilijkheden tegemoet te komen, hadden de Staten van het Nedersticht hem 50.000 goudgulden beloofd. 4000 gulden hiervan werd gevonden door een belasting op de hofsteden, de overige 46000 zouden omgeslagen worden over de „pagis, vicis et preturis". De stad Amersfoort verzette zich hiertegen heftig. Tenslotte kreeg ze haar zin, mogelijk onder de indruk van de relletjes te Utrecht, die een nogal anticlericaal, speciaal antikloosterlijk karakter droegen. De kloosters in de vier steden zouden nu 15000 gulden moeten opbrengen, het platteland 10000 gulden, de overige 21000 gulden werden verdeeld over de hofsteden. Zie Rootselaar II p. 204-207.

haer dwalinge ende wierden met blydschap ontfangen ende in haer eerste steede geseth.

In den selven jare is sterckelick geresen d'leringe off ketterije van Martinus Luterus, soodat veel geestelicke menschen rebel ende ongehoorsaem sijn geworden den paus ende haer oversten.

Den paus heeft verboden op den ban d'schriften van Luther te leesen.

Ons pater heeft ons 'tselve oock verkundicht.

D'pastoor van de stadt [115]) heeft 'tselve oock den volcke verkundicht ende voor het geheele convent, 't welck sommigen nijet geacht, [91] maar bespoth hebben, daer ons en andere conventen groote verstoringen af gecomen sijn.

In den selven jare zijn wt den convente gegaen twee natuijrlicke susteren als Marry ende Beyeraet Roelof van Hardevelts dochteren, ende daernae Henrick Lulufsdr van Arnhem. Item Marri Thonis, Beatris Alberts ende Jan Ricoutsdr.

In den selven jare zyn in onse convent gecommen Claes Gerrits ende Evert van Dompselaer, borgermeijs-

---

115) De pastoor van de stad was toen mr. Evert van Lilaar. Over hem Rootselaar, Bijzonderheden II p. 24 e.v. In 1517 was hij tot pastoor benoemd. Ter aanvulling van het bij Rootselaar vermelde kan nog worden meegedeeld, dat volgens het Memoriael van St Agnes Meister Evert drie (mogelijk zes) jaar lang het rectoraat heeft waargenomen. Hij was de opvolger van Jan die Wael, die in 1531 stierf. Volgens de dodenlijst is hij overleden in 1539 (fol. 63 r^{to}). Dit is zeker fout (Rootselaar, Bijzonderheden II p. 29). In de lijst van weldoeners vinden we dan ook: „Meyster Eevert van lijenler onse pater III schoene cussen in die Kercke ende noch een pont groet tot een maeltijt ende sterff int iaer van XXXVII." Volgens deze mededeling zou hij dus in 1537 zijn gestorven. Dit komt overeen met het 10-jarig rectoraat van zijn opvolger Jan van Stockem, die in 1547 stierf. De vermoedens van Rootselaar betreffende zijn godsdienstige gezindheid worden door zijn rectoraat van St Agnes niet bevestigd.

teren, met den geheelen raed ende dit met gewelt, soodat se in den convente waren, eer dat men 't woste ende waren met veele logenen op gemaeckt ende sonderlinge tegen onse eerw. pater, dyen sij dief ende verrader noempden ende seijden, dat hij 't cloostersgoet zijn vrijenden had gegeven ende d'susteren gebreck laten lyden. D'pater stonde met ondecten hoofde, begerende d'sake te weeten ende sich te excuseren. Maer sij wilden hem voor sonnenonderganck uijt d'stadt hebben, 'twelck d'susteren nijet wilden toestaen, of sij wilden alle mede gaen. Doen worden de beschuldingen gelezen ende als d'secretaris wat had gelesen, stonden all de susteren op ende riepen wt eenen monde, dattet leugen was, steeckende veel susteren haer vingeren daer voor op. Ende syende die [92] van de magistraet, dat sy belogen en bedrogen waren, setten sy de mater aff, om dat sy des paters suster was ende worde een ander in de plaets geseth, 'twelck daernaer altemael bij den prior van Windesem wederom te nijet gedaen worde [116]).

Anno 1527 storven Catharina Jans van Antwerpen en Jut Aertsdr ende ginck van hier suster Margriet Gerrit Gerritsdr, een geprofesside suster, ende sterff oock Catharina van Braeckel, ondermater, een seer deuchdelicke suster.

Anno 1528 sterf suster Jacob Harmansdr, een wyse, verstandige suster, die omtrent 40 jaren de jonge susteren geleert ende vriendelick geregeert hadde.

In den selven jare sterf binnen Amsterdam sonder berouwteyckenen in weerlick habijt Henrick Lulofsdr ende men seyd, dat sij onder d'galge begraven worde,

---

116) Deze laatste mededeling klopt niet. Alidt Casyns, de zuster van pater Garman, bleef geen overste. Men vergelijke hiervoor hs p. 99, waar wordt meegedeeld, dat ze 7 jaar mater is geweest. Ze was dit in 1519 geworden.

doen sij voor haer sterven bekent hadde een geestelicke persoon geweest te sijn.

In den selven jare sterf suster Beijeraet Roelof van Hardeveltsdr in weerlick habijt sonder teijckenen van berouw. Den capellaen gaf den pastoor te kennen, alsof sij berouw gehadt hadde, waerom sij in de capelle van ons L. Vrouwen begraven werde.

[93] Denselven capellaen viel daer naer doot in de grote kerckx thoorn omtrent 4 of 5 trappen van der aerden, want Mr Evert d'pastoor had hem geseyt, dat indyen hy hem bedrooch, soo soude hy een schennis hebben of haestelick sterven ende dit is hem gebeurt corts daernae.

In denselven jare was Utrecht, Rhenen, 't huijs Ter Eem ende 't huijs te Doorn all Gelders ende 't huijs Ter Horst werpen sij geheel ter neder.

In den selven jare seynde d'keyser volck neder om dat Oversticht te helpen, alsoo sij van den bisschop geen hulp en cregen.

Dat keysers volck wonnen met geweldt Hasselt ende Hattem met dat sloth ende Harderwijck, alsoo het Oversticht hun in des hartoch van Gelres handen gegeven hadden.

Die van den Elburch gaven hun met accoort aen 's keijsers volck over [117]).

In den selven jare quam Heer Henric van Beijeren, onse bisschop, in ons clooster ende logieerde in ons paters huijs ende sijn gesinne een wijl tijts in onse kerck ende daernae maecten sy een eetplaetse in ons paters hoff ende die brugge daer over wert doe oock

---

117) De voorafgaande alinea's hebben betrekking op de krijgsverrichtingen, die voorafgingen aan en onmiddellijk volgden op het verdrag van Schoonhoven van 15 nov. 1527, waarbij de elect de belofte van hulp bij het heroveren van door de Geldersen bezette plaatsen verkreeg van landvoogdes Margaretha.

gemaeckt van de magistraet om syn logys in de stad te hebben [118]).

[94] Den bisschop heeft door sijn stadthouder ende pastoor verboden, dat men geen professide personen, die van ons liepen, ijet meer geven soude, want het tegen alle rechten was [119]).

Ten selven tyde wonnen des keysers volc het huijs Ter Eem ende cregen oock weder Utrecht [120]), Rhenen ende meer sloten ende vertooch d'bischop Henrick van hier op Utrecht.

Anno 1530 heeft de Wijbischop hier geweest in ons convent ende heeft gewiedt alle de beelden in 't Graft ons Heeren ende eenige beelden op 't choor.

In den selven jare is gestorven Heer German, onse eerw. pater, daer d'gemeen susteren praesent quamen bij consent van den prior van Wyndesem, die doe hier was. Hij hadde geregiert XLII jaren in alle eersaemheyd, stichticheyd en wysheyd. Hij hadde in den convente synde veel geleden. Hij hadde als hij op den Hoff off onder all 't volck was, een wonde in sijn hooft ontfangen van Claes Meijns met een wicht van een unster, in de Ossemerct. Oock als d'borgermeysters ende raedt hem in onse clooster soo schandelick plucten ende ructen ende uijt d'stadt setten wilden als voorverhaelt, en thoonde hij hem noijt te stooren, maer als een lam sochte te verantwoorden, 't welck hem nijet en mocht gebeuren. Godt geve hem de ewige peijs, vreede en salicheyd, Amen.

[95] In den selven jare worde Heer Peter Parisis ge-

---

118) In de marge: nota: dese brugh is afgebroken anno 1641.

119) In ditzelfde jaar verbleven tijdelijk een 13-tal zusters uit het klooster Oostbroek bij Utrecht in St Agatha (Van Bemmel I p. 243).

120) Deze verrassing van Utrecht geschiedde van Amersfoort uit en er namen 400 Amersfoortse vrijwilligers aan deel (Rootselaar II p. 248).

maect onse pater, geweest zijnde ons za. paters diender ende socius 43 jaren, ende dit is geschied door den prior wt de Birckt ende van St Jans [121]) door consent ende confirmatie van den prior van Wynssem ende aller ons consent.

In den jare 1531 quam hier Jannichgen Dircxdr van Ingen.

In den selven jare wert dat Weeshuijs vermaeckt.

Anno 1532 is gestorven heer Jan Brand, onse eerw. maters eenige broeder. Hij hadde XX jaren hier gewoont met onse pater ende te cost gegaen, deuchdelick en eerlick. Hij is tot Utrecht gestorven, op onse choor begraven, beneven dat H. Cruijs aultair, 'twelck hij geprovent hadde alle heylige dagen met een misse te leezen voor hem ende voor zijn ouders ende heer Frans de Beer was de eerste priester van die proven [122]).

In den selven jare op Alderheijligendach was een grote vloed des waters, meer als bij mans tijden geschied was, daer steden en dorpen groote schade bij hadden ende veel door verdroncken.

In den selven jare heeft d'bischop geordonneert, dat nijemand van de susteren voor de traillie soude gaen dan met hun tween, daer eenige susteren veel ongesticheyt tegen de mater op spraken.

---

121) De vroegere bewoners van St Jan waren hier nu niet meer. 11 Mei 1529 had de overste Dermont uit Utrecht de broeders daaruit verdreven als verdacht van ketterij en er regulieren geplaatst uit het verwoeste klooster Vredendaal bij Utrecht (Matthaeus p. 179/80). Over deze kwestie Rootselaar, Bijzonderheden II p. 12 e.v.

122) Deze vicarie was gefundeerd 3 maart 1517. Volgens de fundatiebrief was ze een uitvloeisel van de laatste wil van zijn ouders. Hijzelf werd de eerste vicarius. Zoveel mogelijk moest vicarius zijn iemand van zijn familie. De goederen, waaruit de fundatie werd bekostigd, lagen te Soest en waren leengoed van de St Paulusabdij (Rootselaar II p. 188/89).

[96] Anno 1534 sijn in 't clooster gecommen Catharijn Peters ende Gysbert Goorts van Spaeckenborch.

Anno 1535 sijn getimmert op de Spoey vier huijsen als een ende worde suster Eerland ondermater.

In den selven jare worde Munster gewonnen van den ongelovigen Wederdopers.

In den selven jare worden hier ontfangen twee jofferen als Geertruijd Willem van Eependr ende Adriana Thonis.

In den selven jare quam hier Aechgen Evertsdr, oudt 12 jaren.

Anno 1536 is de lange brugh voor ons clooster opgebroocken ende geheel nijeu gemaeckt ende heeft onse clooster daertoe gegeven 30 philipsguldens [123]).

Anno 1537 op Nijejaersdach is in ons clooster ontfangen Elisabeth Peter Fockingsdr van Utrecht, oudt IX jaren [124]).

Nota: Dit was de moeijen dochter van Sophia Mr. Cornelis van Ingen weduwe, mijne moeder, ende werde d'selve Elisabeth naemaels mater van den selven convente.

In den selven jare wierde den eersten steen geleyd van 't nyeuwe siechuijs ende leyde Elisabeth Peter Fockinghs den eersten steen.

In den selven jare stierf Beatris Willem [97] van Lielaersdr, die vijer jaer in groote lijdsaemheijd blind geweest was ende werde ontfangen Geertruijd Zeger de Wildendr [125]) ende alsoo sy sonder consent van haer moeder ingecommen was, heeft d'selve hare moeder ende twee haerder susteren naer acht dagen haer wederom thuijs gehaelt, daerover zy haer seer qualick hieldt ende dapper weende.

123) In de marge: Nota: deese Brugh is a° 1641 wechgebroken.

124) Ze werd pas in 1542, dus met haar 14e jaar, geprofest.

125) Een dochter van de schout van Amersfoort.

In den selven jare is ontfangen in den clooster Elisabeth Hugo Ruijschdr, oudt XIII jaren.

Elisabeth Ruijsch heeft op St Bartholomeusavont het eerste vuer in 't siechuijs aangeleydt ende quamen de siecken daer slapen.

In den selven jare sterff Margriet Elisdr, oude mater.

In den selven jare quam hier Thonisgen Jan Fojersdr [126]).

Anno 1538 heeft suster Ermgert Dircx door haer veel biddens haer procuratorschap overgegeven ende bij haer bedient was getrouwelick 38 jaren.

Ende is in haer plaets gecoren Margriet Willem Evertsdr.

In den selven jare is van hier gegaen suster Jan Evert Bartsdr, daernae quam sij weder heijmelick in, vallende over de muijr ende sliep bij onse maget op de solder ende des morgens ginck sij weder wt.

[98] In den selven jare is wtgegaen Mechtelt Rutgers [127]) ende syn drye susters gecleed ende syn ge-

---

126) Op 17 februari 1537 vertrok de graaf van Hoogstraten uit Utrecht, nadat hij daags te voren aan de Raden in den Hove van Utrecht een memorie had overhandigd. In deze memorie staat als punt XIX „Die van de Wet van Amersfoort zullen toezien, dat geen Lutherie gevoed werde binnen der Stad ende bysonder in het Klooster S. Aachte." Het klooster schijnt dus in deze tijd verdacht te zijn geweest uit een oogpunt van orthodoxie. Zo zou ook het groot aantal zusters verklaarbaar zijn, dat het klooster in deze jaren heeft verlaten.

127) Dit lijkt vreemd. In 1553 loopt ze weer weg, in 1554 komt ze terug en wordt weer opgenomen. Na een half jaar gaat ze er weer vandoor, maar komt na enkele maanden weer terug. Tegen de zin der zusters wordt ze wederom toegelaten, eerst in de kerker, daarna in het convent. In 1558 gaat ze opnieuw. In 1563 wordt ze gevangen en naar een klooster te Arkel gebracht. Op haar verklaring, dat ze tegen haar wil in het klooster gebracht was, wordt ze vrijgelaten. Nu wordt in de kroniek, waaraan bovenstaande data zijn ontleend niet gesproken over een wederopname tussen 1539 en 1553. Daarom

storven Petertgen Henricx ende Heer Lambert, onses paters socius seer haestelick, die seven jaer deuchdelick ende eerlick met onse pater gewoont heeft.

Anno 1539 nae Paeschen, als onse pater te Cantaet was, ging Jan Vlugh onse buijrman ende Gouw syn wyff, ende slougen een gath in de schoorsteen in den reventer tegen des convents wil ende lieten se maken naer haerluijder sinne, 'twelck by verclaringh van den raedt deser stadt wederom mosten maken en toestoppen als 't tevoren geweest was.

In den selven jaire nae St Stevens Vindinge is Vrouw Mary [128]) tot Amersfoort gecommen met edelen geboren jonffrouwen, hartogen en edelluyden ende is soo eerlick ende statelick ontfangen van de inwoonders der stadt, dat sy hun voor ander steden gepresen heeft. Ende des Dijnsdaechs reysde sy van hier ende liet er een hartoginne syeck, die des Woensdaechs stierff, daer den hartoch en zijn hoffgesin seer droevich om waren, en werde dat lichaem gebalsemt.

In den selven jare sterf ons suster Alidt Keysers, hebbende met ons gewoont 72 jaren in goede deuchden [99] ende moeder aller armen binnen deese stadt in alle noodt en sieckten.

Anno 1540 sterf Armgert Dircxdr, die 39 jaren procuratrix hadde geweest, in eere en deuchd ende profyt des convents.

Anno 1541 quamen hier twee jofferen als Geertruyd Hugo Ruijssendr ende Harman Jansdr ende sterf Geertruijd Goortsdr wt d'Veenstraet, een deuchdelick, devoot hartgen.

In den selven jare quamen Margriet Cornelis Vossendr ende heer Engel om des paters socius te weesen.

---

lijkt het waarschijnlijk, dat hier een schrijffout aanwezig is en „wtgegaen" gelezen moet worden „ingecomen".

128) Maria van Hongarije, toen landvoogdes der Nederlanden voor haar broer Karel V.

Anno 1542 syn drye susteren gecleedt, namentlick Elisabeth Peter Fockinghe, Christina Egberts ende Geertruijt Wouters ende sterf Alidt Casijsdr, die seven jaer mater geweest is, eerlick ende deuchdelick, ende quam Jutte Andries Kniefsdr ende sterf Maria Ysbrant Heyendr van Brugge wt Vlaenderen, een oodmoedich susterken.

Anno 1543 was groote oorloge ende benauwtheyd voor onse stadt. Den eersten Donderdach nae Paeschen wordt des nachts een moelen in brandt gesteecken.

In den selven jare op Martinus Translatie, op een Woensdach, wordt Amersfoort [100] belegert van Marten van Rossem. Des saterdaechs begonsten se tegen malcander te schieten, buyten en binnen, ende hielden nyet op, eer d'stadt overgelevert was, 'twelck was tusschen sonnendach ende manendach. De borgermeysteren met sommige borgers gaven hem d'stadt op buijten weeten van de gemeente, want d'borgers streden noch lange daernae, d'wijle sij nyet en wosten, dat se verraden waren. Daerenboven had de borgermeyster aen Marten van Rossem belooft LXXX^{tich} duijsent gulden. Ons convent worde ten eerste op twee duijsent gulden geseth, 'twelck wij nijet en hadden. Wij brochten onse goudt, silver ende kelcken ende vercoften eenich landt en renten goeden coop. Men dreijchde ons convents goedt te vercopen, indijen wij 't gelt nijet op en brachten. Wij mosten geen klock luijen om misse te doen, maer met besloten deuren met onrust, dat wij nijet en wisten off wij leven off sterven souden. Naer d'reeckeningh van onse rentmeyster Wouter Claes soo hadden wij wel vijfdehalf duijsent guldens schade. Wij mosten de ruters ende knechten, [101] wel tot seventhijen hondert eeten geven. D'prior van Windesem, die by ons gecommen was, conde wt d'stadt nijet comen, maer holp ons alles trouwelick schicken, hoewel sij hem d'blancke sweerden op de

borst setten. Soo dat onse cost op ginck, waerover door bidden van goede vrunden eenige suters oorlof cregen naer haer vrunden voor een tydlanck te reysen, ende quamen d'een voor, d'ander naer, wederom thuijs.

Des daechs nae St Augustinus Octave ginck van ons lopen Weijm Gijsberts, een geprofesside nonne, met een ruijter, daer ons conventualen seer in bedrouft waren, ter saecke van de oneere Godes ende schandael voor de menschen.

Op St Prothus ende Hijacinthusdach ginck Alidt Mauris tegen ons maters wil wech ende sy quam naer 8½ maenden wederom in.

Op vrijdach H. Cruijsverheffinge conden wy den knechten haer vollen eysch van eeten nijet geven, waerom sij de hoender wt 't convent haelden, koockten en aten. Maer denselven dach moesten sy haestich wech, waerdoor wij verlost worden.

[102] Des avonts ten selven dage ginck suster Jan Dircx lopen, maer quam haest wederom in.

In den selven jare op St Willibrordus nacht brande het pannebackershuijs. Het vuyr vlooch op onse houthuys ende trans, maer met hulpe Godes soo wert daer nijet verbrandt.

In 't selve jaer op St Barbaradach werd onse suster Hillegond Hollicx haer narm wederom in geseth op de bleijck nae Soest, ende sij hielden daer haerluijder hoochtijd. Mr Jan Toll sette daer den narm, alsoo hij in de stadt nijet commen most [129]).

In 't jaer 1544 sterf suster Hillegont Hollicx, alsoo daer een gebreck aen haer narm slouch, daer sij veel aen geleden hadde.

---

[129]) Mr. Jan van Tol is een van degenen, die in 1554 met 10 carolusguldens beboet worden, omdat zij de chirurgijnskunst beoefend hadden. (Rootselaar II p. 352). Men had hem dus ook al eerder gesignaleerd.

Anno 1545 worden ingenomen Alidt Petersdr van Utrecht ende Beatris Aernts van Swol.

Nota: Deese Alidt Peters was d'suster van Elisabeth Peter Fockinghsdr voornoemt. Dese Alidt sterff innocent om drouffheydt van haer broeders overlyden, Heer Jan Fockingh.

[103] Anno 1546 quam Harman Jans weder, die van dat oorloge aff wtgeweest had ende quam in 't clooster Alidt Symonsdr, oudt IX jaren.

In den selven jare deden ses susteren haer gulden professie.

In den selven jare quam Gruwel [130]) een kettermeyster tot Amersfoort van Utrecht uijt macht van Keyserlick Majesteijt om de boucken te ondersoucken, die een ijder binnen 8 dagen brengen moste, soo datter veel bijbels ende testamenten gebrocht ende verbrandt worden. Ende de goede boucken bleven onbeschadicht.

In den jare 1547 op St Vitalisavont des nachts ontstack door een swaren donder ende blicxem ons L. Vrouwentoorn, dan brande nijet meer door de gratie Goods dan de cap van den toorn. Het geliet off all de stadt verbrandt soude hebben door den swaren blicxem.

---

130) Dit was de Dominicaan Barend Gruwel, in 1525 benoemd tot inquisiteur over de landen van Neder Duitsland, dwz Gelderland en Utrecht (N.B.W. I kol. 1002). Van Bemmel verwart hem (I p. 271) met Johannes Gruwel, sinds 1566 deken van West Friesland (N.B.W. I kol. 1001). Rootselaar plaatst de komst van Gruwel in 1547 (II p. 338/39) in navolging van Van Bemmel (I p. 271). Deze datering berust op een verkeerde lezing van Matthaeus p. 379. Wel vermeldt Rootselaar (II p. 337), dat op 7 december 1546 door de schout werd afgekondigd, dat ieder die verboden boeken bezat, deze voor 11 uur moest brengen in het St Jansklooster „aen handen den eerweerdigen heren commissaris en prior van Zwol". Dit was Gruwel, die prior van het Dominicanerklooster te Zwolle was.

In 't jaer 1548 quam Marrij Gerrits en dede Evertgen Henrick van Gijnsdr haer gulden professie.

Anno 1549 is gestorven suster Roeloff Albert van Nijeveltsdr ende worden vyer susteren geprofessijt. Ende is van hyer [104] gelopen Alidt Symonsdr, oudt 16 jaren. Sy was XI jaren, doen sij in 't clooster was gecommen [131]).

Anno 1550 quam Griet Evertsdr ende in den selven jare sterft die eerw. heere den prior van Wijnsem, heer Johan van Balem.

In 't selve jaer quamen hier Henrickgen Thonis Pouwelsdr, Gysbertgen Cornelis Coendersdr ende Nellichgen Aert Buijssendr. [132]).

In 't selve jaer is in plaetse van ons pater, die om sijn ouderdom geen dienst meer doen en konde, pater geworden heer Peter Moll.

In den jare 1551 hebben wij onse pater hier gecregen, weesende de conventualen verblyd, alsoo wy een jaer lanck om een pater gearbeydt hadden.

In den selven jare is de pater van Hulsbergen gestorven [133]). Doen heeft ons pater ons belooft by ons te blijven, mits dat hij jaerlicx verseeckert soude zijn LXX goude guldens.

In 'tselve jaer is een afflaet geweest met vasten en

131) De schrijfster van de kroniek heeft wel moeilijkheden met haar rekenen gehad. Toen dit meisje in 1546 in het klooster kwam, was ze 9 jaar (hs p. 103). In 1549 gaat ze er uit, is dan 16 en met haar 11do in het klooster gekomen.

132) Volgens Rootselaar (II p. 171) had Aert Buys drie kinderen: Paulus Buys, de latere landsadvocaat, Johan Buys, burgemeester van Amersfoort in 1582, 1584 en 1585 en Wendelmoet of Weymtgen Buys, gehuwd met Claes Reyers. Deze Nellichgen Aert Buyssen dochter zou dan een vierde kind zijn en dus een zuster van de latere landsadvocaat.

133) Het is niet duidelijk, wie met deze pater van Hulsbergen bedoeld is. Mogelijk Peter Parisis, de oude biechtvader, die het volgend jaar stierf? Dan doet „In den selven jare vreemd aan. Bovendien was Peter Parisis geen pater van Hulsbergen.

bidden voor de H. Kerck om het ongelooff wt te rooden.

In 'tselve jaer is gestorven suster Baet [105] Kasijns, onse cantrix, ende deden vyer susteren professie ende quamen hier suster Gerbrich Thonis ende Anna Petersdren.

In den selven jare quam die kelck thuijs, die suster Maria Pouwels betaelt heeft ende 't geene d'susteren gaven in 't gemeen, dat worde geschickt tot twee silvere pullen.

Anno 1552 des nachts voor St Ponciaen avont was het soo grooten onweeder van donder, blixem, hagel, regen en wynt ende vloedt van water, datter groote schade ende jammer geschiede. Te Bunschoten worde de schade geschath alleen aen de dycken op een tonne goudts. Veel schade aen menschen en beesten geschiede, oock op ander plaetsen. Ter Goude werde een schone kercke ende op ander steden toornen ende huijsen van den blicxem verbrand. Tot Deventer ving men vis in de kercke. Ende daer vielen veel groote huijsen terneder van den groten storm. De menschen clommen op de boomen, daer sommigen affvielen en storven van honger en koude.

In tselve jaer op St Agathadach is heer Peter Parisis, onse oude pater, in 't siechuijs gebrocht, sijn kerckgerechten ontfangende ende is op St Julianusdach in den Heere gerust, [106] oudt 86 jaren, geweest hebbende diender des convents 40 jaren ende dan noch pater 20 jaren. Hij heeft den convente veel deuchden ende profijt gedaen.

In den selven jare op den Ve Martij is onse mater Margareta Jan Brantsdr ontslagen van haer dienst op haer lange versoeck, oudt 82 jaren, geweest zijnde mater XXIIII jaren en 3 maenden.

Op den VIII Martij werde tot mater gecoren Maria Pouwelsdr.

Ten selven dage begeerde d'prior van Wynsem een bede, te weeten een stede voor zijn nicht Anna, oudt XVII jaren, 'twelck geconsenteerd werde.

In 'tselve jaer heeft men in den reventer gemaeckt nijeuwe sittenen, ter wijlen aten de susteren in de spinkamer.

Ende syn ses susteren gecleedt ende de drije outsten besloten. Op Nijeuwejaersavond is gestorven onse eerw. medepriester ende broeder heer Engel, ons paters socius, die met ons gewoont hadde XI jaer ende XIIII weecken, godtlick en eerlick.

In 't jaer 1553 sterf ons eerw. oude mater suster Margriet Jan Brantsdr, latende haer ondersaten nae een exempel [107] van liefde en gehoorsaemheyd. Sy hadde oock 38 jaren wtgangster ende buijtenprocuraetster geweest ende was oudt doen sij storf 84 jaren ende hadden bij ons gewoont 77 jaren.

In den selven jare quamen hier Gerritgen Cornelis, oudt 14 jaren ende Neeltgen Henricx, oudt 11 jaren.

In den selven jare is van ons gelopen Mechteld Rutgers met haer bed, clederen ende wyel ende voorts met all haer tuijch ende syn ses susteren geprofessijt ende es gestorven Adriaen Ariaens, geprofesside nonne ende geschiede op St Augustinusdach.

Anno 1554 quam Beertgen Reijers in den convente.

Ende op St Valentijns avond quam Mechteld Rutgers door de kerck nae der misse ende liep in 't siechuijs. Sij toonde grooten rouwe ende wilde sodanige poenitentie doen, als men haer soude setten. Sij dede diverse boeten en poenitentien ende werde ten lesten door driewerf versoeck van den prior van Wijnsem wederom aengenomen.

In 'tselve jaer quam hier Anna Victors van Coesvelt.

In 'tselve jaer heeft Margriet Bert [108] Gojersdr de susteren gegeven tot een verheugen op haer gulde

professie een ton goet byers, een wegge van een half mudde, twee schapen, gesmoort met rosijnen.

In 'tselve jaer op St Ursulendach is onse clock geborsten.

In 'tselve jaer tusschen St Lebuijn ende Brixiusdach is Mechteld Rutgers wederom heijmelick wech gelopen, waerdoor de susteren soo gestoort waren, dat se ons L. Vroudach daer nae geen hoochtijd en hielden.

In 'tselve jaer gaven susteren Beatris Stevens ende Margriet Barts elcx een scheerwebbe van een negentienen tottet vergieten van de clock.

Op Policarpusdach is de clock gehaelt wt den toorn met hulp van Cornelis Janss, onse vader, syn soon Jan Corneliss ende Looch, sijn dochters man. D'selve worde t'Utrecht gebrocht om te vergieten ende is op de Octave van St Agatha ons patronese gewiedt ende opgehangen.

Op St Laurentiusdach heeft onse eerw. pater voor den ouden susteren in 't Graff ons Heeren een briefken van den prior van Wijnsem gelesen, dat men Mechteld Rutgers wederom in 't convent soude nemen ende haer geven een genadige kercker, 'twelck soo gedaen werde.

[109] Doen is in 't convent een onstichtelicken oploop geschied, doen men hoorde, dat sij daerin was, d'wijle d'prior selfs in de Vasten geseyd hadde, dat se ons nijet en diende, men soude haer nijet innemen maer afsnijden.

Op St Geertruydtsdach is den prior gecommen, ontschuldigende de pater, ende stilde de susteren ende dede veel poenitentie. Met veele conditien werde sij ingelaten, maer daer viel noch veel twist om.

In den jare 1555 was het so natten jaer, datter geen drije weecken oijt en waren sonder regen. D'beesten gingen in 't water, men conde coorn noch hoij gewin-

nen, noch turff uijt het veen crijgen, daer veel armoede en verdriet wt quam.

Anno 1556 is het een groot jammer geweest van sieckten, als pestilentie, colijck, legercoortsen ende quade coortsen.

In den selven jare heeft onse pater van de twee huijskens aen de Chingel drye laten maken.

Ende syn IIII susteren geprofessijt ende gaff Alidt Dirck Vonckendr een maeltyd met een halff mud weijten, een yder een halff mingelen Romenije, een vierdel van een hoen [110] ende gesmoort vleys met pruijmen en rosijnen.

Daernae deeden Beertgen Reyers, Anna Victors ende Gerritgen Cornelis oock sodanigen maeltijdt.

Op St Lamberts avond quam den procurator van Wijnsem heer Jan van Hessijn ende bracht van den prior een brief voor Mechteld Rutgers, dat men haer celle nijet meer sluijten en soude.

In 'tselve jaer is het soo drogen somer geweest, dat het gras stont verdorren op 't veldt.

Waerop groote duijrte is gevolcht, een cluijt botter golde sesthalve stuver, een schepel roggen vierdehalve gulden, een Utrechts mud weyten acht gulden, een schepel groene erwten 44 stuvers, een mud garsten 6 g 8 st, een Amsterdams mud grauwe erwten IIII g II st, een schepel boeckweijts een daelder, een mud havers 50 st, een ton assen sestehalve gulden, een ton sepen sestijen gulden, een ton botters 32 gulden. Daer was soo grooten ellende van honger, dat men nijet schrijven en kan. Men maecte [111] broot van haver, van garst, van boonen. Men mocht wt de steden coorn noch broot dragen off 't en worde genomen. De armeende ambachtsluijden wilden op de rijcke luijden slaen.

Den raedt sette de conventen ende rijcke luijden op een somme gelts, daer men coorn en broot om coft.

De leste duijrcoop roggen was in de Pijncxster heijlige dagen om vijftehalve gulden.

In 't jaer 1557 is het coorn allenskens wat beter coop geworden.

In 'tselve jaer gaff ons convent hondert gulden tot den armen, behalven dat de susteren selfs gaven, ende deden IIII susteren professie.

In 't jaer 1558 syn hier twee jofferen ontfangen, Pouwelgen Pouwels Gerritsdr ende Maria Arentsdr van Utrecht.

Nota: Deese Maria was d'suster van Sophia weduwe van Mr. Cornelis van Ingen ende alsulcx moeije van mij Johan van Ingen.

In 'tselve jaer is op St Augustinus avond suster Marry Thymans van hier gegaen nae d'vesper onder onse maters capittel, weesende d'selve Marri met kynde, ende heeft [112] haer vlas ende gaern, tot twee webben haer linnewerck ende drije dubbelde rocken medegenomen.

Op St Prothi ende Hiacinthidach ende was den XIII sonnedach syn van hier gegaen Mechteld Rutgers ende Oede Henrick Vossendr, eijschende de dormpters sloetel van suster Catherijn Jans, all steenende off sij sieck hadden geweest, ende namen al mede, daer se ijet seggens van hadden.

In 'tselve jaer op St Gallendach is gestorven suster Beertgen Steven Voncken dochter, onse eerw. oude mater, die ons in dijen staet vreedelick gedient hadde XII jaren min II maenden [134]).

Anno 1559 is gehangen een nijeuwe clock, alsoo d'ander gebroocken was.

Ende hebben ons gevisiteert d'prior van Wijnsem

---

134) Voor deze Beertgen Steven Vonckendochter is in de lijst van oversten geen plaats. Heeft hier mogelijk een verschrijving plaatsgevonden voor „ondermater"?

ende d'prior van Utrecht ende hebben op ons L. Vrouwenvaertsdach ons gebrocht Mechteld Henrick Pannekoecxdr, oudt XI jaren.

Daernae des vrydaechs quatertemper is pater Mol van ons gereijst met groten rouwe van beijden sijden. Hij ontschuldichde hem seer. Dan het worde (Godt betert) anders bevonden. Want des anderen daechs [113] is Marri Thymans weder in gebracht [135]) van den priors van Wijnsem ende van Utrecht, daer sij voor geseijdt heeft, dat pater Moll d'vader van haer kijnd was. Daer viel veel over en wederover met beschuldigen ende excuseren, doch ten laesten werde hij bevonden in schuld ende hij heeft moeten vertrecken.

Op S. Lambrechtsdach is Elisabeth Huijch Ruijssen dochter geconfirmeert onse mater met grote solemniteijt.

Op de Scheydinge der Apostelen is van ons gegaen suster Margriet Everts ende op S. Alexiusdach bracht de pastoor haer wederom in, biddende op zijn knijen in de spincamer, dat men haer vergeven en nijet ver-

---

135) Dit terugbrengen van Marri Thymans bracht later het klooster in grote beroering. Ze was gehaald door de dienaars van de schout van Amersfoort, de beruchte Vincent van der Hoeven. Deze dienaars kwamen Zondag na Sacramentsdag aan het klooster en eisten hiervoor van de mater 2 philipsgulden. Deze eis zonder lastbrief van Raad of schout werd geweigerd, waarop ze begonnen herrie te schoppen „singende lichte liedekens" en „maekende sulcken rumoer ende turbacie int convent dat die susteren niet en dorsten slapen gaen voer thyen uren", toen ze eindelijk weggegaan waren, nadat ze iets te eten hadden gekregen. De buitenprocuratrix, toentertijd Geertruyt Ruys, beklaagde zich hierover bij de burgemeester Henric van Eck, die haar zei, dat de Raad van niets wist, later bij de schout, die de eis bleef handhaven. Een verklaring van Geertruyt Ruys hierover berust in het gemeentearchief te Amersfoort (n° 593), wschl opgemaakt gedurende een onderzoek vanwege den Hove van Utrecht ingesteld naar de gedragingen van Vincent van der Hoeven, een onderzoek, dat vele jaren slepende is geweest.

wijten soude. Dus en heeft sij geen poenitentie gedaen.

Op S. Gallen dach quam den deurwaerder Evert Jans van weegen den raedt deeser stadt, gebiedende heer Peter van Wyerdt van hier te gaen. Maer alsoo hij seer onschuldicht worde ende dat op hem nijet te seggen en was, soo is daerin nijet meer gedaen.

In den jare 1560 is heer Peter van Wyerdt, onse socius, tot een pater gecoren ende geconfirmeert.

Ende storven in denselven jare Willem Dircx, Laen Jans ende Geertruijd Willem van Eepen dochter, susteren.

[114] In denselven jare op den IIIen sonnendach in den Advent worde Mechtelt Henricx Pannekoecx dochter thuijs gebrocht by haer ouders tot Arnhem, omdat sij ons nijet en diende.

In denselven jare is hijer gecommen heer Gerrit Jans van Zutphen om ons paters socius te weesen.

In 't jaer 1561 is van hier gegaen op Palmavont suster Marri Thymans ende heeft veel mede genomen.

Op S. Stevens Vindinge is Pauwelsgen Pouwels Gerritsdr van hier gereist omdat sij gecleedt soude worden, maer sy is nijet wedergecommen metterwoon, dan sij is tot Soest in 't clooster gegaen.

In 't jaer 1561 heeft Maria Aertsdr van Utrecht haer cledinge aengenomen alleen ende heeft alleen gesongen ende gelesen als dat behoorde op S. Bartholomeusdach.

Anno 1562 ontstack St Joris toorn van den blixem, maer dede geen ander schade [136]).

In denselven jare is ons gegonst de broederschap van Wynsem.

In denselven jare op St Bartholomeusavont ende was op een sonnendach werdt suster Maria Arents

---

136) Volgens Van Bemmel (I p. 144) was het de L. Vrouwetoren, die door de bliksem werd getroffen.

geprofessijt alleen. Sij sangh ende las alle dat behoorde, daer sy groote eere af hadde.

[115] In 't selve jaer heeft Gijsbert Goortsdr haer gulde bruloft gehouden, praesent haer vader, moeder en seven broeders, een suster, swager, drye broeders vrouwen ende andere nae vrienden, seer eerlick en costelick als oijt geschied was als 't convent gestaen hadde.

In denselven jare is hier gecommen Elisabeth Ricout Vossendr ende is gestorven suster Christina van Grootvelt, oudt bij de 90 jaren, die 30 jaren den susteren in de koecken gedient hadde met alre behulpelicheyd ende deuchden.

(1563) In denselven jare is gestorven suster Evert Henrick van Rijnsdr, een sonderlinge devoot hartgen.

In 't selve jaer heeft men den kercker bereydt tegen Mechtelt Rutgers compste, want sij op Bischops hoff gevangen was. Maer sij worde door bevel des priors van Wynsem tot Arckel in 't clooster gebrocht, daer zij een wyl tijts bleeff, dat ons convent most betalen ende meer dan 40 guld. ons coste.

Daernae tusschen ons L. Vrouwen Hemelvaert ende Maria Magdalene heeft sy gesworen, dat se tegen haer wil te clooster gebracht ende geprofessyt was. Daerop sij is verlost ende haer vrienden dartich gulden [116] wederom geeijscht ende ontfangen hebben van ons, die het convent eens van haer goet gebeurt hadden.

Anno 1564 is Pouwelsgen Pouwels Gerrits dochter wederom in 't convent gecommen, als sij drije jaren tot Soest gewoont hadde. Haer moeder ende vaders moeije baden daer seer om en sij werdt in denselven jare op St Barnardusdach gecleedt. Zij sangh en las alleen eerlick ende cloeckelick alst behoorde.

In denselven jare deden vier susteren haer gulde professie.

In denselven jare begon het te vriesen van den XIII December ende geduijrde tot St Mathyas toe eer 't begin door te doijen. Het was soo harden vorst, datter nijemant diergelycke beleeft en hadden off horen seggen. Men hadde het ijs onder de brugge to Campen gemeten, dat het dick was XII mans voeten, soo datter veel menschen en beesten van coude storven. Want het soo fel cout was, dat men het nijet beschrijven kan. Oock haddet soo hooch gesnijeuwt, dat als 't begon te doyen, de luijden op haer solders mosten vluchten om haer leven te behouden, [117] soo groten water quam der. Waerdoor oock veel menschen verdroncken ende oock beesten, soo datter oock groote schade geschiede aen dijcken en dammen ende het bouwland soo veel onder water stont, dat men in vijff off ses weecken daer nae dattet begon te doijen, geen landt kennen conde. Men kan d'ellende deses wijnters nijet schrijven van de koude ende waternoot.

In desen jare 1565 sterf suster Gysbert Goortsdr, die seer bemint was bij de binnen- en buijtensusteren ende sonderling mede van haer oversten.

In den jare 1566 is gestorven aen 't water suster Griet Bartsdr.

Anno 1567 werden tot Antwerpen d'kercken gesmeten ende in de Ossemerckt stonden hier de kercken gesloten ende wij lasen ons getijen in de spinkamer [137]).

In denselven jare brochten wij ons beelden wt de kercke ende hemelden het aultair op.

In de octave van St Peter ende Paulus brande het pottebackershuijs. Wij waren in groot perikel.

[118] Anno 1568 sterf Alidt Dirck Foiersdr ende De-

---

137) Typisch is, dat de beeldenstorm hier een jaar te laat wordt gedateerd. Is dit een schrijffout van de copiïst? Wel zeer onwaarschijnlijk, gezien de samenhang. Het zou er op kunnen wijzen, dat de kroniek niet regelmatig is bijgehouden.

liana Barts ende quam in Marrichgen Jans ende sterven Alidt Jacobs en Stijn Henricx.

Anno 1569 quam Elsgen Gerrit Soessendochter te clooster.

Nota: *Deese is gestorven d'leste mater.*

In den jare 1570 was 't soo groten vloedt van water, dat het veel schade dede.

In 't jaer 1571 worde suster Weijm Henricx geprofessijt.

In 't jaer 1572 was het seer groot onweer op St Pauli Bekeeringe-nacht, dat de daken van de huijsen, de glasen aen stucken, de muijren om ende de bomen wt de aerde waeyden.

In denselven jare op de octave Petri en Pauli naer de middach worde de klock geslagen. Daer was groot gerucht in de stadt, alsoo de geusen voor d'stadt quamen. Des conings volck quam verjaecht van de geusen en versochten in de stadt te commen. De poorten wierden voor haer gesloten, soo dat sij van de geusen onder de muijren van de stadt doot geschoten worden ende enige gevangen. Op St Jacobsavont wordt [119] de stadt opgeeijscht, maer worde geweijgert. De geusen vertrocken.

Des nacht voor St Pantaleon beleyden de geusen wederom d'stadt ende schoten alle daech dapper in de stadt ende die van binnen schoten oock dapper wt d'stadt, waernaer zy wederom van de stadt trocken.

Op ons L. Vrouwen Hemelvaertsdach wert de stadt wederom opgeeijscht te vuer ende te sweerd, ende daer stont in de stadt een groten onrust op. Wij waren in groote vreese ende begaven ons tot bidden. Doch heeft Elisabeth Ruijsch, ons mater, ons schreijende te kennen geven, dattet best waer, dat sij haer aen een kant begeven soude, om nijet gevangen te worden tot schade off schattinge des convents, soo dat wij

bitterlick van malcanderen scheijden. Sij trock wt de stadt met haer suster Geertruijdt, oock ons pater ende sijn socius, naer Utrecht.

Maer onse procuratrix is moederlick by ons gebleven in alle ons lijden, ons troostende in alle onsen angst ende ons nijet verlatende.

Op St Agapitusdach is des conincx [120] volck gecommen en hebben de stadt opgeeyscht. De borgers antwoorden dat sij de stadt vrij wouden houden ende nemen geen van beijde partijen in. Daerover des conincx volck is vertrocken. Ende die geus gesindt waren, hebben de geusen onboden ende zijn des anderen daechs gecommen en met triumph ingehaelt. Als wij dat in ons convent hoorden, waren wij seer vervaert. Wij sliepen meest in 't stroo, alsoo wij alles wt 't convent hadden gevlucht. Ons worden toegeleyd bij de 70 paerden ende daer ruijters en jongens bij, die wij d'kost geven mosten. Wij hadden ons convent nijet vrij, sij liepen overall, leyden veel listen tot schande. Maer d'Heer maeckte oudt en jongh stantvastich in aller eere.

Daechs voor ons L. Vrouwen avond Nativitatis quam hier een maerschalck, die de susteren op 't choor vergaderde ende een diender met een blanck sweerd voor de deure sette, datter nijemant aff en mocht, ende eijschte een fijn webbe met hondert daelders aen geldt. Wij seijden, dat [121] wij het nijet en hadden noch en conden geven. Hij stelde hem in 't convent aen met sijn diender als dolle menschen, slaende met haar bloote rappiers d'beelden in den neck ende om 't hooft ende diergelijcken hijer te langh om te verhalen.

Op St Michielsdach worde de pastoor in St Joriskercke van den stoel gehaelt onder de predicatie, daer grote onruste van quam door de stadt, maer werde noch gestilt, naedijen sij eenige aultairen gebroocken hadden.

Op St Martensavont quam tijdinge, dat Zutphen wederom conings was. D'landtluijden quamen en seijden, dat des konings volck over quam, soo veel als gras op der aerden. Waerover de geusen een bode versonden. Dan denselven nijet tijts genoech te rugh commende, hebben sij op ons L. Vrouwen Praesentatie avondt omtrent ten V off VI uren wt de stadt gelopen, ende veel borgers met hun. Waerover op de clock Te Deum Laudamus gespeelt worde.

Een ure twee off drije daernaer quam [122] heer Wilhem Anthonisz, pastoor, met eenige geschickte borgers, die in de nacht met een wagen naer Utrecht voeren om d'sleutelen tegen te brengen, die 's anderendaechs 's morgens met 's conings volck in de stadt sijn gecommen.

Ons pater is oock ingecommen ende sich met haest naar ons convent begeven, dijen wij tegemoet sijn gecommen ende met blijscap ontfangen hebben.

Des middaechs als wij in den reventer saten om te eeten, syn ingecommen onse eerw. mater Elisabeth Ruijsch ende suster Geertruijdt Ruijsch ende die getrouwe medepriester heer Wouter Claesz, die welcom geheeten sijn met tranen.

Doen togen veel Spaenjaerts naer Naerden en Haerlem.

Ons susteren Judith Knijff, Jacobgen Thonis, Anna Victors, *Marrichgen Aerts,* quamen van Utrecht ende *Aeltgen Peters* van Amsterdam wederom thuijs van haer vrunden.

Anno 1573 heeft Eerland Everts het suppriorinschap overgegeven ende is suster Elisabeth Peter Fockinghs in haer plaets gecoren.

In den jare 1574 is overleden Eerland Everts, een devoot ende behulpsaem tot Godt ende [123] de susteren in haer leven geweest zijnde.

In 't selve jaer sterf suster Griet Willems ende

Geertgen Splinter van Nijenrodesdr ende Lutgen Jacobsdr.

Anno 1575 sterf Joanna Henrick Tichelaersdr onse suster ende worden twee nonnen geprofessijt Marrichgen Jans ende Elsgen Soes ende quam Marrichgen Soes in 't clooster.

In 't jaer 1576 is in 't clooster gecommen Thaentgen Jans.

Anno 1577 sterf Rijckelant Jans.

(1579) In dat jaer op St Perpetuae ende Felicitasdach des avonts laet quamen die van Utrecht met all haer macht ende beleijden deese stadt Amersfoort. Ende sij hielden 't met de prins tegen den coninck, 'twelck sij wilden, dat Amersfoort oock soude doen, die nijet en wilden.

Waerover Mr Paulus Buijs in Amersfoort is gecommen, alsoo hij een borgerssoon was. Hij heeft een deel van de zijnen vergadert om dselve met schone woorden te brenghen tot sijn deseijn. Maer hoewel sij hem wel toegedaen waren, en dorsten het nochtans nijet bestaen.

Ende als hij geen raed en wost, keerde hij wederom ende sij ontboden in 't leger buijten d'stadt d'overheyd van de stadt. [124] Als die gecommen waren, hielden sij gevangen Mr Geraerdt van Schadijck.

Dat die van Utrecht voor de stadt quamen geschiede saterdaechs avonts voor den eersten sonnendach in de Vasten, ende worden verboden tusschen negen en tijen uren d'clock te laten horen.

Ende vermits die van buijten d'stadt deden opeyschen, off sij wilden d'stucken van de gevangenen over d'muijren werpen, soo worde dijnsdaechs accoort gemaeckt, dat se in de stadt souden commen. D'kercken souden blijven alse waren ende den dienst naer gewoonte gedaen worden, daerop sij haer eed deden [138]).

[138]) Een uitvoerig overzicht van de gebeurtenissen in 1579

Ende syn veel guarnisoenen in de stadt geleijt. Des donderdaechs op St Gregoriusdach quamen veel capiteijns en ander overheijd in de spinkamer, spreeckende veel lichtveerdige woorden. Een van hun allen haelde wt den reventer een tafellaken, hangende 'tselve om zijn lijff, staende voor 't aultair, doende grooten spoth aen 't sacrificie der missen. Waerover d'mater Ruijssen ende andere susteren bitterlick schreijden, waerdoor de capiteijnen beweecht worden ende beclaechden hun, dat sij't nijet eerder beleth off gestraft hadden. [125] Op de selfde tijd eijschten se d'L. Vrouwencapell om haerluijder praedicatie daerin te doen, smijtende voorts, boven haren eedt, met groote rebellie de aultairen aen stucken.

In 'tselfde jaer op St Petronellendach, als 't ons L. Vrouwenvaert was, quam d'schoudt [139]) met twee van den raedt in ons spinkamer ende vergaderde 't geheele convent, gevende ons vrijheijd van de gedane professie ende van 't slote ende om te mogen hijlicken ende sodanige dollicheijt meer.

Wij worden seer beswaert met schattingen en guarnisoenen, soo dat wij gelt op renten nemen ende landt vercopen mosten.

Wij deden ons dienst en praedicatie noch in ons kerckgen.

Dynsdaechs naer Paeschen song men de laeste misse ende vesper, alsoo daer een groote turbatie in de stadt

---

bij Rootselaar II p. 439-447. De satisfactie van den lande van Utrecht bij De Bussy p. 219 e.v.

139) Als schout was aangewezen Johan Buys, broer van de landsadvocaat, die het ambt echter kort daarna „voor een seeckere somme geldts" overdeed aan Cornelis van Deuverden. Die kwam nu in St Aachten, vergezeld van de schepenen Cornelis Douwer en Gerrit van Achtevelt om „henlieden voor te houden den XV^en^ art. van d unie nopens die vryheit van de geestelickheyt" (Rootselaar II p. 462).

was. Want een deel rebellen in St Joriskerck de beelden ende aultairs aen stucken slougen, doch sij worden voor die tijd door de magistraet wt gedreven.

Anno 1580 op den 8 Martij naermiddach is wederom een groten oproer in de stad gecommen, doordijen de tijdinge quam, dat tot Utrecht d'kercken geslagen waren ende [126] hijer mede doen soude, ende d'cloosters plonderen, waerdoor wij onse goet vluchten.

Eer wij sulcx te recht doen conden, waren de geusen met trom en vendel voor ons kercke, quamen daerin vallen als vianden met crijten en singen. Sij smeten all aen stucken in de kerck en brachten 't in een vuer op de Chingel, waerdoor wij seer ontstelt waren ende met weenen en drouffheijd ons mosten gedult hebben.

Op 17 Meij 1582 als wij ter tafel saten, sijn in ons convent gecommen d'scholt van Utrecht, scholt van Amersfoort ende mr. Paulus Buijs, roepende d'mater ende susteren bij malcanderen, die met groote drouffheijd nae d'spinkamer zijn gegaen. Mr. Paulus Aert Buijssensoon sprack met bitteren aengesicht ende mont, als off hij Goodts gramschap geweest ware, ende om de religie te nijet te maken, gebiedende van Princen weegen onse mater ende susteren haer habijt uijt te doen, jongen en ouden, ende hun cleden als vrouwen ende joncfrouwen deeses stifts. Daer tegens onse mater wijsselick gesproocken heeft. Waerdoor mr. Pouwels noch bitterder geworden is [127] ende heeft geseijd, dat ons mater nijet meer soude regieren ende heeft veel harde woorden gebruijckt om het habijt ende paushullen (soo hij se noempde) te veranderen ende aff te setten. Ende hij heeft mr. Cornelis van Duverden, onsen scholt, bevolen daerop wel te letten, dat sulcx soude geschieden, daer mede hij gegaen is.

Voorts heeft mr. Pouwels Buijs onsen pater heer Peter van Wijerdt veel bittere, smadelicke woorden gegeven ende geheeten het convent te verlaten, ende

meer andere swaricheijd ende aenstoot hadden wij dagelicx van den scholt, bijsonder als hij beschoncken was.

Anno 1584 leijden die van den magistraet ons dickwils aen om ons goet in haren handen te geven onder alimentatie ende quamen ons dickwils moeijlick sijn in ons getijden. Oock quam ons menichmael tijdinge, dat de ruijters en knechten ons souden commen spolieren, waerdoor wij dickwils nacht en dach in groote bangicheijd waren.

Den medepriester des convents, Wouter Claesz, worde wt d'stadt geseth ende denselven eens heijmelick ingecommen sijnde ende 's avonts te bedde gegaen sijnde op het koeckensolderken, heeft 's nachts groote pijn in 't [128] hooft gevoelt, is oock crancker geworden in den Heere gerust ende bij ons heijmelick sonder luijen in 't choor begraven [140]).

Anno 1585 is overleden Aechgen Evert van Hees dr aen 't roode melisoen ende is haer broeder heer Jacob van Hees [141]), die wt d'stadt geseth was, heijmelick

---

140) Reeds in 1579 direct na de machtsovername door de nieuwgezinden werd „H. Wouter onderpater van S. Aechte geordoneert binnen twee dagen te vertrecken". (Rootselaar II p. 467).

141) Jacob van Hees wordt door Verhoeven genoemd onder de belangrijke figuren van Amersfoort. „D. Jacobus Hezius, in artibus & scientiis liberalibus, tribus insuper linguis versatissimus, atque inter Poëtas Comicos non infimus fuit; Cujus suavissimos versus non sine alique voluptate quondam apud haeredes vidi ac legi" (Matthaeus p. 62). Hij was vicaris in de St Joriskerk en trad als notaris op. Over moeilijkheden, waarin hij daardoor verzeild raakte vgl Rootselaar, Bijzonderheden II p. 64 e.v. Hij was een vriend van Martinus Duncanus, die na zijn verdrijving uit Amsterdam in Amersfoort een toevlucht had gezocht (Noordeloos II p. 88). Hij zal ook wel de hand hebben gehad in diens laatste verhuizing naar het St Aechtenklooster, waar hij immers zelf verbleef. Duncanus is daar gestorven en begraven. Jacob van Hees en Hendrik van

ingecommen ende is bij ons verborgen gebleven, die schoone sermonen heeft gedaen als ons geestelicken vader, ende heeft ons pater den H. Godtlicken dienst weerdelick helpen volbrengen.

Op Palmavont 1586 worde ons convent een bende Engelse ruijteren toegesonden, behalven noch, dat ons paters huijs vol Walsche ruyterije lach, waerdoor wij groote overlast en schade leeden.

In 't selve jaer den 20 Aprilis weesende op een dijnsdach quam die grave van Licester in de stadt met veele heeren ende volck van de coninginne van Engeland ende des donderdaechs quam Licester in ons convent om tselve te besijen. Des vrijdaechs Meijavont quam Licester weder in ons convent met den oversten Schenck [142]), de koervorsten, den bischop van Coelen [143]) ende [129] sijn wijff [144]), met eenige cano-

---

Westrenen waren de uitvoerders van zijn laatste wil, bezorgden de uitgave van een nagelaten werk van hem en schreven een „Corte beschrijvinghe van 't leven en sterven van den weerdigen heer, Meester Martinus Duncanus, Deken in den Haeghe" (Antwerpen 1594). Ook met Michel ab Isselt stond Van Hees in betrekking, hij hielp hem met de uitgave van een kaart van Amersfoort.

142) Deze overste Schenck is de bekende krijgsoverste Maarten Schenck van Nydeggen. Zie over hem N.B.W. IX kol. 981/83.

143) Deze bisschop van Keulen was Gebhard Truchsess von Waldburg, die in 1582 tot de gereformeerde religie was overgegaan in de hoop het aartsbisdom in een wereldlijk vorstendom te kunnen omzetten. Het in meerderheid katholieke Domkapittel van Keulen koos nu Ernst van Beieren, de bisschop van Luik, die reeds Gebhards tegencandidaat was geweest bij diens verkiezing in 1577. Parma stuurde het kapittel, dat al een leger had aangeworven, hulp onder Karel van Aremberg, Johan Casimir van de Palts steunde Gebhard, zijn troepen richtten echter weinig uit. In het voorjaar van 1584 moest Gebhard zich op Gelders gebied in veiligheid stellen. Sindsdien woonde hij op kosten der Staten te Delft.

144) Op 2 februari 1583 was Gebhard Truchsess von Wald-

nicken van Coelen om tselve convent te besijen.

Daernae sijn d'scholt ende borgermeijsters gecommen in den convente ende hebben met veele woorden ons gesocht te beweegen ons goedt in hun handen te geven onder alimentatie. Wij seijden, dat wij maer lijffpensie aen 't goedt ende daerover geen macht en hadden. Sy seijden, dattet die van Utrecht dan aenslaen souden. Wy antwoorden, dat het Godt dan voorsyen ende ons nyet verlaten soude ende meer andere redenen, soo dat se op ons nijet winnen en conden. Maer wij mosten groote schattingen geven.

Ons procuratrix heeft bereeckent, dat ons convent aen de stadt te cost geleydt hadde soo van karren te houden ende guarnisoenen en schattingen van 't jaer 1572 tot den jare 1592 een duijsent gulden [145]).

In den jare 1588 is Griet Gysberts gereyst naer der Goude om haer suster te besoucken, alwaer sij d'pest gecregen heeft. Gebrocht synde in een gasthuys is aldaer genesen ende wederom alhier gecommen.

[130] In den jare 1590 heeft onse Eerw. mater Elisabeth Ruysch haer gulde professie gedaen ende gaff een vrolicke maeltyd, neffens Thonisgen Fojerts, die mede haer gulde professie dede.

In den jare 1591 worden alhier gevangen drye tovenaersters in de somer, een oude vrouwe met haer dochter ende een dochters dochter, oudt 15 jaren, d'welcke veel affgrijselicheyd van den viand verhaelden. De moeder en dochter worden op den berch

---

burg gehuwd met gravin Agnes van Mansfelt, stiftsdame te Gerresheim bij Dusseldorf.

145) De procuratrix heeft nog krap gerekend. Aan geldelijke bijdragen alleen al had het convent in deze tijd bijna 1000 gld op te brengen. Daarnaast werden ze nog regelmatig belast met het fourageren van ruiters en paarden. Ze waren dan ook genoodzaakt een begin te maken met de verkoop van hun bezit. Op 11 mei 1590 verkochten ze twee huizen langs het Spui, 3 augustus 1591 een rentebrief van 200 gld.

gebracht om gebrand te worden, ende dwijle den scherprechter de dochter worchde, brack d'boose viand de moeder den hals. Het kijndt worde t'Utrecht gebracht ende ijewerts bestelt.

Weijnich tijt hijer nae quam d'schoudt des avonts tusschen 5 ende 6 uren seer beschoncken, willende in ons convent syn. Zyn broeder had ons onboden, dat wij hem nijet in laten souden. Wij hielden ons deure toe, hij liep after en voor als een verwoedt mensch, oock op den hoff, om de dienaers, cruijt en loot, om de deure [131] op te schieten, soo dat d'stadt in roeren was. Maer syn broeder, sijn suster ende den secretaris quamen op de been en stilden hem.

In den jare 1592 sterf suster Judith Andries Knijffsdr op den XI^en^ February, die III jaren aen een sware passie had gegaen, soo dat sij nacht en dach alle ure ter stoelen most gaen, weesende etter en bloedt, ende sij storf in groote lydsaemheydt.

In den selven jare heeft ons sub-priorinne Elisabeth Peter Fockingsdochter haer gulde professie gedaen, alsmede Stijntgen Egbert Wasmansdr ende sy deden ons een vrolicken dach.

In deesen tijden waren in dit landt groote mennichte van wolven, sulcx dat men nijet veijlich op 't landt conde gaen.

Anno 1592 omtrent Joannis hebben de geusen gewonnen d'stadt Steenwijck, daer der wel 1500 voor geschoten waren, maer geen ontseth commende, mosten 't overgeven.

[132] Op St Paulus Bekeringe dach in den jare 1593 heeft Heer Jacob van Hees in syn praedicatie ons vercondicht, dat ons H. Vader den paus Clemens den VIII^en^ ons convent verleent hadde voor de susteren afflaet van alle sonden pijn en schuldt, ter saecke van een gedeelte van St Aechten hooft, twelck ons ter handen gecommen was.

In 't selve jaer mosten wij d'stadt geven tot schattinge hondert vijff en twijntig gulden.

In den selven jare is in den Heere gerust op St Ponciaens avont ons beminde suster Geertgen Willemsdr, die onbesloten ons gedient hadde over de 50 jaren, ende hadde 't convent veel diensten gedaen ende de leste thyen jaren blind geseten in groote lydsaemheyd.

In den selven jare namen de geusen Geertruijdenberch in.

In den selven jare is Aechgen Melis wederom in 't convent gecommen, die in 't jaer 1589 bij haer moeder gegaen was, maer sy begeerde wederom te commen, daer haer Godt eerst geroupen hadde, ende wy hebben haer goedertijerlick ontfangen.

[133] Anno 1594 op den 4 Mey quam des stads diender ende dede ons de weet, dat wij Mr Pouwels Buijs souden overluijen, hetwelcke wy deden tot 3 reijsen [146]).

In den selven jare op St Margrieten dach quam de tijdinge, dat de geusen d'stadt Groeningen in gecreghen hadden.

In de selve tyd op St Alexius dach quamen den schout, borgermeijsteren ende anderen in Goodtshuijs d'Poth, daer sy den H. dienst der missen stoorden. Den priester worde versteecken, sy slougen kisten en kassen op ende namen op een wagen alles mede, dat kerckelicke saecken waren ende den aultair aengingh.

In den selven jare in Septembri is ons door een stadtsdiender de weet gedaen om alle ons goederen op geschrifte te stellen ende aen de magistraet te

---

146) Volgens N.B.W. I kol. 519 is Buys op 4 mei 1594 gestorven. Volgens Verhoeven stierf hij op 13 april van dit jaar (Matthaeus p. 53). Geen van beide data klopt met de datum van het overluijen, daar het bericht van zijn dood toch wel vrij snel naar Amersfoort zal zijn gekomen. Ook een eventueel verschil tussen oude en nieuwe stijl biedt hier geen uitkomst.

leveren, ende alsoo wij 'tselve nyet en deden, quam hij tot dryemael op de verbeurte van 's daechs XXV gulden [147]).

In denselven jare op St Stevensdach quam hier een Jesuit Mr Willem genaempt, die den H. dienst der missen ende des avonts praedicatie dede, ende ons biecht hoorde. Ende hebben wij hem geleecken by den [134] Samaritaen, die ons wijn en olye in ons wonden goot. Des anderen daechs celebreerde hy wederom den H. dienst ende dede een cleijn sermoen, dat wij meest met tranen hoorden. Hij nam sijn afscheyd, seggende dat hij sich verblijde, dat hy noch sulcken vergaderinge van maechden en anderen vondt in dit verwoeste landt. Ende wy waren noch XXXI susteren [148]).

Anno 1595 den 5 Marty is den Rhynvloed hijer gecommen en 't water hooch in de stadt gegaen, dat sommige straten onder water stonden, ende syn eenige poorten en bruggen van de stadt wech gelopen.

---

147) Pas in december 1595 werd de instructie getekend door Lodewyck Jans als superintendent der conventen in Amersfoort om een blafferd te maken van alle goederen der conventen.

148) Deze Mr. Willem was Willem de Leeuw (Gulielmus Leoninus), een van de eerste Jezuieten in de Noordelijke Nederlanden. Over hem N.B.W. III kol. 747 en Van Hoeck (Zie Register s.v. Leeuw). Opvallend is de letterlijke overeenstemming van deze notitie met die in het Breve Chronicon PP Missionariorum Soctis Jesu in Transisalania: „1594. Hoc anno mense Decembri Zwolla abiit Amersfortiam Guilielmus Leonius ivitque ibidem ad Religiosas monasterii S. Agathae, festoq S. Stephani apud easdem celebravit et concionatus est eisdemq Sacramenta administravit. Religiosae eum tamquam Samaritanum, oleum et vinum in earum vulneribus fundentem aspiciebant. Postera die peractis Sacro et concione non sine lacrymis earum abiit Ultrajectum, dicens se gaudere quod talem Virginum congregationem adhuc invenisset in tam afflicta ac destructa regione." (A.A.U. VI (1879) p. 405).

Dominicus ten Berch, woonende in 't patershuijs [149]), heeft ons pater wt syn camer ende heer Jan wt Schothland (die ons van de heeren toegeleyd was) [150]) oock wt syn camerken ende heer Jacob van Hees, die twee jaren aen de beroeringe in 't sijechuijs hadde gelegen, is wt 'tselve siechuijs op den rugge door het water gedragen op den dormter, alsoo beneden geen plaetse sonder water en was. Dselve ten Berch dede ons soo groote getrouwicheijdt als off wy sijn susteren hadden geweest.

[135] In den selven jare syn der wederom eenige tovenaers tot Utrecht gebrocht, onder anderen een van 't Hoochland, die Volcker hiet ende vijff sijnre kijnderen, het jongste vandijen acht jaren oudt, die veel wonderdingen van de toverije wosten te verhalen [151]). Ende worde hijer oock gevangen ende gebrandt een vrouw, die men hyet de Roode Kater [152]).

In den selven jare op ons L. Vrouwendach is in den Heer gerust heer Jan van Wicht uijt Schotland, die 8¼ jaers bij ons hadde gewoont in alre gestichticheyd. Hij was acht mael om de catholycke religie verdreven.

Anno 1596 wasser overall een groote menichte van

---

149) Dominicus ten Berch was een der huurders, die het convent van S. Aechten toen nog bezat. Dit patershuis had van hun huizen veruit de hoogste huurwaarde zoals blijkt uit de rekening van St Aechten lopende 1 dec. 1597-30 nov. 1598. Het bracht nl *f* 52 per jaar op, de overige 11 varieerden van *f* 6 tot *f* 36. (A.A.U. XX p. 83).

150) „Die Schot sal gaen en onderhouden worden int convent van Sinte Aechten." Policyeboek der stad Amersfoort op 11 dec. 1587. Het was niet een van de Engelse huursoldaten zoals Boerwinkel veronderstelt. Zie hs. p. 135.

151) Over dit proces zie Hoogewerff. Bij de sententien van den Hove van Utrecht is behalve de door hem aangehaalde, die ook te vinden zijn bij Scheltema (Bijlagen VII p. 95/98), alleen dat van zijn zoon Dirck Volckens te vinden (Bijlage II), de overige ontbreken.

152) Ze heette Griet Seghers.

muijsen in 't landt, die groote schade deden op 't veldt, in de bergen ende schuijren. Sij hadden onder anderen een man een halff mud boonen ende een ander op eene nacht drije mudden haveren affgegeten.

Anno 1597 is op St Gregoriusavond in den Heere gerust heer Jacob van Hees, die wel X jaren met ons gewoont hadde [136] ende menich schoon sermoen hadde gedaen. Hy is gestorven ten huijse van zijn broeder Clemens van Hees, die hem thuijs gehaelt hadde, vermits syn memorie hem eenige tydt te voren geheel ontgaen was.

In den selven jare op den H. Paesdach is in den Heere gerust Aeltgen Peter Fockingsdr, die op haer 50 jaren olderdoms soo onnosel worde, dat se haer handen voor haer voeten nyet en kende, nochte het eeten in haer mondt van selfs en soude hebben gedaen, soo dat men haer moste dienen en havenen als een kynde. Sy was een geprofesside nonne, ende hadde 52 jaren met ons geleeft. Met Godt moet sy rusten.

In den selven jare isser een grooten duijren tyd geweest, dat men een schepel roggen cofte voor 3 gulden 10 stuijver, een cluijt botteren 25 stuijvers, 1 schepel weyten 4 gulden 5 stuijver [153]).

Anno 1598 op Nijeuwejaersdach is in den Heere gerust suster Geertruijd Huych Ruijssendr, die 56 jaren ons L. Heer getrouwelick gedient hadde, oock binnenprocuratrix geweest, mede buytenprocuratrix [137] ende wel 35 jaren patersmaecht ende oock gastwaerster geweest was. Met Godt moet sy rusten.

Anno 1598 op St Agathadach hebben wy het eerste

---

153) In de jaarrekening van 1 dec. 1597 tot 30 nov. 1598, die berust in het gemeentearchief te Amersfoort, is een afdeling, die betrekking heeft op wat aangekocht werd voor de keuken van het convent. Rogge bv., product van eigen boerderijen, komt er niet op voor. Zie bijlage III.

afflaet ontfangen, dat heer ende Mr Nicolaes Soes [154]) ons verworven hadde van ons H. Vader den paus van Romen.

In den selven jare op St Sixtusdach hebben Jacobgen Thonis ende Marrichgen Gerrits haer gulde professie gedaen ende was Marrichgen Gerrits 39 jaren procuratrix geweest. Sy gaven ons een vrolicken dach, van gesoden, gebraden, pastijen, byer ende wijn.

In 't selve jaer op St Martensavont creech Marrichgen Gerrits de pest onder haer narm, waerover wy seer verbaest waren, want nyemants in 't convent de pest beleeft hadde. Doch sij quam daer van voor dije tijd nijet te sterven.

Op St Ceciliadach creech onse Eerw. mater Elisabeth Ruijsch de Gave Goodts. Donderdaechs gingh sij in 't siechuijs ende daer was groote drouffheyd. Des vrijdaechs ontfingh sij haer kercgerecht. Des saterdaechs wert sij in een huijsken in den hoff gebrocht, dat daer toe bereydt was. [138] Des manendaechs ten tyen uren is sy in den Heere gerust. D'Heer wil haer syele in genade ontfangen. Sy had ons L. Heere LXII jaren V maenden ende 8 dagen gedient. Sy hadde mater geweest 39 jaren en derdehalve maendt. D'pater gaff haer in 't laeste ende uterste d'benedictie.

D'gemeene susteren hebben eendrachtelick tot mater gecoren Elisabeth Peter Fockinghsdr, een eerbare suster, oudt 71 jaren, die ondermater lange stichtelick geweest was.

---

154) Over N. Zoes vgl N.B.W. I kol. 1597, X kol. 1241. Mogelijk was hij een jongere broer van de laatste priorin van St Agatha, Elsgen Soes, hij had tenminste een zuster, die kloosterlinge was. De stad Amersfoort scheen er trots op te zijn, dat hij bisschop van Den Bosch was geworden. In het Policieboek is onder 18 sept. 1615 tenminste te vinden: „De Regeerders resolveren den Eerw. Heer Nicolaas Soest, bisschop tot 's Hertogenbosch, in syn nyeuwe timmeragie te vereeren het glas van wege d'stadt."

Dit gedaen synde hebben d'scholt Mr Cornelis van Duverden, Looch Jans en Peter Frans borgermeijsteren op onse costen verdroncken sestyen gulden ende wij mosten noch vijer ende dartich gulden op haerluijder telljoor leggen, om dat wy een mater hadden gecoren buijten haerluyder weeten.

Ons mater Ruijssen worde in den trans onder een blaeuwe steen begraven.

Des woensdaechs daernae is in den Heere gerust ons seer beminde suster Gerritgen Willems, die 65 jaren ons L. Heere met ons gedient hadde ende 37 jaren als kock moederlick en minlick in ons convent gedient.

In 't jaer 1599 is d'pest soo sterck in de stadt geweest, dattet geheele huijsgesinnen wtstorven.

[139] In den selven jare op St Jacobsdach quamen in ons convent Joncker van Doornick, Aert Gerritsz met beijde sijn soonen Cornelis ende Gerrit ende meer anderen en songen met onse susteren de Vesper ende Compleet in de musycq, daer wij groote devocie in hadden, overmits wij alles heymelick ende stil mosten doen in ons spinkamer, alsoo ons kerck was des stadts torffschuijr.

Op St Augustinusavont heeft onse suster Thoentgen Jans een verheffinge aen haer hals gecregen ende is eenige dagen daer nae in 't huijsken in den hoff aen de pest in den Heere gerust.

Den XIIII Decembris is suster Griet Everts syeck geworden en schielick overleden. Sy was met stippelkens wtgeslegen naer haer doodt, soo dat men het hieldt voor pepervuijr, hoewel men in haer sieckte nijet conde vernemen, dattet peste was. Sij was een deuchdsame, rechtveerdige persoon, oudt 63 jaren ende by de 50 jaren in 't clooster geweest.

Op de 5 Aprilis 1600 is syeck geworden onse eerw. mater Elisabeth Peter Fockings des saterdaechs tegen

den avont. Des sonnendaechs smorgens conde sij nijet opstaen, soo slaperich was sy ende haer tonge lijet nijet wel, daer wt wy merckten, dattet de peste was. Tegen den [140] avont bracht men haer in 't huijsken door haer begeren, sy heeft met groote begeerten haer kerckgerechten ontfangen. Des dijnsdaechs is sij in den Heere gerust, des woensdaechs is sij in den trans begraven, doen sy geregiert hadde een jaer ende vijftehalve maenden in groter oodmoedicheijt ende vreede.

Wij mosten sonder mater sitten, alsoo die van de magistraet nijet wilden consenteren, dat wij een mater souden kiesen.

Op H. Cruijsdach is sijeck geworden onse suster Neeltgen Henrick Quinten. Sy is op sonnendach daer nae in een huijsken gebrocht ende 's woensdaechs den 7 May is sy overleden. Sy hadde 47 jaren in den convente geweest ende was oudt 58 jaren.

In den selven jare heeft heer Lambert Roelofs, een broeder te Marienhooff ons te kennen gegeven, dat de Prior superius van Windesem hem volcommen macht gegeven hadde om onse overhooft te weesen. Daerover dselve op St Sijmon en Judas dach bij ons gecommen is, begerende dat wij eendrachtelick een mater kiesen souden volgens onse statuijten. Daerover wy voor de middach ten selven dage eendrachtelick gecoren hebben tot onse mater [141] Marrichgen Gerrits, oudt 72 jaren. Ende sy worde den 6 Novembris geconfirmeert by heer Lambert Roelofs in praesentie van ons pater heer Peter van Wijerdt ende alle d'conventualen.

Ten selven dage zyn onse twee jongste ongeprofesside susteren, die ons vry onbelooft hadden gedient, te weeten Maria Soes, 25 jaren, ende Agatha Melis, 22 jaren, voor heer Lambert op haer knijen gevallen ende hij heeft hun beyde d'belofte van ons oorden

voorgehouden met veel goede strenge leeringen, vragende off zij die wt liefde Goodts, wt liefde van St Augustinus oorden ende wt de liefde van onse susteren begeerden aen te nemen, ons te dienen ende ewelick bij te blyven. Soo hebben sij daer op geantwoordt: Jae, elcx in 't bijsonder Jae seggende met d'hulpe van Godt. Maer sy hebben haer beloften met haer monden selffs nijet gesproocken voor 't aultair ende daer het H. Sacrament op ontfangen, soo wy gedaen hadden, want de tydt en eyschten 't nijet. Maer sij hebben 't geconsenteert all dat haer de priester voorgehouden heeft.

Dit gedaen synde heeft heer Lambert [142] in ons priors plaetse hun beijde de benedictie gegeven ende sij zijn opgestaen sonder eenich habijt ontfangen t'hebben ende hebben alle de susteren geluijdt met te seggen: Ora pro me, ende wij hebben Godt de Heer gelooft en gedanct met Te Deum laudamus te singen. Ende wij hebben van hun gehadt een heerlicke maeltijdt.

Op Palmsonnendach 1601 quam hier een kynd te clooster, oudt 6 jaren, ende hiet Catharina Jan Groensdr, 'twelck ons van de stadt toegeleijdt worde wt de liefde Goodts te houden, 'twelck wij doen mosten.

Op den 21 Junij heeft ons Eerw. heer Peter van Wijerdt syn gulde misse gedaen des sonnendaechs voor St Jans Geboortendach met grote solemniteijten met een singende misse. Hij heeft ons convent 44 jaren met alder oodtmoet en stichticheijt gedient, ons houdende alle tsamen tot de liefde ende vreese Goodts. Hij heeft ons een heerlicke maeltijd gegeven drije dagen langh, de wijn geschoncken ende noch elcx van de susteren vereert een gouden coningsdaelder.

Den 8 Febry 1602 is gestorven ons beminde suster Catharina Jans, die den Heer met ons getrouwelick

gedient heeft 68 jaren. [143] Sij was een geprofesside nonne. D'Heer wil haer siel genadich syn.

In 't selve jaer syn op onse goet op 't Hoochland verdroncken twee twijelingen, Evert Aerts dochter kynderen.

Den 17 Octobris, weesende St Lucasavond, syn in ons convent gecommen twee Gedeputeerden van de Staten van Utrecht ende hebben ons voorgehouden, dat wij souden hebben alimentatie. Ende hebben ons in de selve maendt tot rentmeijster gestelt Anthonis van Dompselaer, die in de spinkamer is gecommen, vragende ijders naem ende ouderdom, twelck hij aengeteijckent ende mede genomen heeft.

Den 9 Novembris sijn d'gecommitteerden van de Staten wederom gecommen, vragende alleenlick ons ouderdom.

Den lesten Novembris op St Andriesavont ende Radtboldusdach sijn alle onse koeyen tot IX toe vercoft, mitsgaders alle onse coorn ende hoij om half geldt [155]).

---

155) Het convent van St Aechten weigerde bij te dragen in de kosten van een predikant (200 gld per jaar) en richtte zich hierover met een rekest tot de Gedeputeerde Staten te Utrecht. Vrijdag 6 november 1601 beslisten de Gedeputeerden ten nadele van St Agatha. Reeds toen wilde de stadsregering tot executie overgaan en de koeien van het convent verkopen. Toch bleven de Staten zich in de verhouding tussen stad en convent mengen, waardoor de zusters de zaak konden slepende houden zeer ten ongenoegen van de stadsregering. Deze richtte zich enkele malen om raad tot Johan van Oldenbarnevelt, die Amersfoorter van geboorte was. Het schrijven was dan altijd vergezeld van een of ander „present", gewoonlijk wildbraad. Terwijl Oldenbarnevelt de stad gelijk gaf tegenover de Staten, adviseerde hij later de zaak blauw-blauw te laten, daar voor dergelijke geschillen van bestuur geen rechterlijke instantie bestond. Op 30 augustus 1602 kwam een compleet reglement af, waarbij de Gedeputeerden in hoofdzaken, de stad alleen in bijzaken over de conventen zouden beslissen. Het resultaat was, dat de stad in ongeveer alles besliste. In

In selffde jaer sijn alle onse goederen aengeslagen ende is Marrichgen Gerrits, die wel 40 jaren onse procuratrix geweest ende anno 1602 [156]) mater gecoren was, bij off van weegen d'heeren Staten onse procuratrix gestelt.

[144] Op den 4 Aprilis op een Sonnendach naer de middach isser sulcken onweeder van wynd ontsteecken, dat wij wel hondert croonen aen muragien, dack en anders te schade geleden hebben.

Op den 1en Augusti 1603 is overleden ons Eerw. vader ende pater, heer Peter Laurentius Zijmons soon van Wijert, die ons 45 jaren als pater gedient hadde in aller ootmoet ende stichtich leven, in de vreese Goodts ons onderwysende, gedaen hebbende alle dage den Dienst Goodts, ende ons in 't gelooff soo gesterckt, datter nijemants van geweecken en is. Hij heeft alle syn goet tot twee duijsent gulden bij hem verspaert, ons convent gegeven ende bij sijn afsterven elcx van ons besproken een goude ducaet ende sestijen gulden jaerlicx tot een maeltijd van recreatie voor d'susteren ende tot een memorie om voor sijn siele te bidden. Noch heeft hy een heerlicke deyl besproken eens te geven in de kercke voor alle arme menschen deser stadt, 'twelck oock soo gedaen is. Syn lichaem is heerlick en eerlick ter begraeffenisse gebrocht. Den Almogenden Heere wil syn siele genadich sijn ende brengen hem in de ewige glorije. Amen. Hy hadde 't clooster gedient 51 jaren ende als pater 45 jaren.

[145] In den selven jare op den 18 Augustij voormiddach heeft heer Jan Goudt in de spinkamer ons verthoont ende voorgelesen zyn commissie ende confirmatie van te weesen onse pater, 'twelck wy geerne

---

het vervolg betaalde de rentmeester van de vrouwenconventen ieder jaar *f* 200 voor de predikant op kosten van het klooster van St Agatha.

156) Dit moet zijn 1600, zie hs p. 141.

hebben geaccepteert, vermits zyn goet devoot leven ende oodmoedicheyt.

Catharina Groen, die by de Staten tot alimentatie vyff en dartich gulden jaerlicx was toe geleydt, is door haer moeder den 15 Julij 1603 thuijs gehaelt.

Den 23 Septembris 1603 op St Tecladach sterf suster Pouwelsgen Pouwels Gerritsdr aen de peste, oudt omtrent 60 jaren ende hadde met ons Godt gedient 45 jaren. D'Heere wil haer genadich weesen.

Den 1en Octobris des selven jaers op Kersmisse-avont hebben d'susteren haer eerste alimentatie gecregen wt handen van Anthonis van Dompselaer, Rentmeijster, ende de susteren hebben 't de mater laten ontfangen, daer sy den susteren cost en dranck voor bestelt heeft, als sy te voren hadde gedaen, maer eenige susteren hebben haerselven besponnen ende gecleedt.

Op Alderheyligendach is ons convent overvallen van onderscholt Jan van Duverden [146] ende den wachtmeijster Jan Bode d'oude ende eenige soldaten van Graeff Eernst. Sij braken door een glas in de kerck ende hadden een slotemaker bij hun. Marrichgen Zoes is bij gevalle gecommen om te sijen off alle deuren wel gesloten waren. Sy hoorde het glas vallen ende daerdoor is sij gecommen lopen in de spinkamer, roepende dat men ophouden soude, want het onder het singen van de misse was, waerdoor een ijder sich versijen heeft. Aechgen Melis bracht de pater op een heijmelicke plaetse, Marrichgen Aerts heeft het beste carsuijffel gebercht, Henrick Verhaer berchde de kelck ende het busken, daer 't H. Sacrament in was, 'twelck hy dede in bewaringe van de weduwe van Jorden Poeyt [157]), 'twelck alles in der haest naulix volbrocht

---

157) Deze weduwe van Jorden Poeyt was Remburga van Speulde, dochter van Gerrit Speulde en Mechtelt van Westre-

zijnde, sijn se in de spinkamer met gewelt gecommen, cloppende en tierende als off alles prijs geweest ware. Henric Verhaer, Cornelis Aertsz ende anderen liepen nae de koecken om speten en ander geweer te halen, maer 't en was geen vechtenstijdt. Den onderschoudt gaff Cornelis Aertsz een kinnebacxslach, 'twelck hij datmael verdrouch om meerder ongemack [147] te schuwen. Den onderschoudt ende wachtmeijster liepen alle het convent door om den priester te soecken, maer hebben hem nijet gevonden [158]). Het convent is gesleten in een boete van vijftich gulden. Maer de borgermeijster Hardevelt was het convent soo toegedaen, dat d'boete wederom worde affgedaen, mits dat se hun voortaen souden wachten op dubbelde boete.

In den jare 1604 den 22 Augusti is aen de peste in den Heere gerust Marrichgen Aerts van Utrecht, geprofesside nonne, ende hadde ons Heere Godt met ons gedient 45 jaren. Godt d'Heere wil haer siele genadich weezen.

Anno 1605 op St Steven Martelaersdach Vindinge, des snachts tusschen 12 ende 1 ure, sterff Christina Eimbers Wasmans, geboren van Swol, een geprofesside nonne, die ons Heere Godt 66 jaren seer devotelick met ons gedient hadde. Sij was een seer oodmoedige suster ende naerstich om de goede insettingen ende ordonnantien van ons convent te onderhouden, soeckende 't profijt des selven huijses in de officien, die sij hadde bedient. Sy was lange dragende d'blindheyd haerder oogen met verduldicheijd, [148] oudt synde als sij storf LXXXII jaren. Met Godt moet sij rusten.

Opten 12 Januarij 1606 is in den Heere gerust ons Eerw. pater heer Jan Gout, regulier van 't convent

---

nen, hoorde dus in de groep van notabele Stichtse families, die aan het katholieke geloof trouw bleven.

158) Van deze overval is ook een officieel rapport opgemaakt. Zie hiervoor Bijlage IV.

van Marienhove binnen Amersfoort. Hij is geweest den eersten regulier, die onse convent tot een pater gehadt hebben [159]). Hy heeft 'tselve bedient omtrent 2½ jaren. Hij heeft den susteren besproocken tsestich gulden eens, die sij minlick met malcanderen deijlden, ende een rouwmaeltijd begeert gedaen te worden wt sijn goet. Zyn siele moet in der ewicheyd rusten.

Den 2 Martij des selven jaers is overleden suster Henrickgen Thonis, geprofesside nonne, die ons Heere Godt seer devotelick 56 jaren met ons gedient hadde, ende was van de susteren seer bemindt ende wel te vreden. Sij heeft ijder suster gegeven een Carolusgulden om voor haer te bidden aen den Heere onse Godt.

Den II Aprilis is in den Heere gerust onse beminde suppriorinne Jacobgen Thonis van Utrecht, geprofesside nonne, die ons Heere seer devotelick met ons gedient heeft 62 jaren. Dselve Heere wil haer siele genadich sijn.

Anno 1607 des sonnendaechs voor ons L. Vrouwen Geboortedach heeft Anthonia Reijers haer professie gedaen.

[149] Den 4 Octobris 1608 op St Franciscusdach is in den Heere gerust onse beminde suster Thonisgen Jan Fojersdr, geboren wt d'Betuwe, die ons Heere Godt seer vuijrichlick met ons gedient heeft LXXI jaren min een maendt, oudt als sij storf LXXXIIII jaren. Met Godt moet sij rusten in der ewicheijt.

Anno 1609 den 13 Januarij is in den Heere gerust onse beminde suster Cunera Jans, geprofesside nonne, die onsen Heere Godt met ons gedient heeft omtrent 47 jaren, wyens syele Godt Almachtich wil genadich weesen ende moet rusten in der ewicheijd.

---

159) Hier is de kroniekschrijfster wel erg in de war. Enkele paters waren regulieren uit Hulsbergen geweest, nl Henric van Son, Augustijn van Breda en Gherman van Harderwijk.

Den 15 Augusti des selven jaers is gestorven onse beminde suster Anna Victors geboren van Coesvelt, geprofesside nonne, die onsen Heere Godt met ons gedient heeft vijftich jaren. D'Heere wil haer siele genadich syn.

Den 20 May 1613 is in den Heere gerust Anthonia Reyersdr, geprofesside nonne, die met ons den Heere gedient heeft 58 jaren. D'Heere wil haer verleenen d'eewige ruste. Amen.

Den IIII Decembris 1616 is in den Heere gerust onse Eerw. mater Maria Gerrits, die met ons den Heere gedient heeft 69 jaren, ende is procuratrix geweest omtrent 50 jaren ende mater 19 jaren. D'Heere wil haer d'ewige ruste geven. Amen.

[150] Naer het affsterven van zal. heer Jan Goudt is van d'susteren aengenomen tot pater heer Johan van Langevelt, dwelcke nae dat hy omtrent XX jaren den susteren hadde gedient, heeft door zijn ouderdom ende impotentie syn aengenomen officie opgeseydt. [160]).

Naer hem is anno 1627 versocht tot pater des voors. convents Mr Willem Bloem, pastoor van Amersfoort, om d'susters alle geestelick behulp te doen, het welck syn Eerw. door begeerte van den Eerw. Heere den Prior Commissaris ende der susteren heeft aengenomen.

Anno 1629 den 13 Julij is den grave van Monte Cuculi met 's keysers volck gecommen tot hulpe ende bijstant van den coninck van Hispaignen op de Veluwe, alwaer grave Henrick van den Berch oock een machtich leger hadde, die den grave van Montecuculi heeft gecommandeert met sijn troupen te gaen naer Amersfoort. D'welcke den IIIen Augusti olden styls voor Amersfoort is gecommen, makende belegerungh met

---

160) In de marge: Heer Jan van Langevelt is anno 1607 Pater geworden van den Convente.

omtrent 11000 off 12000 man te voet ende 29 corneth paerden. D'stadt door swacheyd van wallen en muijren ende met cruijt ende loot nijet behoorlick voorsijen sijnde, oock met cryghsvolck onversien, heeft sich met accoort overgegeven. [151] Het keijsers volck is ingecommen den 5 Augusti ende is het Staten volck des anderen daechs wt getrocken. Naer de middach is den grave Monte Cuculi personelick in de stadt gecommen, eyschende veel onreedelicke ende onmogelicke saecken, twelck grote verslagentheyd door de stadt causeerde.

Den 6en Augusti is den H. Dienst der missen gedaen in St Joriskercke door den pastoor Mr Wilhem Bloem, die daer toe werde gecommandeert.

Ende is een nijeuwe magistraet gestelt.

Omtrent deese tijd namen de keijsersen oock in het huijs Ter Eem.

De soldaten bedreven in veel borgers huijsen grooten overlast.

Den 7 Augusti ende nae volgende dagen tot dat 's keijsers volck wederom vertrock, is den H. Dienst der missen gedaen oock in ons L. Vrouwen kercke.

Den 9 dito quam d'tijdinge, dat Weesel van Staten volck was verrast ende ingenomen.

Ten selven dage telde men aen den grave van Monte Cuculi vijffduijsent drye hondert gulden om alle swaricheijd te vergoeden dwelcke somme [152] by de borgers moste worden opgebracht.

Den 10 dito is het leger opgebroocken ende weder vertrocken naer den IJsselkant.

Den 14 Augusti heeft het guarnisoen der keijsersen d'stadt verlaten, plonderende de soldaten veel huijsen, soo daer se gelogieert waren geweest als andere, in weerwil van den Gouverneur, die syn been brack op den selven dach, als hy d'plondering wilde beletten ende daerover met syn paert quam te vallen. Nijette-

min hy commandeerde den Capiteijns om sulcx te beletten soo veel mogelick was, daer voor hij ontfangen hadde een schenckagie van duijsent gulden by de borgers opgebracht. De Capiteyns sommige deden haer devoir tot 't beletten van de plonderinge, sommige conniveerden 't.

De soldaten waren meest Luthers.

D'pastoor Mr Willem Bloem dede alle dese tyd grooten dienst ende behulp aen de stadt, nijet jegenstaende hy door quade tongen worde belogen als off hy d'keysersen hadde onboden, 't welck gansch valsch ende gelogen was.

Den 15 Augusti worde gevangen de nijeuwe magistraet ende eenige van de oude magistraet. Den Gouverneur ende anderen wilden oock [153] vangen den pastoor, die door goeden raedt om de furie te ontgaen was gevlucht in dit convent van St Agatha, alwaer hy hem elff weecken met syn onderpastoor Mr. Lambert Dircks in stillicheyd onthieldt. Daer nae worde hem toegelaten wederom in sijn huijs ende de stadt te gebruijcken.

Op de nacht als sij hem wilden vangen worde sijn huijs van soldaten eensdeels geplondert.

De magistraten t'Utrecht gebrocht zynde syn naer etlicke dagen onder borchtochte los gelaten ende is gesententieert, dat de nye magistraet de penningen aen den grave van Monte Cuculi vereert ende door de borgers betaelt, selfs souden moeten opbrengen ende aen de borgers te restitueren, die dselve hadden opgebracht. Doch is sulcx nijet geschijedt, dwijle bij een ijder in de stadt verstaen worde (wtgesondert weijnich personen) onredelick te sijn, dat d'magistraet souden betalen tgeene de noot vereyschte om alle swaricheyd te verhoeden [161]).

---

161) Een vrij uitvoerige beschrijving van de gebeurtenissen

Omtrent deese tydt is onder de catholycqe gemeente alhier groote onrust ontstaen, doordyen sommigen, tegen het accoort tusschen Syn Heylicheydt ende den Doorl. Heer [154] Heere vicarius Philippus Rovenius gemaect, willen indringen een priester van de Societeijt. Waerdoor de pastoor veel te lijden hadde en grooten opspraeck t'onrecht most verdragen. Want hij de saecke gansch verbleef aen syn oversten, daer naer wt liefde van vreede en om alle onrust wech te nemen versocht aen den selve vicarius den selven priester toe te laten, bysonder gedaen wordende groote beloften van dat het nijet soude zijn tot consequentie, maer dese toelatinge alleen voor des selffs persoon, weesende een borgers soon [162]), ende mits dat de rechten van de pastorye souden blyven onverhijndert ende onvercort. Waerop den Heere vicarius tselve heeft geconsenteert.

In den jare XVIC dartich is aen de peste overleden Mr Lambert Dirckx onderpastoor ende is den pastoor Mr Willem Bloem wt sijn huijs gegaen in St Agathaclooster, daer hij vijer weecken is gebleven tot dat sijn huijs gebeunt was, alsoo Mr Lambert aldaer syeck gelegen hadde ende veel vuijrs daer was vernomen. [155] In deese tyd ende bysonder in de naewijnter isser sodanige duijrte in 't coorn geweest als by menschen gedencken nijet was geschyedt. Een mud roggen heeft gecost XXIIII gulden, den 15 Octobris XXVIII gulden, een mud weyten XXV gulden, alsoo d'rogh duijrder was dan de weyt, een broot van 6 pont thyen

---

te Amersfoort in 1629 geeft Theodorus Verhoeven in Cap. XVII-XXI (Matthaeus p. 115-134). Over de beschuldigingen tegen de oude magistraat zie Van Dam van Isselt en de daar aangehaalde literatuur.

162) Deze borgerszoon, de eerste die de Jezuietenstatie in Amersfoort opende, was Jordanus van Wenckum. Over hem Van Hoeck p. 75.

stuijvers. D'poorten worden bewaert by de borgerije om geen coorn noch broot vervoert te worden. De provincien van Gelderland, Sticht ende Hollant hielden tegen malcanderen de granen op.

Op den IX February 1632 is den pastoor Mr Willem Bloem gevangen neffens d'heere Jordanus van Wenckum [163]) en Cornelis van Zyll [164]) door last van den heere Prince van Oraignen, die van een gevangen in den Hach (t'onrecht) beschuldicht waren van het verraet op Schenkenschans kennisse gehadt te hebben. Mr Willem is geseth op de Weeskamer, Cornelis van Zijl op de Pleijtcamer. Beyde worden seer nauw bewaert, alle dage met een corporaelschap soldaten wacht houdende. [156] Heer Wenckum is gebrocht op de Gyselcamer. Naer dat sij eenige weijniche dagen geseten hadden zijn sij van hier gevoert naer Utrecht en voort in 's Gravenhage, wel bewaert met musqettiers en brandende lonten. Buijten Utrecht syn se in een schuijt gegaen in tegenwoordicheyd van honderden van menschen ende sijn soo in den nacht over gebracht op St Janspoort in den Haach, daer sij scherpelick geeximiniert ende naer XIIII dagen wederom gebracht sijn in voorgaende plaetsen binnen Amersfoort ende bewaert als voren, oock des nachts daer sij sliepen drije personen bij haer blyvende ende 's daechs twee.

Den VIen dach daer nae syn se wederom vervoert naer Utrecht op Hasenberch ende daer blijven sitten, Mr Willem ende heer Wenckum XII weecken min 2 dagen, verterende 's daechs yder twee gulden, boven wyn ende bijer, Mr Willem daer naer gebannen wt d'Seven Provincien ende syn goedt geconfisqueert, heer Wenckum d'stadt Amersfoort ontseyd.

163) De leider van de Jezuietenstatie op de Vijver.

164) Raadslid in de magistratuur, aangesteld tijdens de bezetting door Montecuculi.

Mr Willem reijsde naar Huijssen metter woon. [157] Middelretyt syn de susteren in haer biechte te hooren wederom geholpen door heer Jan van Langevelt d'oude.

Geduijrende de gevanckenis worden van de gemeente seer vuyrichlick gebeden voor dselve gevangens aen Godt d'Heer ende veele scherpelick gevast. In St Agathaconvent worde alle daech van 's morgens vrouch tot 's avonts laet het gebeth geduijrichlick van de gemeente ende geestelicke dochters gedaen, gelijck oock te huijse van Jacob van Westrhenen. Ende Mr Willem te Huijssen sijnde, sijn hem veel van de gemeente in de somer gevolcht, hem besoeckende ende bij hem biechtende, ende heeft op een seecker hoochtijdt 29 off 30 communicanten van sijn gemeente gehadt.

Omtrent Corsmisse is syns Mr Willems goet, dat geconfisqueert was, geredimeert, mits betalende d'costen, belopende omtrent twee duijsent gulden, behalven d'schenckagien ende ander verlies of schade bij haestige vercopinge van sijn goedt.

Geextraheert bij mij onders. in den jare ons L. Heeren Jesus Christi XVIC vyff ende dartich ende is dit dubbelt bij mij [158] gemaect in den jare XVIC drije en veertich ende met 't vorige geextraheerde accorderende, wtgesondert dat soo nu en dan geomitteert syn in dese eenige incompsten, cledingen, professien ende sterven van susteren. Oirconde mij

J. van Ingen Not
1643

Appendix.

Mr Wilhem Bloem is wederom nae d'voors. affdoeninge van de confiscatien binnen Amersfoort met-

terwoon gecommen ende deser werelt overleden op een saterdach 's morgens ten tyen uren den 22 Aprilis XVIC seven ende dartich olden stijls, wijens sijele Godt Almachtich wil aennemen in sijn ewige rijck. Amen.

Elsgen Soes, laeste mater des convents van St Agatha, is overleden den XIX Maij XVIC seven en dartich op vrijdach 's morgens ten seven uren. D'Heer wil haer sijel in de ewige vruechd ontfangen. Amen.

Marrichgen Jans, laeste conventuael deeses convents, is overleden den XIII Junij XVIC XXXVIItich. D'Heer wil haer sijel tot salicheijt aennemen. Amen [165]).

Ende hijer mede syn alle d'conventualen des voors. convents affgestorven.

[159] In den jare XVIC veertich op den III Octobris hebben d'regierders deeser stadt (siende, dat 't convent van St Agatha geen vordel van en quam, nemaer groote reparatien van noode hadde) tselve ten meerendeel vercoft aen de E. Marten ende Rodolph Codde [166]) ende haerluijder swager Wilhem Fransz de

---

165) Enkele dagen van te voren was notaris Johan van Ingen bij haar in het convent op bezoek geweest, daar ze nog een codicille wenste te hechten aan haar testament. Het was „op den XXVIIen may weesende saterdaechs pynxteravont des noens omtrent elff uren inden jare XVIC VII en dartig olden styls". Marrichgen Jans vermaakte daarbij 500 car. guldens aan de twee vrouwen, die in de laatste jaren haar en de laatste priorin Elsgen Soes hadden verzorgd, resp. Marrichgen Baernts en Marrichgen Claes „voor haerlieder getrouwe diensten aen de comparante ende za: Elisabeth Soes gedaen".

166) De kopers van het St Agathaklooster hoorden tot een gegoed Amsterdams geslacht. Als katholieken voelden zij zich niet verantwoord, voor zij voor hun aankoop ook de toestemming van het Windesheimer kapittel hadden verworven. Ze kregen deze in 1646 (Van Bemmel I p. 247/49). Marten Codde (1580-1649) schijnt wel de leidende rol onder zijn broers te hebben gespeeld. Toen zijn broer Jacob die aan de aankoop in Amersfoort niet had meegedaan, in 1646 failliet ging, stelde

Leuw, om wolle laken-bereijderije te doen en dselve neringe tot vordele van de inwoonders deser stadt te mogen dienen, ende hebben d'heere regierders aen hun behouden d'kerck ende all 't geene Sr Gerard Thijens tot syn copergieten en anders in huijre was hebbende [167]). Ende is voor de voors. coop belooft d'somme van thijen duijsent vijff hondert gulden, in vijer eerst commende Meijdagen te betalen.

Waeruijt nu gesijen wordt 't begin en eijnde des voors. convents van St Agatha, soo doch in de werelt nijet geduijrich en is.

[161] Appendix van den beginne ende oudtheyd van de kercken en andere cloosterhuijsen der stadt Amersfoort.

I. St Joriskercke.

D'selve kercke soude men mogen oordelen getimmert

---

hij zich borg. Roelof (1584-1669), die met hem het klooster kocht, was niet zo gelukkig als Jacob. Hij ging in 1656 failliet met een passief van *f* 110.000, waarop tenslotte ruim 35 % werd uitgekeerd. De derde compagnon was Willem Fransz de Leeuw (1593-1672), die met hun jongste zuster Aeltje gehuwd was. Door zijn oudste zoon Pieter, die al spoedig na de dood van zijn vader met zijn broers en zuster het hun toekomend deel van het bezit weer verkocht, was Marten de grootvader van Petrus Codde, aartsbisschop van Sebaste en Apostolisch Vicaris in de Hollandse Zending. Aan Marten was ook door zijn neef en petekind Pieter opgedragen het in 1641 verschenen treurspel Herdoopers Anslach op Amsterdam onder de spreuk Plebs furibunda ruit. Over de familie Codde Ch. M. Dozy in Oud Holland II (1884) p. 34 e.v.

167) Ook dit gedeelte werd enkele maanden later grotendeels door de Coddes en De Leeuw van de stad gekocht (7 dec. 1640) voor een bedrag van *f* 2400. Het oude bouwhuis van het klooster werd door dezelfden op 12 april 1642 voor 28 jaar gehuurd, terwijl op 18 juli van datzelfde jaar ook het gebruik van het bovendeel der kerk van St Agatha aan Codde c.s. werd gegund, hoewel deze het eigendom der stad bleef.

te syn omtrent den jare 1248, dwijle men bevynd, dat Otto de III bisschop van Utrecht het hooge aultair in St Joriskercke in den selven jare den 15 Septembris gewydt heeft.

Daernaer heeft Henricus bisschop t'Utrecht op St Odulphus dach des jaers 1259 aen die van Amersfoort gegeven jurisdictie ende stadtsrecht.

Anno 1298 heeft Wilhelmus bisschop t'Utrecht gegeven aen Amersfoort een stadtsrecht als die van Utrecht, ende dat propter fidelitatis obsequia, soo d'Latijnse brief is luijdende.

Soo geseyd en gelooft wordt, soo is het eerste kerckjen (als Amersfoort noch geen stadt en was) geweest d'H. Geest kerckjen aen de Langestraet by de Plaets, nu d'Vischmerct.

II. Ons L. Vrouwen capel en toorn.

Dselve is anno 1444 begonnen te timmeren aen St Joosten capelle, gelijcx onder den toorn boven d'kerckdeure in den steen uijtgehouwen staet. St Joosten capelle is daer noch annex staende.

[162] III. St Peters Gasthuijs.

Tselve is al voor den jare 1393 geweest, dwijle d'fundatie van een vicarie op 't aultair in den selven gasthuijse in den voorseyden jare gefundeert is geweest.

Hoewel d'fundatie brief van den gasthuijse eerst verleent is des manendaechs nae Petri ad Vincula Aº 1404.

Bij een oudt bezegelt transport in date den .... anno 1448 word bevonden een oudt gasthuijs gestaen t'hebben aen de Langestraet, omtrent tegen d'Goodtschalckstraet over. Daerom noempt men St Peters gasthuijs het nijeuw gasthuijs op de Spoeij.

Omtrent in den jare 1380, ten tijde Urbani VIti paus ende Guido bisschop t'Utrecht sijn van Deventer alhier gecommen twee geleerde mannen, genaempt Mr Gerrit de Groot ende heer Florens, vicaris in St Lebuijns kerck aldaer, die ten versoecke van gequalificeerde borgers deeser stadt, met naemen Rutger van Doem, Johan Uijtten Haghe, Gerrit de Wilde en Steven Louw, noch van Deventer ontboden hebben ende alhier oock gecommen zijn Joannes van Lemego, Andreas van Attendoorn ende Nicolaes van Erpel, die te samen in den jare 1397 begonnen en in drije jaren voltrocken hebben after St Peters gasthuijs te maken een fraterhuijs. [163] Daer sy met boucken te schrijven ende de gemeente te dienen haer cost hebben gewonnen, alsoo doen geene geleerde persoonen waren de gemeente dienstich.

IIII. St Andries clooster.

Gemelde fraters, metter tyd stercker wordende, vermits zij oock uijt de schole deser stadt eenige clercken bij hun cregen, is hun 't fraterhuijs te cleijn gevallen, waer over Wouter van Vloowijck hun heeft gegeven sijn camp landts in den Haghe, daer Harman Snijder op St Crucis exaltationis avont anno 1403 begonst ende anno 1405 volmaect heeft een clooster ter eeren van St Andries, genaempt St Andries Camp, waerinne de fraters vertrocken sijn, uijtgesondert heer Jan van Lemego, die after St Peters in 't fraterhuijs gebleven is.

Waerdoor bij vergrotinge van de stadt in muijren en poorten d'poort daeromtrent genaempt is Porta Scti Andrae ofte Drieskens poort ende de waterpoort daerbij Monickendam genaempt sijn geworden.

[164] V. Marienhoof. Curia Mariae.

In den jare 1416 is Mr Henrick Camerman, canonick

tot Deventer, gecommen tot Amersfoort, synre geboortestadt, om dselve te besoucken, als hij jaerlicx plach te doen, die sijn vaderlicke erve in de Birckt heeft gegeven aen de broeders van St Andries Camp om een jaerlicxe rente sijn leven lanck.

In twee naevolghende jaren is 't voors. erve bequaem geweest tot een convent.

Ende sijn anno 1420 d'broeders van St Andries gaen nemen haerluijder residentie in de Bircket.

Ende, vermits d'oorlogen d'broeders van Marienhooff in de Bircket nijet geraden bevonden langer daer te blijven, hebben met de Celsusteren gehandelt, dat se souden commen in derselven susteren cloosterken aen de Chingel, 'twelck sij den Celsusteren affcoften. D'Celsusteren versochten wederom een plaetse van de regenten van den Poth after de Camp, alwaer sij een bequame wooninge timmerden neffens d'Poth heeren Reeckencamer, die aldaer sijn gebleven tot dat se aldaer alle uijtgestorven sijn.

Der Celsusteren vocatie was d'pestsiecken te bewaren, daerom haerluijder gelegentheyd was soo nae bij 't Pesthuijs te sijn.

Ende d'monicken uijt d'Birckt waren oock gerieft om dat cloosterken aen hun te nemen.

[165] VI. Weeshuijs.

Ende is het Celsusteren cloosterken tsedert altijt genoempt geworden Marienhof, alwaer alle d'canonicken-reguliers oock verstorven zijnde 'tselve clooster tot een weeshuijs gemaeckt in plaetse van 't weeshuijs bij St Agatha convent, eertijts gefundeert anno 1550 [168]), dat d'weeskijnderen in 't convent van Marienhooff sijn gecommen Paeschen 1612.

---

168) De fundatiebrief van dit weeshuis bij Van Bemmel I p. 343/45. Enige gegevens bij Rootselaar II p. 346/47.

VII. Celsusteren begin alhier.

De Celsusteren quamen omtrent den jare 1472 in deese stadt, coften een erff in den Hage anno 1477, daer sij haer cloosterken timmerden, dat daernae 't voorseijde Marienhofs convent geweest is.

Sij leijden 't fundament haerder capelle anno 1492.

Wanneer sij van daer scheijden ende in de Poth after d'Camp quamen, is hyer voor geseydt ende vorder bij 't verhael van Poths gelegentheijt geseyt worden sall.

VIII. St Agnieten convent.

Door d'predicatien en vermaningen van Mr Gerrit d'Groot ende heer Florens ende bij behulp en raedt van sommige goede mannen en devote joffren en weduwen is 't convent van St Agnieten begonnen, waerinne gecommen [166] sijn joffren ende weduwen, oock sommige arme personen, die de werelt met haer genoechte sochten te verlaten, ende te genieten ruste haers harten ende salicheijd haerder sielen, een leven van poenitentie aen te nemen ende voort te gaen in deuchden.

Deese hebben hun eerst nedergeslagen by de stadtsmuijr op een steede, die genaempt was op de Visscherij ofte Glashorst. Dese gingen van huijs te huijs bidden haer broodt, totdat Mechtelt Karmans, een eerbaer persoon en rijck van tijdtlick goet, haerluijder groote armoede een weynich verlichte.

Waeromme de olders en vrienden derselven susteren ende die schepenen en borgers gebeden en geboden hebben, dat se voortaen nijet meer en souden gaen bidden, maer dat se eerlick met arbeijde haerder handen haer broodt souden eeten. En tot meerder behulp hebben de borgemeijsters dselve susteren in den jare 1388 groote vrijheijden ende privilegien gegeven.

Anno 1397 hebben sij beginnen te timmeren een capel off beedehuijs, bij hulpe ende bijstant van heer Gerrit van Bronchorst, canonick in St Salvator t'Utrecht ende d'erfgenamen van Harman Snijders t'Amersfoort, mitsgaders Geertruijdt, weduwe van z.g. [167] Gerrit Conincks, die een sonderlinge ende meeste fundatrix des selven convents is geweest.

Nae omtrent hondert jaren is dselve capelle om haer cleijnheijts wille affgebroocken en op een ander stede daerbij een ander schone nijeuwe cappel getimmert.

IX. St Jans convent.

Naerdijen heer Jan van Lemego anno 1421 in 't fraterhuijs voors. was overleden, hebben de paters van Deventer, Swol en Hulsbergen bevolen heer Rutger, pater van St Jeronimusberge binnen Hattem ende heer Gerrit van Hemert om het fraterhuijs waer te nemen, die anno 1422 gecommen sijn ende bevonden hebben het huijs after St Peters Gasthuijs cleijn te sijn, en oock onvrij in den hoff was door een wijndmoelen daerbij gelegen, hebben geraden bevonden 'tselve huijs te verlaten ende haer woninge te nemen tot St Janscapel op de Camp, daertoe bevel ende consent van de beveelhebbers van dselve capel vercregen hebbende. Sijn anno 1444 op St Vijtsdach daerinne gecomen ende aldus geworden ende genaempt St Jans broeders op de Camp. D'voorseyde capel was bij de broederschap van St Jan getimmert anno 1388, daer de fraters het choor aen ende het clooster bij getimmert hebben, behoudende de broederschap haer grafsteden in de capel.

[168] X. St Agatha convent.

In den jare ons liefs Heeren Jesu Christi 1399 op Kersavont gaven over Rutger van den Doem en Belije

sijn wijff in de eere Goodts haer huijsinghe mette hofsteden ende veel renten en goederen ten behoeve van de susteren van St Agatha binnen Amersfoort, op dat sij Godt loven, d'werelt versterven ende het ewich leven verdienen mochten door de gratie Goodts.

In den selven jare cregen die van den selven convente sonderlinge privilegien van den raedt deser stadt van waack-vrij, van excijs en graven ende van alle oncost en moeijenesse die d'stadt opvallen mochte, nae inhoudt des briefs ende hebben haer capel getimmert anno 1408.

Soect voorts aengaende haer kercke en huijsen timmeren folijs 23 et seqq.

XI. St Barbara convent.

In den jare 1422 sijn d'susteren des convents tot Bunschoten gecommen binnen Amersfoort metterwoon bij St Agnieten convent ende hielden haer devotie in St Agnieten capel ende hebben daer nae een capel getimmert.

Soect voorts folio 24.

[169] XII. Het Goodtshuijs genaempt den H. Geest vulgo de Poth.

Is sulcx, dat eertijts all voor den jare van 1438 eenige gequalificeerde godtvruchtige personen, liefhebbers tot den armen, seeckere collecten en uijtdeijlingen aen den huyssittenden armen gedaen hebben, aen broot, botter, vleijs, speck, eyer, wortelen, haringh en anders, nae gelegentheijd des tijdts.

Dat d'selve hare vergaderingh ende plaets van uijtdeijlinge gehadt hebben in een camer after des H. Geests capelle bij de Plaets, nu genaempt d'Vischmerckt.

Als blijckt bij besegelden brieve, die d'heeren regierders deeser stadt aen de broeders van den Poth

gegeven hebben, continuerende d'poincten ende ordonnantien, waer naer dselve broeders hun souden reguleren in 't bedienen van de armen ende regieren van derselver goederen ende alsulcx bij forme van een fundatie, noemende dselve heeren regierders bij den selven brieve den regenten broeders van den H. Geest vulgo d'Poth, gedateert dselve fundatiebrieff des Donderdaechs nae Bonefacij Ao 1447, hoewel d'regieringe en uijtdeijlinge all eenige jaren te voren geschied was. [170] Geven d'heeren regierders by den selven brieve aen den Goodtshuijse en derselver regenten oock diverse privilegien ende exemptien ende haer goederen nemende in hare protectie.

D'camere van de vergaderinge is dijer tijd geweest after den H. Geests kerckjen off capelle volgens seeckere besegelden brieve, gedateert op Willebrordi avont 1448.

Daer naer is d'vergaderingh van de regenten getransporteert Ao 1525 after d'Camp bij St Rochus capelle.

Daer de Celsusteren bij contract van den 7en Martij 1547 bij sijn commen logeren.

XIII. St Rochuscapelle ende het Pesthuijs dijen annex.

Wordt bevonden, dat Evert Holl anno 1501 aen den armen van de Poth heeft besproken twee Rijns gulden jaerlicx. Daervoor gecoft is d'grond, daer St Rochus capelle op staet.

Blijckt oock bij besegelden brieve van den 22 Septembris 1507, dat bij de Ecclesiastijcquen van St Joris kercke alhijer den regenten van de Poth geconsenteert is, hare dooden, in 't Pesthuijs gestorven, in de capelle ende kerckhoff van St Rochus te mogen begraven ende in de selve St Rochus capelle hare Goodtsdiensten te doen ende alsulcx schijnt dselve capelle te syn getimmert omtrent den jare 1550.

[171] XIIII. Minderbroeders ofte Observanten.

In Majo 1472 begonnen de Observanten binnen deese stadt te comen woonen bij een devote weduwe, genaempt Hanneken Valcken. Doen noode hem de pater van St Agatha. Vandaer gingen sij woonen in 't fraterhuijs after 't Gasthuijs op de Spoe. Ten laesten quamen sij besiden het Gasthuijs en timmerden een cleyn capelleken.

Anno 1494 na Paeschen hebben sij begonnen een schoone nijeuwe kercke te timmeren, die anno 1587 19 July by de veranderinge van de religie is afgebroocken ende des stadts doelen van den selven convente gemaeckt. Dselve kercke was den 8 Julij 1587 verkoft voor 1400 gulden.

XV. St Elisabeths Gasthuijs ofte Sieckhuijs.

Dit Syeckhuijs is gefundeert den 7 Octobris 1577 vermogens seeckere franchijnen brieff [169]) bij de heeren regierders deeser stadt daer van verleent, continuerende alle de redenen van de fundatie, ende ordre bij de regenten van den Gasthuijse te observeren.

[172] XVI. Wandel-huijs.

Dit huijs wordt bij de regenten van de Poth mede geregieert, alwaer van oudts die pelgroms en arme passanten logieerden een nacht, slapende op bedden, onder lakens en deeckens. Des wijnters hadden se vuijr en licht ende des avonts gesoden erwten met edick overgoten. Ende werden waergenomen bij een man en vrouw, die in 't selve huijs woonende waren.

Welck huijs d'regenten van de Poth bij transport ontfangen hebben des manendaechs naer Agnetae 1460.

Ende is tselve logieren van de passanten met goet-

---

[169]) Deze brief bij Van Bemmel I p. 337-341.

vinden van de heeren regierders deser stad bij provisie gesurcheert by acte van den 8 Maij 1654, ter oorsake dat d'passanten voorts aen meest waren vagabunden en bedelaers, die nijet alleen in dit huijs, oock in de stadt, maer oock den huijsluijden grote overlast deden.

XVII. Melaten ofte Lasarushuijs.

't Selve is gelegen buijten d'Camperpoort naebij de stadt ende wordt bij de regenten van St Peters gasthuijs geregieert en onderhouden ende doordien (Godt loff) sodanige siecte weynich voortaen en is, hebben d'regenten van 't gasthuijs bij advis van de heeren regierders deeser stadt tselve huijs verhuijrt. 't Melatenhuijs is gefundeert Aº .... ende 't capelleken getimmert anno .... ende 't huijs verandert in een woninge tot een herberge anno ....

[173] XVIII. Den dagelicxen armen.

Dselve worden by gecommitteerden van de heeren regierders deeser stadt weeckelick eenich gelt uijtgedeylt naer gelegentheijd van haerluijder armoede ende getal van kijnderen.

XIX. Den Noothulp.

Is een collegie van de eerlicke borgers, soo in als buijten d'magistraet sijnde, die welcke sorge dragen in 't onderhouden van arme kijnderen, die geen recht en hebben om in den weeshuijs aengenomen te worden. Welcke regenten van de Noothulp dselve kijnderen bij meisters van verscheijden ambachten besteden ende sijn in 't selve collegie mede begrepen d'broeders van 't Lint- en Spinhuijs eertijts plegen te weesen, met desselfs huijs, goederen en incompst.

XX. De Diaconije.

Worden bedient en uijtgedeijlt bij de kerckelicke personen aen de armen en nootdurftigen.

BIJLAGE I.

Alle den ghenen die desen brief sellen sien of horen lesen, doen wy verstaen, Jacop Nenninc vanden Voirbroec scoute, Lubbert van Kesteren z, Reiner Poit Everts zone ende Henric Jhans zone scepene tot Amersfoirde, dat ghecomen siin vir ons int gherichte Ruthger van Doem ende Belij siin wiif ende hebben te goede gescouden alse recht ende oirdele wiisden Jhan vanden Weghe tot behoef der susteren, die woenaftigh siin bider Spoyen inden huse, dat hem die stat ghegheven heeft, al alsulke erfreinte als die brief in houdende is, dair dese teghenwoirdighe brief doir ghesteken is, totter noetcost den priester, die hem dienaftich is inden voors huse, behoudende elkermalt siins rechts dat te voren voir scepenen ghesciet is. In oirconde des briefs gezeghelt mit onsen zeghelen. Ghegheven int jair ons Heren dusent vierhondert ende drie, des diinxdaghes na sente Elizabethen dach.

Stadsarchief Amersfoort. Charter no. 118, perkament met 4 afhangende zegels.

BIJLAGE II.

Alsoo Dirck Volckensz voorden Hove van Utrecht buyten pyne ende banden van ysere bekent heeft dat hem zyn Vader geleden omtrent een Jaer heeft leeren toveren, ende dat hy dienvolgende mit zyn Vader broeders ende anderen als een wolff gelopen heeft Int velt die beesten aendrijvende, die zyn Vader ende anderen beeten, dat hy oock tot vier verscheijden reijsen mit zyn vader, suster, drie broeders en anderen In gedaente van een catte op de bleycke buyten Amersfoort gedanst heeft, dat hij mede onlancx voor zyn apprehentie mit een Wiske gras (twelck hem den boosen vyant gaff) betovert heeft seeckere koije toebehorende Adriaen renesse ende dat hy oock op een bladt van een elsen boom met hulpe vanden boosen vyant well nevel ende onweer can maecken, den welcken hy alsdan tot zyn hulpe roepende es, weesende affgrysselicke feyten, sulcx dat hy daeromme behoort vigoreuselick gestraft te worden, soe ist nochtans dat Thoff regart nemende op de groote Jonckheyt vanden voorn. Dirck Volckensz ende seeckerlick verhoepende dat hy den boosen vyant affgaen, ende Godt zyn salichmaecker voortsaen aenhangen zall, den selven Dirck gecondemneert heeft ende condemneert mits desen gebracht te worden ter plaetse daer Henrickgen Volckens dochter zyn zuster, ende Marie Barten mitten viere geexecuteert zullen

worden, & dat hy daer nae gegeyselt zall worden, ende tzelve gedaen zijnde wederomme gebracht opden huyse van Hasenberch, ende aldaer blyven tertyt ende wylen anders byden hove geordineert zall weesen Gedaen tUtrecht by myn heeren Brouxelles Canter, Loon, Radelant, Wynhoff, Pyll, Ruysch, ende Weede Raeden inden voors. Hove ende gepronuchieert opten eersten Augusti 1595.

Rijksarchief Utrecht. Register van Criminele Sententien van het Hof van Utrecht.

Recht. arch. nr. 99, Dl 1593- nr. 70.

BIJLAGE III.

Item uyt gheeft des Convents van St. Aechten t'Amersfoert tegens den ontfanck ende dat bij maenden voor soe vele betreft tgene die kuecken behooft ende die dagelicxe tafel consumeert.

Ende eerst van decemb. 1597

Inden eerste bet. Evert Henricks cremer van syroop ende rosijnen	II gul	X st	
Item op de merckt aen versche visch	VII g	XV st	VIII pen
Item aen gest	I gul	I st	
S° vandese maent XV gul VI st VIII pen			
Item van Januario 1598			
Bet aen Lambert van Lensen van versch vleijsch	VII gul	VIII st	
Item aen versch visch	VIII g	XVI st	XII pen
Aen Evert Henricks van sijroop ende ander cruyt	VI g	XVIII st	VIII pen
Aen III^C pont stockvisch ende gijnsche koecken	XXXVI gul	V st	
Aen Harman Peters van een vyerdel botters	XVII gul		
Op des convents zeep	XV gul		
Aen gest	I gul	V st	
Sa van dese maent XCII gul XIII str IIII pen			
Van Februario 1598			
Item aen versch vleijs	XI gul	XIIII strs	
Aen peper	II gul	X str	

Aen een veth vercken	XXII gul	
noch aen versch vleijsch	VI gul	
aen syroop	I gul	I str
aen versche visch	VII gul	III st VIII pen
aen gest	I gul	II str
Sa vandese maent		
LI gul X strs VIII pen		
Van Martio 1598		
Item aen sijroop	I gul	V str
Aen boomolije	I gul	VIII str
Aen een ton harijncxs	XV gul	
Aen IC pont stockvisch	X gul	
noch aen een kan sijroops	I gul	V str
Aen rosinen	I gul	VI str
Aen gijnver voor de gemeen conventualen	V gul	
Aen versche visch	XXIX gul	I str
voor twee mudden weyts	XXVIII gul	
Aen gest	I gul	VII str
Sa vandese maent		
XCIII gul XII str		
Van Aprili 1598		
Item aen versch vleijsch	VII gul	XVI str
Aen versche visch	XXI gul	II str
Aen rosijnen ende sijroop	II gul	XV str
Aen twee mudden weijts	XXVIII gul	
Aen gest	I gul	VI str
Sa vandese maent		
LX g XIX str		
Van Maijo 1598		
Item aen versch vleysch	XII gul	XV str VIII pen
Item aen versche visch	XVI g	III str VIII pen
Aen syroop ende rosijnen	III gul	V str
Aen gest	I g	XVI str
Sa vandese maent		
XXXIIII gul		
Van Junio 1598		
Item aen versch vleijs	XXII g	XVI st VIII pen
Aen versche visch	XI gul	XV str VIII pen
Aen zout gehadt van Corn. gerrits	XX gul	
Aen zijroop ende cruijt	I gul	XVI str
Aen twee komijnen keesen	I gul	XVI str

Aen drie mudden weijts gehadt van Oth Ians	XXXVIII g	X str
Sa vandese maent LXXXXVI gul XIIII str		
Van Julio 1598		
Item aen een keese	I gul	II str
Aen harinck	VIII gul	X str
aen versch vleijsch	I gul	I str
aen versche visch	IX gul	X str
aen gest	I gul	VIII str
Sa vandese maent XXV gul XI str		
Van Augusto 1598		
Item aen versche visch	XIIII gul	XII str
aen versch vleysch	XXV gul	
aen Evert henricks van keesen	XIIII gul	X str
aen haring	VIII gul	X str
aen gest		XIII str
Sa vandese maent LXIII gul V str		
Van Septemb. 1598		
Aen versch vleijsch	I gul	II str
aen evert henricks van keesen	I g	VII str VIII pen
Aen sijroop	II gul	X str
aen Evert hugch van drie vijerdel botters	XCVII g	X str
aen geerst	II gul	X str
Aen sijroop	II gul	
Aen versche visch	VIII g	III str
Op een quartier roggen aen thomas ten berch	XXXIX gul	
Sa vandese maent CLXV g II str VIII pen		
Van Octob. 1598		
Item aen labberdaen van evert henricks	XIII gul	X str
aen drie vierdel botters met die overmaet	LII gul	
aen LXXI pont keersesmeer	XIIII gul	
aen een halff mud erveten	IIII g	XVI str
aen een vijerdel herincx	III gul	X str
aen een can syropen		XIX str
Aen drie hondert pont stock-		

visch	XXX g	X str
Aen versche visch	X g	XII str VIII pen
Aen geerst	II gul	XV str
Aen een halff last rogge	XC g	XVI str
Aen VII schepel weijten	XXVIII g	V str
Aen gest	I gul	I str
Sa vandese maent		
IIcLII g XIIII str VIII pen		
Van Novemb. 1598		
Item aen thomas ians van keesen	X gul	II str VIII pen
Aen evert henricks van keesen harinck ende andere eetbare waren betaelt	XXXIII g	X str
Aen versche visch	VII g	X str
Aen merritgen wese van corn. gerrits van sout	XCV gul	
It aen weyt	IcXVII g	VII str
aen erritten	XVII g	X str
Sa vandese maent		
IIcXXX g XIX str VIII pen		
Prima totalis somma vanden vuytgheeff	IMIcXXIIII g	VII str XII pen

Stadsarchief Amersfoort. Nr. 584. Rekeningen met bijlagen der Vrouwenconventen.

BIJLAGE IV.

Den 1e novemb. ao 1603
ter pntie vanden Raedt

Peter peters & Johan bode wachtmeesters verclaren by ede In tstuck van haer Officie gedaen ten versoeke van den Officier dat sy hydenmorgen omtrent vyer uren die vergaderinge Int convent van St aechten gesyen hebben, ende dat deerste die daer Inne gingen nae haer beduncken dochte dat sy mit sleutels daer Inne gingen sonder cloppen, ende dat tselve geduert heeft tot omtrent halff sevene, ende dat daer noch eenige personen commen cloppen syn ter wylen sy daer Inne waren ende dat sy voerts d sergeant mit eenige soldaten versocht hebben omme mede te gaen Int convent, ende dat sy de doeren toe gevonden hebben, ende cloppende nyet Ingelaten en worden, waer over sy gegaen syn doer de kerck daer de

turff leyt ende syn alsoo int convent gecomen ende dat sy voerts gecomen syn voert spinhuys alwaer sy versochten ingelaten te worden, ende dat de Lieutenant Schout van wegen syn Ex^cie Heeren Staten seyde doet op ende dat Henrick Verhaer seyde ghy en compt daer nyet In mit lyff noch mit leet, ende dat hy voerts seyde geweer, geweer ende dat sy daer nae de doer opgebroecken hebben, ende dat Henrick Verhaer mede seyde dat die vande Magistraet het Convent hadden helpen op eeten, off sy het . . . dus souden commen soecken seyden voerts dat Annitge Verhaer seyde hebt ghy . . . macht . . . willen Godt bidden dat wy oock macht crygen ende dyrgelicke woerden seggen noch dat Henrick Verhaer hadde een vleysgavel, ende dat dandere leepen naer de isere speeten ende seyden hadden wy de Isere speeten gehadt ghy en hadt daer nyet ingecommen seggen noch comende op straat seyde cornelis aerts geselle kunt ghy geen Iou roepen roept Iou ende dat cornelis aerts & henrick verhaer iou reepen ende de anderen mede Iou geroepen hebben, seggen noch dat de Lieutenant Schout vraechde waer de paep was, seyde merrige Soest dat de allwech was, seggen noch dat Gerrit Aerts ende Gerrit Verhaer opte straat seyden dat sy dmantels van haer broeders weder wilden hebben mit lyff ofte mit leet ende dat Gerrit Verhaer seyde off ick een wacht meyster over syn oore houwe, can Ick nyet meer als een boete verwechten, seggen noch dat sy de deurweerders hebben laeten opteeckenen die sy costen becommen soo sy om hoecken ende wynckelen waren gelopen ende dat alle de bagyntgens saten in haer witte clederen op het spynhuys alwaer de vergaderinge was geweest.

peter peters Jan bode

Rijksarchief Utrecht. Registers van Criminele Informatien Amersfoort. 1603.
Recht. arch. nr. 407.

OVERZICHT DER LITERATUUR BETREFFENDE DE GESCHIEDENIS VAN HET AARTSBISDOM UTRECHT.

Gedenkboek en Parochiegeschiedenis van Kerk en Parochie St. Andreas Brummen. (z. p. 1955).

In het historisch overzicht wordt gememoreerd, hoe Ludgerus een kerkje stichtte te Hall, welke lange tijd de hoofdkerk bleef van het Ambt Brummen. De kerk te Brummen moet reeds bestaan hebben in de eerste helft van de 10e eeuw. Zij was gewijd aan S. Pancratius en stond onder het patronaat van de Abdij Hoog Elten, en was vóór die tijd waarschijnlijk een eigen kerk van graaf Wichman. Er waren twee vicarieën, waarvan de een door de pastoor vergeven werd, maar door bisschop David van Bourgondië in 1489 werd ingelijfd bij de proostdij Zutphen. Enkele M.E.se pastoors zijn met name bekend. In 1598 werd de kerk omgebouwd tot een hervormde kerk.

Na de reformatie werkte incidenteel in Brummen een priester De Reyser (begin 17e eeuw) en van 1619—1628 in de Veluwezoom Willem Simons (geb. te Vaassen) van het Seminarie te Keulen. Tot 1672 werkten er verder Jezuieten. In 1673 werd er een vaste statie opgericht op de Cannenborch te Vaassen. Op de kastelen Eerbeek en De Horst (ten W. van Brummen) kwam in 1697 een vaste priester, die Brummen, Loenen, Beekbergen, Hall en een deel van Voorst moest bedienen. Een korte levensschets volgt van de pastoors Gerard Steven van Lendt, Henricus Ignatius Brans, Gerard Hesseling (1712—1733), Theodorus Joan Schoemaker, Hendrik van Alphen, Joan Everard Muyters, Godefridus Joan van den Broek (1769), Jacob Berns, Everardus Obbenkaerte (1778—1783), Steph. Xaverius Burgers (Stichting Schuurkerk te Eerbeek), Joan Wilhelm Winthuis, Henricus Jacobs (1806—1814), Franciscus Busch, Johan Frederik Hoogveld (1822—1834), Theodorus Bernardus Otten (1834—1841), Wilem Andreas Hoppenreys, die in 1843 bij de afscheiding van Eerbeek de eerste pastoor van Brummen werd († 1860).

In 1790 waren in het dorp Brummen nog slechts 3 katholieke families. Door de katholieke familie van der Heijden op de Engelenburg steeg het aantal katholieken. In 1837 kwam er een bijkerk, tot in 1843 een zelfstandige statie tot stand kwam met 400 zielen. Ook de pastoors na 1860 worden verder

nog genoemd en hun werk beschreven, evenals de groei van het parochiële leven.

Haarlemse Bijdragen 63 (1955).

P. Gerlach, Wijdingsbrieven van de Apostolische Vicaris Sasbout Vosmeer, bl. 243—52.

J. Kleyntjens, De Jezuieten in de Hollandse Missie (In de Bibl. Royale te Brussel bevindt zich een handschrift, dat bevat een Brevis notitia Missionis Hollandicae etc., waarin o.a. geordende aantekeningen zijn vervat over de Jezuietenstaties te Joure (1639—97), Leeuwarden (1556—97), Ager Leovardiensis (1631—97), Naarden (1641—97), Nijkerk (1642—97), Zwolle (1613—97), Ager Swollanus (1629—97), Vianen (1612—97), Utrecht (1592—98), Wolseynde, Staveren, Hemelum enz. (1633—71), Wijk en Langebrouck (1632—98), Zutphen en Ager Zutphaniensis (1617—93). Vervolgens bevat het een Index nominum missionariorum de quibus mentio fit in superioribus chronicis cum exhibitione stationum quas aliquando excoluerunt. Deze Index wordt hier gepubliceerd), bl. 255—299.

F. van Heek, Het geboorteniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken. Een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep, Leiden 1954.

It Beaken XVI (1954).

S. v. d. Molen, Bonifatius yn de Dokkumer leginde, bl. 135—140.

P. Gerbenzon, De feanelist fan it Dokkummer kleaster, bl. 143—149.

Historisches Jahrbuch 74 (1955).

H. Löwe, Liudger als Zeitkritiker, bl. 62—78.

Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap „Niftarlake" 1954.

G. v. d. Zee, Oud-Baambrugge (omstreeks 1400 is hier een kapel gebouwd, welke in 1471 een pastorie blijkt te hebben. De kapel werd bediend door een vice-cureit. In 1505 schijnt de kapel verbouwd of vergroot te zijn. In 1545 is er een priester Melis aan verbonden; hij stichtte er een vicarie. In 1551 wordt een vicaris Tatick Aertsz. vermeld. De inventaris van de kapel werd verwoest door de soldaten van Brederode, die

24 April 1567 Baambrugge passeerden op hun tocht naar Amsterdam. De vicaris week in 1581 uit naar Abcoude, waar hij nog in 1595 leefde en werkte. De schoolmeester Aert Jansz. schijnt tot het Protestantisme te zijn overgegaan. Tengevolge van Staatsregeling 1798 (add. art.) wensten de katholieken de kerken van Abcoude en Baambrugge, omdat zij op beide dorpen in de meerderheid waren. De overdracht ging echter niet door).

Jaarboekje van „Oud-Utrecht" 1954.

J. v. Galen, Over Trecht en Utrecht (In kerkelijke stukken komt vrijwel zonder uitzondering de naamsvorm Traiectum voor. Een aantal afwijkingen in andere latijnse geschriften zijn alle onder invloed van verstandelijke overwegingen ontstaan. De volkstaal gebruikte Wiltenburg, Trecht en Utrecht (waarvan Uitert als gevolg van taalontwikkeling). Het reeds vroeg voorkomen van Ütrecht (Uit-trecht) wijst op het bestaan (of bestaan hebben) van twee woonkernen. In de latere M.E. kende de stad een tweedeling (Overeind en Nedereind). De oudste wateren en wegen waren op Overeind gericht, zodat dit woonoord of ouder of eertijds belangrijker is geweest dan Nedereind. De parochie van Overeind (latere S. Nicolaas) had de grootte vàn een oud diocees (De Bilt, Bilthoven, Rijnauwen, Amelisweerd, Raven, Vechten, Wiltenburg, Waaien en Oud Wulven; in het N. tot de Vuurse; ook Bunnik schijnt er uit afgesplitst, evenals Zeist). Deze parochiekerk was met allerlei gebruiken van zeer hoge ouderdom verbonden en moet even oud, zo niet ouder geweest zijn dan die in 't Nedereind. Dit Overeind kan het oude Trecht geweest zijn, en Utrecht is ontstaan ongeveer 900 M. stroomafwaarts. De omgeving van de Nicolaaskerk is nooit op Merowingische of Karolingische overblijfselen onderzocht; op het Domplein ontbreken de Merowingische vondsten), bl. 23—47.

E. Haslinghuis, De Kaats naast de St. Janskerk (met de kaats wordt de kloosterhof van de S. Jan te Utrecht bedoeld), bl. 49—56.

E. Jacob, Essays in the Conciliar Epoch, Manchester 1953.

Hierin: Essay VII: The Brethern of the Common Life; Essay VIII: De Imitatione Christi (auteurschap).

Kamper Almanak 1954/55.

J. Don, Kerkelijk leven te Kampen in de M.E. (vervolg).

(G. Kuipers), De Maartenskerk te Doorn, Doorn (1954).

Beschrijving van de 13de eeuwse kerk, zoals deze thans is vergroot en wordt gebruikt.

F. Ketner, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. Deel IV. Eerste stuk (1267—1283); Tweede stuk (1283–1290). 's-Gravenhage 1954.

W. Lampen – B. Vermaseren, Literaturverzeichnis zum Leben und zur Verehrung des hl. Willibrord, Luxemburg (1953).

D. de Lange, De martelaren van Gorkum, Utrecht (1954).

S. *v. d. Linde,* 1000 Jaar dorpsleven aan de Vecht. Loenen aan de Vecht 953–1953, Loenen 1953.

In deze dorpsgeschiedenis zijn ook enige gegevens opgenomen omtrent het kerkelijk leven. Te Loenen (Lona) werd in 953 het voormalig bezit van gouwgraaf Hatto door Otto I aan de S. Maarten van Utrecht geschonken. In deze streek zou door S. Bonifatius en S. Ludger het christendom gepredikt zijn. Uit de Noormannentijd is niets zekers bekend. Een grote invloed gaat uit van het kasteel Cronenburch, dat in bezit moet geweest zijn van de Heren van Aemstel, dienstmannen van de bisschop (midden 13e eeuw). Omstreeks dezelfde tijd moet de kerk gebouwd zijn, waarop later de heren van Cronenburch patronaatsrecht beweren te hebben. De pastoor en kapelaan worden het eerst vermeld in 1274. Er waren verschillende vicarieën. In 1296 worden de goederen van v. Aemstel bij Holland ingelijfd. (Hoge Heerlijkheid Cronenburgh: het kasteel en een groot deel van het dorp), en bij de overeenkomst van 1297 blijft een strook land langs de Vecht aan de bisschop (Loenen-Statengerecht: de rest van Loenen en Nieuwersluis). De pastoors, vicarissen en kerkmeesters sedert 1400 zijn vrijwel allen bekend dank zij het feit, dat het archief van Cronenburgh is bewaard gebleven (Rijksarchief te Utrecht). De kerk werd rijk gedoteerd in de loop der jaren.

In 1514 telt Loenen 500 communicanten, omvat 500 morgen land (waarvan 38 kerkelijk bezit); er zijn 119 haardsteden (4

van de geestelijkheid en 5 van onvermogenden): 57 in het Utrechtse deel, 19 in Loenersloot, 12 in Oud-Over (Loosdrecht), 8 onder Mijnden (350 morgen groot en 23 communicanten), 14 in het Hollandse dorp. Omstreeks de jaren 1517/18 wordt de kerk nog vergroot en omstreeks 1525 de huidige toren gebouwd; in 1529 komt er een nieuw orgel en ook nog in deze jaren gebrandschilderde ramen. De kerkpatroon was S. Ludgerus.

Kerstmis 1578 moet de katholieke eredienst gestaakt worden. De oude pastoor Jacob Geerlofse van omstreeks 80 jaar krijgt een pensioen toegewezen. De ramen werden vernield. De heer van Cronenburch blijkt spoedig hervormingsgezind; het is Frans van Lijnden, heer van Loosdrecht en Loenen-Statengerecht, die in 1578 door huwelijk met de erfdochter Cronenburch in bezit krijgt. Misschien is hij verantwoordelijk voor de omkeer. Doch de Hervormde gemeente blijft klein en tot 1591 is er geen avondmaal gehouden. De katholieken kerkten aanvankelijk in Oucoop en het Hondert. Nog in 1667 waren 4 van de 7 schepenen katholiek, de 4 burgermeesters nog allen katholiek en zelfs een der kerkmeesters.

In 1672 heeft Loenen zwaar te lijden van de Fransen, die het kasteel Loenersloot en Cronenburch veroveren. De hervormden zijn bijna allen naar Amsterdam gevlucht. De katholieken bleven (behalve de pastoor), doch hadden veel te lijden. In Nov. 1673 keerden de hervormden terug. In 1727 telt hun gemeente 234 belijdende lidmaten en in 1759 is de verhouding 300 hervormde lidmaten tegenover 100 katholieken.

Ook in Loenersloot stond sinds ongeveer 1250 een kasteel, waarbij een kapel gebouwd werd, in 1339 opnieuw gedoteerd. In 1506 fundeert Dirk van Swieten, heer van Loenersloot, in deze kapel nog een vicarie op het S. Catherina-altaar. Er is ook een kapelaan. In 1515 werd Loenersloot gekocht door de heer van Cronenburch en met de Reformatie zal dus ook hier de katholieke eredienst zijn gestaakt.

In 1648 geeft Maria Sophia van Stepraadt, de Vrouwe van Cronenburch, weduwe, die katholiek is, aan haar geloofsgenoten een stuk grond aan de Slootdijk, waar in 1652 een pastorie en zeer eenvoudig kerkje verrijst. Ingevolge de add. art. van de grondwet van 1798 maken de katholieken aanvankelijk aanspraak op de oude kerk, doch in een getroffen regeling zien zij ervan af. In 1857 wordt het kerkje aan de Slootdijk door de huidige vervangen. Het aantal inwoners van Loenen was in 1847: 1218, waarvan 835 hervormd, 37 luthers, 343 katholiek.

J. C. VAN ERKEL EN HET „PROTEST" DER CLERESIE (1709-1714)

I

Toen Petrus Codde, de apostolische vicaris der Hollandse Zending, tijdens zijn verblijf te Rome, in Mei 1702 door de Paus werd geschorst en een opvolger ontving in de persoon van de Leidse Theodorus de Cock, kwam de bevoegdheid van de vier provicarissen, die gedurende zijn afwezigheid de Kerk bestuurd hadden, automatisch te vervallen. Maar de Cock, in Augustus 1703 door de Staten van Holland en Westfriesland verbannen, was moeilijk te handhaven; de Brusselse internuntius Joan Baptist Bussi stelde daarom, namens de Paus, in December 1705 Gerard Potcamp tot vicaris aan, die echter reeds twee weken later stierf. Weldra ging Bussi als nuntius over naar Keulen, wat geen verandering bracht in zijn verhouding tot de Hollandse Zending. In Januari 1707 benoemde hij Adam Damen, die zich, op zijn beurt, in April 1709, door een banvonnis getroffen zag. Gedurende dat eerste decennium van de XVIIIe eeuw berustte de kerkelijke rechtsmacht dus achtereenvolgens bij de drie genoemde apostolische vicarissen en, op plaatsen en tijden dat zij verhinderd waren haar uit te oefenen, bij de pauselijke gezant. Zij waren het die pastoors benoemden, jurisdictie verleenden voor het toedienen der sacramenten, dimissoriaalbrieven uitschreven, enz.

Reeds het jaar 1702 heeft scheiding onder de geesten gebracht. De aanhangers van Codde, gewoonlijk onder de verzamelnaam „de cleresie" aangeduid, waren niet

geneigd zich bij het gebeurde neer te leggen en zochten een rechtstitel om met de uitoefening der jurisdictiemacht voort te gaan. Wanneer deze aan Codde's provicarissen was ontvallen en de geschorste prelaat, na zijn terugkeer in het vaderland, weigerde zich weer met het bestuur te belasten, kon, zo meende men, de theorie uitkomst brengen, dat het Utrechts vicariaat, evengoed als het Haarlems kapittel, een echt kapittel was en dus „sede vacante vel impedita" drager van de rechtsmacht. De eerste pastoorsbenoemingen door kapittelvicarissen dateren dan ook reeds van 1702 [1]). Een ogenblik scheen het alsof met het optreden van de pauselijke vicaris Potcamp de moeilijkheden waren opgelost. Doch de omstandigheden hebben er toe geleid, dat de door hem gedane benoemingen gewantrouwd werden als in werkelijkheid van de cleresie afkomstig. Wat heel in het bijzonder de provicarissen gold, die Potcamp voor na zijn dood zou hebben aangewezen, waartoe hem, volgens Bussi, de bevoegdheid ontbrak. Wie eenmaal het princiep had aanvaard, kon niet anders dan begrijpelijk vinden, dat de Utrechtenaars mettertijd overgingen tot het uitschrijven van dimissoriaalbrieven en op grond daarvan priesters deden wijden te eigen dienste [2]).

Zo waren er dus sinds 1702 in de Hollandse Zending twee instanties tegen elkaar werkzaam: de pauselijke instanties en die van de cleresie. Het kwam voor, dat zich na de dood van een pastoor twee opvolgers meldden, ieder met een eigen zending, en dan was het gewoonlijk de plaatselijke magistraat, die uitmaakte wie

---

[1]) *Romeinse bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen* (1592-1727) III (1686-1705; R.G.P., grote serie, n. 94; ed. P. Polman, O.F.M., Den Haag 1952), nn. 808, 859, 876. 5°, 1036.

[2]) *Romeinse bronnen* IV (1706-1727; R.G.P., grote serie, n. 97; ed. P. Polman, O.F.M., Den Haag 1955), nn. 377, 381.

blijven kon. Dit stellen van de ene jurisdictiemacht tegenover de andere betekende in feite het scheppen van een schisma. De Utrechtse scheuring dateert dan ook van het najaar 1702, al vond zij pas in 1723 haar bekroning in de keuze van een eigen bisschop. Kerkrechtelijk maakt het immers geen verschil of jurisdictie en dimissoriaalbrieven werden verleend door de kapittelvicarissen van vóór 1723, als van Heussen en Steenoven, dan wel door de bisschoppen van na dat jaar, als Steenoven en Barchman Wuytiers.

De niet door pauselijke instanties gegeven en toch uitgeoefende kerkelijke rechtsmacht ontmoet men ook nog onder andere vormen. Zo waren er die zielzorg uitoefenden op gezag van een aartspriester [3]), op gezag van enkele als collectiviteit optredende pastoors ener stad [4]), op gezag van een officiaal [5]). Met deze officiaal, Petrus Rosmeulen te Emmerik, zijn wij buiten de kring der cleresie. Lang niet alle 23 priesters, van wie Damen, begin December 1707, vaststelde dat zij als zielzorger optraden, zonder patenten van een apostolisch vicaris of van de nuntius te kunnen overleggen, behoorden tot de aanhang van Codde [6]). Het schijnt toen reeds een oud misbruik geweest te zijn, dat priesters zich op eigen gezag als medehelpers vestigden bij een confrater, die kon worden verondersteld binnenkort het tijdelijke met het eeuwige te zullen verwisselen en wiens functie zij, was dit eenmaal gebeurd, zonder meer voortzetten [7]). Summa summarum: in die eerste decenniën der XVIIIe eeuw telde de Hollandse Kerk

---

3) Aldus Cornelis Breugel te Muiden; *Rom. bronnen* III, n. 883.

4) Aldus Mathias Tork te Utrecht; zie verder blz. 174.

5) Aldus Henricus Hollen te Huissen; *Rom. bronnen* III, nn. 954, 1022.

6) *Rom. bronnen* IV, nn. 109, 134.

7) *Rom. bronnen* IV, nn. 89, 97, 108, 111.

verschillende zielzorgers, van wie men met zekerheid of grote waarschijnlijkheid kon zeggen, dat hun zending om een of andere reden niet in orde was.

Reeds spoedig nadat de eerste symptomen van verzet waren opgetreden, heeft de Paus zich uitgesproken. 3 Februari 1703 verklaarde hij alle buiten de Cock en de internuntius om gedane benoemingen ongeldig en verbood hij onder straffe van „excommunicatio ipso facto incurrenda" iedere inmenging in het geestelijk bestuur der Hollandse Zending [8]). In Maart 1703 werd Jacob Cats, pastoor te Utrecht, die als vicaris van het vicariaat of, zoals hijzelf zegt, als aartspriester een pastoor te Muiden had aangesteld, gesuspendeerd [9]). 7 April 1703 richtte de Paus zich in een breve tot de Katholieken der Hollandse Zending om hun de situatie, ontstaan door Codde's schorsing, uiteen te zetten en zijn bepaling van 3 Februari algemeen bekend te maken [10]). Wanneer het Haarlemse kapittel zich onderwierp, het Utrechts vicariaat was niet geneigd dit voorbeeld te volgen. De toestand was, in April 1708, van dien aard, dat de nuntius zich verplicht achtte de gelovigen van vijf pastoors [11]) bij middel van particuliere brieven te vermanen hun kerken voortaan niet meer te bezoeken en naar wettig gezonden herders over te gaan, waardoor hij een storm van pamfletten ontketende [12]). Deze indirekte wijze om priesters te

---

8) *Rom. bronnen* III, nn. 889, 890; vgl. A.A.U. IX (1881) 106, 107; B. v. Bilsen, O.F.M., *Het schisma van Utrecht* (Utrecht 1949), 43.

9) *Rom. bronnen* III, nn. 848, 883, 899, 913, 917, 925.

10) *Rom. bronnen* III, n. 918; de tekst in extenso bij C. P. Hoynck van Papendrecht, *Historia Ecclesiae Ultrajectinae* (Mechelen 1725), 138-140; L. Mozzi, *Histoire des révolutions de l'Eglise d'Utrecht* III (Gent 1829), 12.

11) O.a. Mathias Tork te Utrecht en Joan de Jong te Hilversum; *Rom. bronnen* IV, n. 123.

12) *Rom. bronnen* IV, blz. 90, aant. 5.

desavoueren, in overleg met de kardinaal-staatssecretaris gekozen ten einde zo min mogelijk opzien te baren [13]), zal wel verband houden met de bekende afkeer der Hollandse Staten van buitenlandse inmenging in de zaken der Republiek, welke zij, blijkens hun plakkaten van 25 Mei 1703 en 14 December 1708, meenden te kunnen vaststellen in rondzendbrieven vanuit Rome en in citaties naar Keulen [14]). Overigens was zij slechts een verwijderde voorbereiding op een kerkelijk proces [15]).

II

Dezelfde indirekte en als geruisloos bedoelde taktiek hanteerde Bussi een maand later, toen hij, in Mei 1708, het kerkelijk Jubeljaar kreeg af te kondigen. Hij heeft ongetwijfeld gedacht eens en voor goed klaarheid te scheppen door, volgens instructie uit Rome, de pauselijke bulle slechts aan trouwe priesters toe te sturen [16]). Hoevelen hij er op de ongeveer 470 voorbijging, valt misschien af te leiden uit het aantal, dat men, cumulatief maar weinig distinct, voor die dagen als „refractarii" vindt aangegeven; het zouden er dan wel een 150 geweest zijn [17]). Zeker moet worden geacht, dat hij zich niet beperkte tot wie geen wettige zending hadden maar ook hen buiten sloot die, weleer wettig gezonden, in verzet waren gekomen, de leden dus van de cleresie. Deze schifting moest de gelovigen uiteraard heel sterk aanspreken: zij konden hier de Jubiléaflaat verdienen, maar niet in het bedehuis om de hoek. De gepasseerde pastoors waren als getekenden, wier kerk men had te vermijden. Doch, gelijk met de

---

13) *Rom. bronnen* IV, blz. 82, aant. 2.
14) *Rom. bronnen* III, n. 930; IV, n. 147.
15) *Rom. bronnen* IV, n. 160.
16) *Rom. bronnen* IV, blz. 81, aant. 3; n. 114.
17) *Rom. bronnen* III, blz. 781; vgl. blz. 705, aant. 5.

breve van 7 April 1703 gebeurd was en met enkele Keulse brieven van April 1708, zo gebeurde ook thans met de bulle van het Jubilé: het gerucht ging zich verbreiden, dat zij onecht was.

Wie zich realiseert wat het voor de gelovige betekent te weten of zijn herder al dan niet wettig gezonden is, al dan niet onderworpen is aan het kerkelijk gezag, kan zich enigszins bij benadering een denkbeeld vormen van de grote verwarring, die toen in onze vaderlandse Kerk moet hebben geheerst. De wettigheid der zending raakt onmiddellijk de geldigheid van sommige sacramenten, de onderwerping aan het pauselijk gezag raakt de geoorloofdheid: of men zondigt door uit handen van priesters, die in verzet leven, de sacramenten te ontvangen. Voor wie er midden in stond zal de situatie vaak zeer ondoorzichtig zijn geweest. Per slot van rekening was de priester in het oog zijner gelovigen een vereerde en gezagvolle figuur, wiens woord zwaar woog op hun geweten. Maar van de andere kant kon niet uitblijven of mettertijd rezen hier en daar, als gevolg van „interparochieel" verkeer op lager niveau, twijfels aan zijn gesteltenis en daarmee de nodige gewetensconflicten. Zo zag menigeen zich vroeg of laat voor dwingende vragen gesteld met betrekking tot de geldigheid van de biechten, bij een bepaalde priester afgelegd, of van het voor hem gesloten huwelijk; met betrekking ook tot de raadzaamheid van te blijven kerken waar men tot dan toe gewoon was dit te doen.

Symptomen van deze onrust en onzekerheid ziet men b.v. in de enkele stukken, die uit het milieu der leken zelf tot ons gekomen zijn, spaarzame verschijnselen in het bronnenmateriaal der Kerkgeschiedenis, doch daarom des te kostbaarder. Zo gingen b.v. twee Hilversumse kooplieden de nuntius te Keulen vragen of de brief welke hij in April aan de gelovigen van

pastoor de Jong geschreven had en de Jubilébulle wel echt waren. Bussi stelde toen, reeds begin Mei, een officiële verklaring hieromtrent op, welke buiten hem om door de druk verspreid werd [18]). In Juni ongeveer vroeg een zekere Theodorus Beuns uit Haarlem per brief welke houding men tegenover pastoor Martinus de Swaen moest aannemen, waarop de nuntius antwoordde in termen, welke naar zijn eigen verwachting deze vicaris van het Haarlemse kapittel, de enige uit dit lichaam die niet tot onderwerping geneigd was, heel wat kerkgangers zou kosten [19]). Het meest welsprekend is ongetwijfeld de lijst dubia, waarschijnlijk door Damen bijeengebracht, door de nuntius 12 Augustus naar Rome gestuurd. Het zou uiterst interessant zijn er de bronnen van te kennen. Het lijkt wel of men hier de neerslag voor zich heeft van allerhande geruchten, veronderstellingen, gesprekken, disputen. Men verneemt er uit, dat er toen waren die sommige priesters voor geëxcommuniceerd hielden; waarbij men wel te denken heeft aan een „excommunicatio latae sententiae". Zulk een „excommunicatio" was eerst enige tijd „occulta" alvorens zij „publica", algemeen bekend werd. Wat te denken van de absoluties door een dergelijk priester tijdens die eerste periode verleend? En met betrekking tot die tweede periode: is het absoluut verboden uit zijn handen de sacramenten te ontvangen of een door hem opgedragen H. Mis bij te wonen? Verkeert wie hem trouw blijft in staat van zware zonde, is hij misschien zelf geëxcommuniceerd [20])? Het H. Officie heeft richtlijnen gegeven, welke de nuntius 12 October 1708 werden toegestuurd, doch niet bewaard schijnen gebleven [21]). Misschien

18) *Rom. bronnen* IV, n. 125; vgl. boven blz. 164, aant. 11.
19) *Rom. bronnen* IV, blz. 92, aant. 2.
20) *Rom. bronnen* IV, n. 130.
21) *Rom. bronnen* IV, blz. 97, aant. 2.

waren zij te reconstrueren geweest uit de instructie, die de nuntius 22 Januari 1709 voor de biechtvaders moet hebben uitgevaardigd, maar ook hiervan ontbreekt ieder spoor [22]).

Waarschijnlijk kunnen enkele brieven van de nuntius uit de wintermaanden van 1708 op 1709 enig licht verschaffen. Bussi heeft zich toen, wederom bij middel van particulier schrijven, tot katholieke leken in verschillende steden der Hollandse Zending gewend, die de inhoud ervan op zo ruim mogelijke schaal moesten verbreiden. Een auteur uit de onmiddellijke omgeving van de Keulse prelaat getuigt, dat deze tot dit doel „ontallijke brieven" schreef [23]). De brieven zelf schijnen verloren te zijn gegaan, wat niet zo verwonderlijk is, en daarmee de namen der adressaten. De pamfletliteratuur dier dagen maakt het mogelijk minstens een half dozijn van dergelijke documenten te achterhalen, gedagtekend nl. op 18 en 21 December 1708, op 18 en 22 Januari 1709, op 19 en 26 Februari daaraanvolgende. Zij heeft ons bovendien belangrijke uittreksels, ongetwijfeld juist de meest essentiële passages, overgeleverd. Deze omstandigheid, alsmede het feit dat de brief van 21 December 1708, door Bussi in copie naar Rome gezonden, in zijn geheel tot ons gekomen is, maakt het mogelijk een samenvatting te geven van de inhoud dezer stukken [24]). Wie de Jubilébulle niet van

---

22) *Rom. bronnen* IV, blz. 115, aant. 1.

23) B. Désirant, *Troostschrift* (zie verder blz. 176), Tot de lezer.

24) De zo aanstonds te bespreken „Protesten" richten zich tegen brieven van 18 Dec. 1708 en 22 Jan. 1709. De *Copije van een sedige brief* (zie verder blz. 177, aant. 45) maakt melding van brieven gedagtekend op 19 en 26 Februari 1709. Voor de brief van 21 Dec. 1708, vgl. *Rom. bronnen* IV, n. 151; in extenso bij Hoynck van Papendrecht, *Historia*, 148; Mozzi, *Histoire* III, 50; H.B. XLV (1928), 98. — Er bestaat een geschriftje: *Eendrachtlievende bemerkingen op den brief door den*

de nuntius kregen toegestuurd zijn te beschouwen als rebellen en huurlingen, die door heiligschennend de sacramenten toe te dienen de wijngaard des Heren vernielen; de gelovigen moeten hun kerken vermijden, in het belang van hun eigen ziel en zaligheid, omdat zij anders na hun dood geen bijstand van gebeden zullen mogen ontvangen; alle aan Rome onderworpen priesters, seculieren zowel als regulieren, hebben het recht hen, die bij weerspannige confraters ter kerke gaan, tot zich te lokken.

Reeds 21 Februari 1709 lieten acht Utrechtse priesters een gedrukt *Protest* uitgaan tegen de brieven van 18 December 1708 en 22 Januari 1709. Na een breed uittreksel te hebben gegeven stellen zij vast, dat hier hun leer en praktijk veroordeeld worden zonder dat zij zelf gehoord en van schuld overtuigd zijn. Wijl dit in strijd is met alle goddelijke en menselijke wetten en inzonderheid met wat van oudsher onder goedkeuring van verschillende Pausen in de Nederlanden gebruikelijk is, achten zij zich genoodzaakt daar openlijk tegen te protesteren [25]). 6 Maart maakten acht

---

heer Joan Baptist Bussi, nuntius te Keulen, den 18 van Wintermaand [Dec.] *1708 en den 18 van Louwmaand* [Jan.] *1709 ondertekent, door een liefhebber van eenigheid en liefde den 10 van Sprokkelmaand* [Febr.] *1709 opgesteld;* vgl. VAN BEEK, 45, WILLAART, 7706. — Wij citeren de bekende catalogen van pamfletten steeds als: „van Beek" en „Willaert" zonder meer: J. VAN BEEK, *Lijst van eenige boeken en brochuren uitgegeven in de Oud-Katholieke Kerk van Nederland sedert 1700 tot 1751*, Rotterdam 1893; L. WILLAERT S.J., *Bibliotheca Janseniana Belgica* II (1680-1738), Parijs/Namen 1950.

25) *Protest van de Utrechtse katholijke cleresie tegen de uijtgevers en verspreiders van sekere brieven, voerende den naem van J. Bapt. Bussi, aertsbisschop van Tarsen en nuntius apostolicus tot Keulen*, z. pl. z. j.; exempl.: 4 blz. 4°, Borgiano lat., vol. 465, fol. 16. Er bestaat ook een andere uitgave: Utrecht, Theod. van den Eynden, z. j.; exempl.: 8 blz. 4°, Borgiano lat., vol. 460, fol. 186. Lat. vertaling: *Protestatio seu contestata*

Amsterdamse zielzorgers dit protest tot het hunne door het eenvoudig af te drukken met een kort voorwoordje, waarin de eer van het initiatief aan de collega's der oude bisschopsstad wordt gegund [26]). Wederom een maand later, 10 April 1709, sloten 23 priesters uit Zuid-Holland zich bij deze protestbeweging aan [27]). Hun geschrift, dat enigszins uitvoeriger is, bedoelt niet alleen een protest, maar ook een meer wetenschap-

---

denuntiatio cleri catholici Ultrajectum incolentis adv.... Latine reddita, z. pl. z. j.; exempl.: 4 blz. 4°, Borgiano lat., vol. 452, fol. 101. — Vgl. VAN BEEK, 50, WILLAERT, 7755; *Rom. bronnen* IV, blz. 124, aant. 2 en blz. 859. — Borgiano lat. is een fonds in de handschriftenafdeling der Vaticaanse bibliotheek; men vindt er een tiental, uit de nalatenschap van Theodorus de Cock afkomstige bundels pamfletten uit die tijd, te zamen wel een 400.

26) *Protest van de Amsterdamsche katholijke cleresie tegens de uijtgevers en verspreiders van zekere brieven, voerende...*, z. pl. z. j.; exempl.: 4 blz. 4°, Borgiano lat., vol. 459, fol. 345; vol. 462, fol. 46; VAN BEEK, 50, WILLAERT, 7753; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 127, aant. 4 en blz. 859.

27) *Protest van de Rooms-Catholijke clergie der voornaeme steeden van Zuijd-Holland tegen de uijtgevers en verspreijders van zeekere brieven, den naem voerende van...*, Delft, H. van Rhijn, 1709; exempl.: Borgiano lat., vol. 462, fol. 168; Nederl. Histor. Instituut Rome. Lat. vertaling: *Cleri Romano-Catholici praecipuarum in Hollandia Australi civitatum protestatio adversus editores et divulgatores quarundam epistolarum, quae sub nomine...*, Delft, 1709; exempl.: Bibl. Angelica Rome; Archief Propaganda Rome, Congreg. particul., vol. 50, fol. 264. — De Bibliotheca Angelica is de bibliotheek van het vroegere Augustijnenklooster te Rome, waar P. Désirant, over wie zo aanstonds gesproken wordt, de laatste tien jaar van zijn leven doorbracht. — De Nederl. tekst heeft een lijst van 20 ondertekenaars; er bestaan Lat. exemplaren met 19 namen, d.w.z. de zoëven vermelde lijst met vier weglatingen en drie toevoegingn; er bestaan ook Lat. exemplaren met 23 namen; de twee hier bedoelde lijsten te zamen. De datum is steeds 10 April 1709. — Vgl. VAN BEEK, 46, 50, WILLAERT, 7697, 7754; *Rom. bronnen* IV, blz. 131, aant. 3 en blz. 859.

pelijk gefundeerde verdediging daarvan te zijn. Het werd 9 Mei door Joan Christiaan van Erkel, pastoor van het Delftse begijnhof en assessor van het Utrechts vicariaat, tesamen met Joan Tibbel, pastoor te Schiedam, aan de nuntius toegezonden, die het 16 Mei naar Rome doorzond, waar de Cock reeds onmiddellijk van Erkel als de vermoedelijke auteur aanwees. 7 Juni op de vergadering van de commissie voor aangelegenheden der Hollandse Zending, bestaande uit enkele kardinalen van de Propaganda, ter sprake gebracht, schijnt het toen geen aanleiding te zijn geweest tot het nemen van een of ander besluit [28]).

Het boek vertoont een sterk uitgesproken gallicaanse strekking. Daar wordt de stelling geponeerd, dat de pauselijke macht gebonden is aan de oude rechten en gebruiken der nationale Hollandse Kerk, welke Rome zelf, bij monde b.v. van Paus Leo X met betrekking tot het „jus de non evocando", heeft erkend [29]). Deze „libertés de l'Eglise batave", – de term is van ons, – vinden hun natuurlijke beschermer in het Utrechtse kapittel, dat, ondanks de verandering van het Staatsbestel in de XVIe eeuw en de daaruit voortgevloeide onderdrukking van het Katholicisme, met behoud van al zijn rechten is blijven voortbestaan [30]). Zij werden

28) *Rom. bronnen* IV, nn. 171, 178.

29) De auteur verwijst hier (blz. 3) naar J. STOKMANS, *Defensio Belgarum contra evocationes et peregrina judicia.* Dit werk was, in het midden der XVIIe eeuw, anoniem verschenen, evenals het *Tractatus de jure Belgarum circa bullarum pontificiarum receptionem.* Met betrekking tot de vraag, of de bekende jurist Stokmans (1608-1671) de auteur is van deze boeken, zie *Biographie nationale* XXIV (Brussel 1926-1929), 63-64.

30) De auteur verwijst hier (blz. 4) naar zijn *Assertio juris Ecclesiae metropolitanae Ultrajectinae Romano-Catholicae adversus quosdam qui eam ad instar Ecclesiarum per infidelium persecutiones destructarum jure pristino penitus excidisse existimant,* Delft, H. van Rhijn, 1703; vgl. *Rom. bronnen* III, blz. 740, aant. 2.

aangetast door Bussi, toen deze de Hollandse Kerk Adam Damen als apostolisch vicaris opdrong, waarbij hij zijn volmachten van 12 Mei 1705 overschreed, welke hem verplichtten bij benoeming van een vicaris met de gezindheid der burgerlijke overheid rekening te houden [31]). De Keulse brieven van 18 December 1708 en 22 Januari 1709 komen, evenals het schrijven aan een zekere Beuns te Haarlem [32]), uit dezelfde mentaliteit voort en zijn dus krachteloos. Daarenboven zijn zij lasterlijk, want er is niemand, die de Hollandse clerus ooit van Jansenisme of ongehoorzaamheid aan de Paus heeft kunnen overtuigen. Dat men toch een onpartijdig onderzoek instelle naar zijn rechten en leer, zoals het kapittel 6 Juli 1705 aan Bussi, toen in Den Haag, per brief [33]) gevraagd heeft, maar zonder succes. Wijl zulk een onderzoek nog steeds uitblijft, doet de clerus thans een beroep op de Kerken, kapittels en prelaten der naburige landen [34]); op de Paus en de burgerlijke overheid; op de gelovigen zelf, ten slotte, dat zij zich toch niet laten verontrusten door geruchten over hun herders en dreiging met kerkelijke straffen, doch ongeschokt in vertrouwen blijven kerken waar zij dit tot dusver deden, geen gehoor gevend aan de lokstem van andere priesters, die hen slechts tot slaven kunnen maken [35]).

---

31) *Protest van de Rooms-Catholijke clergie*, 7: Wij hebben van deze brieven een Frans afschrift, zoo als het Zijne Doorlugtigheid [Bussi] zelfs, toen die ons land door zijn besoek vereerde, aen zeer aenzienlijke personen heeft medegedeelt. Vgl. *Rom. bronnen* III, n. 1132.

32) *Protest van de Rooms-Catholijke clergie*, 9, 13; vgl. boven blz. 167.

33) Deze brief als aanhangsel gepubliceerd, blz. 23-27.

34) *Protest van de Rooms-Catholijke clergie*, 11. Zulk een beroep treft men sindsdien in alle belangrijke publicaties van van Erkel ten voordele van de rechten zijner Kerk aan.

35) *Protest van de Rooms-Catholijke clergie*, 19-22.

De drie „Protesten" droegen dus alle te zamen de ondertekening van 39 priesters. Dezen behoorden tot de cleresie en tevens tot hen, die uitgesloten waren van de toezending der Jubilébulle, doch maakten geen van beide groepen in haar geheel uit. Niet de groep der cleresie, want de „Protesten" waren geografisch beperkt, zodat leidende figuren uit dit milieu als Martinus de Swaen, Cornelis Steenoven, Alardus van Haeften ontbreken, die resp. te Haarlem, Amersfoort, Leeuwarden werkzaam waren. Noch ook de groep der uitgeslotenen, wijl, gelijk reeds werd opgemerkt, de nuntius ook niet-leden der cleresie, die wederrechtelijk staties bezet hielden, was voorbijgegaan; het is dus wel zeker, dat niet alle gepasseerde priesters met de in het derde *Protest* ontwikkelde ideeën accoord zijn gegaan.

Intussen was Mathias Tork 13 Maart 1709 door de nuntius, in overleg met de kardinaal-staatssecretaris, officieel geëxcommuniceerd. Deze priester had zich reeds in 1704 een suspensie op de hals gehaald, doch was blijven doorgaan met het uitoefenen van priesterlijke functies, eerst te Emmerik, weldra te Utrecht, waar hij zich na het overlijden van een pastoor als diens opvolger had gevestigd. Hij was dan ook een van de vijf priesters, wier gelovigen in April 1708 vanuit Keulen waren vermaand de connecties met hen te verbreken, waartegen hij zich onmiddellijk te weer had gesteld. Dat hij 21 Februari 1709 het Utrechts *Protest* mede ondertekende, valt dus niet te verwonderen. De voornaamste reden van zijn excommunicatie was wel de voortgezette zielzorg na het feit der suspensie [36]). Reeds 8 April had Tork zijn zoveelste zelfverdediging klaar, welke alleen door haar titel *De steen afgewen-*

[36]) Zie boven blz. 163, aant. 4 en blz. 164, aant. 11. Vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 123, aant. 3. Alsook *Rom. bronnen* III, blz. 756, aant. 5; IV, blz. 90, aant. 5.

teld in staat is enige Paasgedachte op te roepen. Hij voelt zich geenszins bezwaard door zijn suspensie van 1704, die onwettig was; noch door de Keulse brief van April 1708 aan zijn gelovigen, die hem de zorg reeds 16 maanden aan hun zieleheil gewijd beloonden met onveranderde trouw; noch ook door het recente banvonnis, dat krachteloos is wijl gestreken in strijd met de vereiste kerkrechtelijke voorwaarden. Er moet voor zulk een straf een reden aanwezig zijn; deze is er niet, want hij werd in Utrecht wettig door vier pastoors van die stad aangesteld, die er dus, en niet hij, de verantwoordelijkheid voor dragen. Er moet aan zulk een straf een citatie voorafgaan; men zegt wel dat die er geweest is, maar hij heeft haar nooit gezien; overigens is een citatie naar Keulen onverenigbaar met het „jus de non evocando"; is er in zijn geval sprake van een onderzoek, dan zal dit dienen te gebeuren in het land zelf, door zijn eigen kerkelijke overheid, Codde nl. of de kapittels. Er moet aan de getroffene behoorlijk kennis gegeven worden van zulk een vonnis, niet zo maar bij middel van een anoniem gedrukt blaadje gelijk hem in handen viel. Was de tegen hem uitgesproken excommunicatie geldig geweest, zij zou hem als een grafsteen van iedere bewegingsvrijheid beroofd hebben; nu echter is dit anders en vormt zij niet de minste belemmering [37]). De inkt van Torks geschrift was nauwelijks droog, toen het reeds, 15 April, door een ander gevolgd werd: de minder populair geschreven Latijnse *Depulsio excommunicationis,* waar-

---

37) *De steen afgewenteld ofte korte en kragtige wederlegging van zeker leugenagtig en lasterlijk banschrift, op den naem van J. B. Bussi . . . tegen Matthias Tork, priester, onlangs onder het volk uijtgestroijd,* Utrecht, Th. van den Eynden, 1709; exempl.: Borgiano lat., vol. 465, fol. 42; VAN BEEK, 46, WILLAERT, 7759; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 123, aant. 3 en blz. 155, aant. 1.

schijnlijk van de zeer vruchtbare auteur, die Egidius de Witte was [38]).

III

Een samenloop van omstandigheden deed de Zuid-Nederlandse Augustijn P. Bernardus Désirant als verdediger van de nuntius naar voren komen. Deze zeer strijdbare figuur, die zich vroeger ook reeds in het verzet tegen Codde gemengd had [39]), mocht zich als tegenstander van het Jansenisme in de gunst van de Spaanse koning en van de hogere kerkelijke overheid in zijn vaderland verheugen, waartoe ook Bussi behoord had als internuntius te Brussel. Dit verhinderde de Raad van Brabant echter niet hem na een gerucht-makend proces over litteraire vervalsingen, de z.g. „Fourberie de Louvain", bij vonnis van 18 Mei 1708 voor eeuwig uit de Zuidelijke Nederlanden te verbannen [40]). Hij was daarop naar Aken uitgeweken, waar een, naar het schijnt, toevallige ontmoeting in Juli 1709 met zijn vroegere beschermer, toen nuntius te Keulen, hem tot het voorstel inspireerde een boek te schrijven tegen de „Protesten" der cleresie. Bussi ging hierop in en zorgde zelfs voor de druk van dit antwoord, dat, met zijn goedkeuring, als *Troostschrift voor de Roomsche Catholicken* anoniem in het najaar verscheen [41]),

---

38) *Depulsio excommunicationis per... D. Bussi... attentatae in R. D. Matthiam Torkium, ubi eadem excommunicatio demonstratur plane nulla, evanida, cassa, irrita,* z. pl. 1709; VAN BEEK, 46, WILLAERT, 7710; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 123, aant. 3 en blz. 155, aant. 1.

39) *Rom. bronnen* III, blz. 458, 468, 469, 475, 476, 482, 501, 502.

40) *Biographie nationale* V, Brussel 1876, 732-741; L. CEYSSENS, O.F.M., *P. Bernard Désirant en de „Fourberie de Louvain"*, in: *Jansenistica. Studiën in verband met de geschiedenis van het Jansenisme* II (Mechelen 1953), 230-304.

41) *Rom. bronnen* IV, n. 200.

onmiddellijk gevolgd door een Latijnse en Franse vertaling [42]). Zoals in de titel te lezen staat, keert de auteur zich tegen „ses lasterschriften". Dit zijn, vooreerst, de drie „Protesten", hier per modum unius genomen als uiting van 35 ondertekenaars [43]); vervolgens, de twee boven vermelde geschriften tegen Torks excommunicatie, een Latijnse aanval op Bussi's beleid in zake een geschil met de Keulse keurvorst [44]) en twee pamfletjes in de moedertaal, zonder twijfel van eenzelfde onbe-

---

[42]) *Troostschrift voor de Roomsche Catholicken, door de Vereenigde Provinciën verspreydt, tegen ses lasterschriften, uijtgegeven door acht afgevalle sendelingen van Utrecht, met noch acht andere van Amsterdam en diergelijcke negenthien binnen Delft, enz. raeckende den kerkelijcken ban, eensdeels door den pauselijcken nuntius tot Keulen uijt beduijdelijck bevel van den allerheylighsten Vader des Christendoms Clemens den XI wettelijck uijtgesproken tegen Matthias Tork, ende anderdeels behaelt door eenige wederspannige kinderen der boosheijdt,* z. pl. 1709; exempl.: Bibl. Angelica Rome; VAN BEEK, 47, WILLAERT, 7763, 7875; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 155, aant. 1 en blz. 859. *Consolatorium pro Romano-Catholicis ... contra sex calumniatoria ... circa excommunicationem, partim ... pronuntiatam adversus Matthiam Tork, partim contractam ... Traductum de Flandrico in Latinum,* z. pl. 1709; exempl.: Bibl. Angelica Rome; VAN BEEK, 47, WILLAERT, 7699, 7804; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 155, aant. 1. *Ecrit consolatoire ... traduit du Latin en François* par le R. P. Théodose de la Mère de Dieu, dit Bouille, Carme de la Province de France ..., Luik 1710; exempl.: Bibl. Angelica Rome; VAN BEEK, 47, WILLAERT, 7715. — Deze drie exemplaren dragen in inkt op het titelblad: Bibliotheca Angelica Urbis. Die 6 Aprilis 1725. Ex[imii] Mag[istri] Désirant, b[eatae] m[emoriae].

[43]) Désirant had dus klaarblijkelijk de Latijnse editie van het Zuid-Hollands *Protest* met 19 ondertekeningen vóór zich; vgl. boven blz. 170, aant. 27. Hij telt dus 35 ondertekenaars, evenveel, aldus zijn eigen parallel, als er Nestorianen op het concilie van Ephese veroordeeld werden.

[44]) *De ... Joannis Bussi ... enormi agendi ratione, epistola historica,* z. pl. 1709; exempl.: Borgiano lat., vol. 454, fol. 316; VAN BEEK, 46, WILLAERT, 7691, 7705, 7764.

kende hand, waarin gespot wordt met de Keulse dreigementen, die per slot van rekening slechts zijn uitgelopen op dat belachelijke banvonnisje tegen Tork [45]). Toen hij ongeveer klaar was, viel de schrijver nog een ander werkje in handen, niet bij de zes in de titel begrepen, maar gauw nog even in een der laatste hoofdstukken onder de loupe genomen [46]).

Wat hij zegt over de Keulse aangelegenheid daar gelaten, houdt Désirant zich voornamelijk met de drie „Protesten" en het geval Tork bezig. Zijn doel staat duidelijk in de titel aangekondigd: bewijzen, dat die 35 ondertekenaars een „excommunicatio latae sententiae" inliepen en dat Tork „in debita forma" met name geëxcommuniceerd werd. Ontdaan van alle franjes,

---

45) *Copije van een sedige brief, geschreven van een recht eenvoudige Rooms-Catholijke aan die doorlugtige Men Heer Nunsius Jan Bussi te Keulen,* z. pl. z. j. [1709]; exempl.: Borgiano lat., vol. 462, fol. 112; vol. 465, fol. 110; niet bij VAN BEEK, niet bij WILLAERT. — *Copije van een klagende brief, geschreven van een eenvoudich kloppenbroertje aen die Hoogwaerdichste Men Heer Adam Damen te Keulen,* z. pl. z. j. [1709]; exempl.: Borgiano lat., vol. 460, fol. 182; VAN BEEK, 47, WILLAERT, 7700; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 155, aant. 1 en blz. 859; ook hier de klacht over het zo star vasthouden aan ondertekening van het Formulier, vgl. *Rom. bronnen* IV, nn. 83, 167, 180.

46) *Troostschrift* 102 vv. — P. HOLLEN, een der ondertekenaars van het Utrechtse *Protest: Droevig beklag van de evangelische weduwe Lucae 18. Ofte nadere en klaere onderregting wegens het regt in de saek van Jansenius, beneffens verklaring van den sin van de bulle van Clemens XI, die begint met de woorden: Vineam Domini* [1709]; VAN BEEK, 50, niet bij WILLAERT; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 124, aant. 3. Naar aanleiding hiervan raakte Désirant (blz. 105-108) de kwestie van Paus Honorius aan, waarbij volgens hem niet de leer, doch slechts de kerkelijke tucht een woord meesprak. Deze kwestie keert praktisch in alle geschriften uit de hier besproken polemiek terug. Désirant zou er weldra een apart boek over schrijven; vgl. *Rom. bronnen* IV, n. 248.

polemische fraaiigheden en nevenkwesties, komt zijn betoog op het volgende neer. Wat de 35 ondertekenaars betreft: zij stellen openlijk daden van ongehoorzaamheid, welke „sub poena excommunicationis ipso facto incurrendae" verboden zijn [47]). Ofschoon herhaaldelijk vermaand, weigeren zij nl. het Formulier te bezweren en Damen te erkennen, hitsen zij de burgerlijke overheid tegen hem op en voeren zij, in strijd met de breve van 7 April 1703, nieuwigheden in op het gebied van leer en praktijk. Al wie niet ziende blind is kan dit constateren en dus de conclusie trekken, dat zij „ipso facto" zich het banvonnis op de hals haalden. De nuntius nu deed niets anders dan dit eenvoudig vaststellen, toen hij hun de gunst van het Jubilé onthield en de gelovigen daaromtrent inlichtte. Het beroep op oude rechten en gebruiken is waardeloos, want in de storm der Reformatie ging de Nederlandse Kerk geheel te gronde, zodat er geen bisschoppen meer zijn, geen kapittels, geen kathedralen, geen beneficies [48]). Overigens, de Paus staat boven dit alles: wanneer hij gesproken heeft is de zaak uit [49]). En hij heeft gesproken, op 3 Februari nl. en 7 April van het jaar 1703. Wat het geval Tork betreft: bij het uitspreken van de ban over hem heeft er aan de vereiste vorm der kerkrechtelijke procedure niets ontbroken. De naam van wie het stuk opstelde uit voorzichtigheid weglatend, drukt Désirant hier in extenso de notariële acte af [50]), waarbij verklaard wordt, dat Tork 25 Februari 1709 kennis kreeg van de op 8 Februari door de nuntius tot hem gerichte dagvaarding. Deze gaf, zoals gebruikelijk, een termijn aan, binnen welke hij zich te Keulen moest komen verantwoorden over de wettig-

47) *Troostschrift*, 6, 8, 27, 47.
48) *Troostschrift*, 21-23.
49) *Troostschrift*, 55.
50) *Troostschrift*, 49-50.

heid zijner zending, hetgeen bij weigering om te verschijnen noodzakelijk op excommunicatie moest uitlopen.

Er bestaat reden tot de twijfel, of Bussi, ondanks zijn „imprimatur" op dit alles, eigenlijk wel geheel accoord kon gaan met Désirants bewijsvoering betreffende het eerste punt. De schrijver van het *Troostschrift* zegt niet, dat de 35 ondertekenaars de „excommunicatio latae sententiae" inliepen krachtens de breve van 7 April 1703, maar wijl zij daden stelden, waaraan deze straf verbonden was. Intussen verzuimt hij aan te geven waarom hij meent te mogen beweren, dat op de vier door hem gesignaleerde uitingen van ongehoorzaamheid inderdaad zulk een straf gesteld was. Hij gaat dan ook veel verder dan de nuntius, die in zijn brieven uit de wintermaanden van 1708 op 1709 nergens te kennen geeft, dat hij de van het Jubilé uitgesloten priesters als geëxcommuniceerd wil beschouwd zien; hij spreekt van weerspannigen, die heiligschennend, d.w.z. ongeoorloofd, de sacramenten toedienen, maar nooit hanteert hij het begrip „ongeldig", wat meer voor de hand zou hebben gelegen, had hem de idee van een automatisch ingelopen banvonnis voor de geest gestaan [51]). Blind voor het „odiosa sunt restringenda", is Désirant er slechts op uit vriend en vijand de overtuiging bij te brengen, dat de Hollandse Zending een drie dozijn door deze allerzwaarste straf getroffen zielzorgers rijk is. Deze algemene strekking van zijn boek is wel in staat enige verwondering te wekken ten aanzien van de titel, welke het draagt. Wat er voor bijzonder „troostends" in het bezit van zulk een trieste zekerheid gelegen is, kan allerminst in het oog lopend worden genoemd.

---

51) De nuntius zou zich weldra, in zijn instructie van 1711, meer genuanceerd uitdrukken, zie verder blz. 188.

„Les gens que vous tuez, se trouvent assez bien". Die Désirant ongetwijfeld dacht definitief te hebben neergesabeld, ze sprongen stuk voor stuk weer overeind, niet de minste neiging tonend de wapens te strekken. Eerst Tork, dan de Witte en weldra ook van Erkel. 21 Januari 1710 meldde Tork zich met een *Missive* [52]). Wie hem het jaar te voren de „steen" had zien „afwentelen" zou uit deze brief weinig leren wat hem niet reeds bekend was. Fundamenteel was de weigering om de pauselijke breve van 7 April 1703 als echt te aanvaarden. Actueel was de weinig vleiende introductie van Désirant, de onbetrouwbare. Nieuw was het beroep op een recente publicatie van de Leuvense hoogleraar Zeger Bernard van Espen, wiens naam echter niet door Tork vermeld wordt. Deze verklaart zijn houding volkomen te kunnen rechtvaardigen aan de hand van het *Tractatus historico-canonicus de censuris ecclesiasticis*. Het verschijnen van dit boek in 1709 staat niet los van de moeilijkheden, welke men toen in de kringen der cleresie doormaakte. Met enthousiasme begroet, zou het weldra voor menigeen een gezagvolle raadgever worden en een vindplaats van normen voor het leven van iedere dag. Aan de hand van historische voorbeelden bedoelt de auteur aan te tonen, dat veel kerkelijke straffen ongeldig zijn, heel in het bijzonder de censuren „latae sententiae", want de formule „ipso facto incurrenda" is vaak niet meer dan een stuk cliché geworden Curiestijl. Overigens kan men steeds uitwegen vinden, zoals het aantekenen van appèl, het inroepen van de tussenkomst der burgerlijke overheid, het urgeren van het recht van „pla-

52) *Missive van Matthias Tork, priester, aen zeker achtbaer en geleerd Heer over het naem- en eerloos Troostschrift onlangs uijtgekomen*, z. pl. z. j.; exempl.: Borgiano lat., vol. 465, fol. 195; VAN BEEK, 52, niet bij WILLAERT; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 170, aant. 4.

cet" op pauselijke stukken [53]). Het waren vooral die historische voorbeelden, waar Tork dankbaar gebruik van maakte als van gevallen aan het zijne volkomen gelijk [54]).

Zijn anonieme verdediger, die het jaar te voren de *Depulsio* had gelanceerd, stelde zich hem ook thans weer ter zijde, ditmaal met een boekje in de moedertaal. De eenheid van auteur laat zich afleiden uit het feit, dat hier, in de *Onwetentheden* [55]), het Latijnse geschrift herhaaldelijk tegen Désirants aanvallen in bescherming genomen wordt. Het zal dus wel Egidius de Witte geweest zijn, die er op St. Gregoriusdag, d.w.z. 12 Maart 1710, de laatste hand aan legde. Hij meent zijn tegenstander op een dozijn misvattingen te kunnen betrappen, welke onvoldoende bedrevenheid verraden in diverse gewijde en profane wetenschappen, onvoldoende geoefendheid op het terrein der zedelijke deugden en, – verbijsterende samenvatting, – ontoereikendheid „in alles". Belangrijk in dit verband lijkt slechts het uitgebreide voorbericht, dat

---

53) Z. B. VAN ESPEN, *Opera omnia* IV (Keulen 1778), 3-62; vgl. WILLAERT 7762; VAN BILSEN, *Het schisma van Utrecht*, 55-57.

54) *Missive*, 19.

55) *Onwetentheden, misgrepen en feilen, door zekeren schijnvertrooster begaen tegen de H. Schriftuur, tegen de Overlevering van de Kerk, tegen de Godtsgeleertheidt, tegen de HH. Vaderen, tegen de kerkelijke Historie, tegen de geestelijke en wereldlijke Regten, tegen de Waerheidt, tegen de Liefde, tegen de Voorzichtigheidt en tegen Alles; Ofte weerlegging van zeker Troostschrift* ... 1710; exempl.: Borgiano lat., vol. 462, fol. 199, 271; VAN BEEK, 52, WILLAERT, 7852. Eerste nabericht (blz. 54-59): kritiek op approbatie van het *Troostschrift*, 4 December 1709. Tweede nabericht (blz. 59-60): kritiek op het geschriftje *Curiositas arithmetica sive parallelum inter 35 missionarios in Hollandia lapsos et praecise 35 Nestorianos in Concilio Ephesino generali deficientes atque damnatos;* niet bij VAN BEEK, niet bij WILLAERT; vgl. boven blz. 176, aant. 43.

de conciliaire theorie ontwikkelt volgens de principen van Constans, Pierre d'Ailly en de „Déclaration du clergé de France" van 1682, waartegen men steeds weer de „oude afgesleten huurpeerden te voorschijn [brengt], die nergens toe bequaem zijn dan om op den dijk te jagen". Tot deze menagerie behoort b.v. de interpretatie van de Petratekst in de zin van de instelling ener jurisdictionele monarchie, terwijl de Paus inderdaad slechts een erevoorrang onder de andere bisschoppen, zijn gelijken, toekomt, die ieder voor zich het hoogste gezag vertegenwoordigen in hun diocees [56]).

Ten slotte sprong ook van Erkel in het geweer. 23 Mei ondertekende hij als „aertspriester van Delfland, capitulaijr van de Rooms-katholijke Utregtsche Kerk", wederom te zamen met de Schiedamse pastoor Joan Tibbel, te Delft de opdracht van zijn wederwoord: *Protest van de Rooms-Catholijke clergie ... beweerd* [verdedigd] *tegen het ... Troostschrift,* dat 26 Mei 1710 door Paulus Roskam werd goedgekeurd en weldra ook in het Latijn verscheen [57]). Hier heeft van Erkel de anonymiteit van zijn eerste geschrift prijsgegeven: zijn naam staat op het titelblad als die van

---

[56]) *Onwetentheden,* 3-15.

[57]) J. C. VAN ERKEL, *Protest van de Rooms-Catholijke clergie der voornaeme steden van Zuijt-Holland en van hunne medestanders tegen ... beweerd tegen het vuijl en ondeugend boek, bedriegelijk genaemt: Troostschrift voor de Rooms-Catholijken ....,* Delft, H. van Rhijn, 1710; exempl.: Borgiano lat., vol. 462, fol. 301; Nederl. Hist. Instituut Rome; VAN BEEK, 52, WILLAERT, 7878. J. C. VAN ERKEL, *Cleri Romano-Catholici praecipuarum in Australi Hollandia civitatum aliorumque ejusdem causae sociorum protestatio adversus ... asserta contra libellum, qui fraudulenter inscribitur: Scriptum consolatorium ... Ex Belgico idiomate Latine versa,* Delft, H. van Rhijn, 1710; exempl.: Bibl. Angelica Rome; VAN BEEK, 52, WILLAERT, 7877, 7879 (enigszins afwijkende titel). — Vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 181, aant. 1; blz. 193, aant. 2; blz. 859.

de auteur. De opdracht richt zich tot de prelaten en kapittels der naburige Kerken, die kennis moeten nemen van de toestand der Utrechtse Kerk en „haere geregtigheden" [rechten], niet alleen om bijstand te kunnen bieden, maar ook om te leren zelf op hun hoede te zijn tegen de steeds verder gaande accaparaties der Romeinse Curie op het terrein der kerkelijke jurisdictie. „Jam tua res agitur, paries dum proximus ardet". Na deze opdracht volgt een „Voorreden aan alle vrome en verstandige Catholijken", waarin van Erkel er op wijst, hoe noodzakelijk het is de eenheid te bewaren en de verdraagzaamheid te beoefenen, waartegen Désirant, hier met name de auteur van het *Troostschrift* genoemd, grotelijks misdoet door de ondertekenaars der drie „Protesten" [58]) wegens notoire, zonder enige moeite vaststelbare daden van ongehoorzaamheid, als geëxcommuniceerd te beschouwen.

Na Désirant aan zijn lezers te hebben gepresenteerd als een hoogst onbetrouwbaar persoon, tot welk doel hij het 8 Mei 1708 tegen hem gevelde vonnis in extenso afdrukt [59]), geeft van Erkel een overzicht van de gronden, waarop de schrijver van het *Troostschrift* zijn mening baseert en komt dan onmiddellijk tot de kern van zijn betoog. Désirant veronderstelt, dat de Kerk in Nederland ten onder ging, dat zij dus een echt missiegebied is, dat de Paus er naar willekeur in te werk kan gaan. Inderdaad echter heeft zij zich als organisatie volledig gehandhaafd, met bisschoppen, kapittels en al haar rechten, ook ten aanzien van de

---

58) Het is verwonderlijk, dat van Erkel Désirant terechtwijst (blz. 17), als deze over 35 ondertekenaars spreekt. Klaarblijkelijk had de eerste een exemplaar met 23, de tweede een exemplaar met 19 namen vóór zich; vgl. boven blz. 170, aant. 27. Hoe onwaarschijnlijk het ook klinkt, men moet wel aannemen, dat deze verschillen van Erkel ontgaan zijn.

59) Van Erkel, *Protest ... beweerd*, 12-15.

benoeming der hoogste bestuursinstantie. Vandaar het verzet tegen de aanstelling van Adam Damen. Ter staving van deze stelling voert de auteur het nodige historische en kerkrechtelijke bewijsmateriaal aan, geput uit zijn eigen *Assertio juris* van 1703 en uit van Espens *Refutatio responsi* [60]), waarnaar hij herhaaldelijk verwijst. De Kerk van Nederland kan dus zo maar niet, zonder enige vorm van proces, door middel van „extrajudiciaire" brieven, zoals de Paus en de nuntius er schreven, van die rechten beroofd worden. Wat de dreiging met kerkelijke straffen betreft: voor die welke „latae sententiae" worden genoemd, behoeft men slechts van Espens *Tractatus historico-canonicus* op te slaan, om te weten welke waarde ze bezitten; voor het formeel uitspreken van een banvonnis moet men, wil het geldig zijn, heel wat condities in acht nemen; de rechtmatigheid van het vonnis hangt b.v. geheel af van de rechtmatigheid der motieven, die er aanleiding toe gaven. Hoe men de zaak ook beschouwt, bij de ondertekenaars der „Protesten" kan er van enige excommunicatie geen sprake zijn [61]). Hierna doet van Erkel nog een serie paragrafen over enkele door Désirant aangeraakte punten volgen b.v. het beroep van de cleresie op de burgerlijke overheid, de tegen haar ingebrachte beschuldiging van Jansenisme, de ondertekening van het Formulier, de Honoriuskwestie en, ten slotte, de vraag, welke zendingen veiliger moeten worden genoemd: die van de Utrechtse Kerk of die van de nuntius [62]).

---

60) Van Erkel, *Protest ... beweerd*, 27-56. — Voor de *Assertio juris* zie boven blz. 171, aant. 30. Voor de *Refutatio* [van Z. B. van Espen] *responsi* [van Pieter Govarts] *ad ... Motivum juris pro capitulo cathedrali Harlemensi* [van Z. B. van Espen] 1703, vgl. *Rom. bronnen* III, blz. 737, aant. 5.

61) Van Erkel, *Protest ... beweerd*, 69-102.

62) Van Erkel, *Protest ... beweerd*, 102-145. Met betrek-

Dit werk, waarschijnlijk door Damen 14 Juni aan de Cock te Rome toegestuurd, werd aanleiding tot een aparte bijeenkomst, op 31 Juli, van de Hollandse commissie der Propaganda. Voor dit eminente gezelschap gaf de Cock, na geschetst te hebben wie van Erkel was, aan de hand van een serie citaten, een idee van de strekking dezer recente publicatie. Men besloot dan, de Keulse nuntius op te dragen tegen de auteur te procederen. Na veel moeite om zich zekerheid te verschaffen omtrent van Erkels auteurschap, waartoe de vermelding van diens naam op het titelblad niet voldoende werd geacht, ontbood Bussi 22 December de Delftse begijnenvader naar Keulen om zich binnen driemaal acht dagen te komen verantwoorden. De dagvaarding en het begeleidend schrijven van 26 December werden op 29 December aan van Erkel overhandigd. Deze nam zijn toevlucht tot de burgerlijke overheid, die een viertal priesters citeerde om hen met represailles te dreigen wanneer zij er niet in slaagden de Keulse actie te doen staken, – wat, behalve een briefwisseling met de nuntius, geen verdere gevolgen had, – en ondertekende 16 Januari 1711 een notariële acte, waarbij hij verklaarde geen gehoor te kunnen geven aan de oproep, wijl deze in strijd was met het „jus de non evocando" en de plakkaten der Republiek. Dit document stuurde hij, met een eveneens op 16 Januari gedateerd schrijven, aan Bussi toe. Diezelfde dag echter had deze de termijn verlopen geacht en was hij overgegaan tot het uitspreken van de kerkelijke ban. Dit vonnis werd daags daarna gepubliceerd en aan de getroffene toegezonden [63]).

---

king tot dit laatste punt (blz. 137-145) voegt van Erkel twee apart gepagineerde bijlagen aan zijn werk toe (blz. 1-10, 1-3); vgl. hiervoor *Rom. bronnen* IV, blz. 185, aant. 1, coll. blz. 859.

[63]) *Rom. bronnen* IV, n. 229; blz. 185, aant. 1; n. 239, blz. 190, aant. 3. De in onze tekst vermelde documenten werden

In een *Berigt aen alle vroome en verstandige Rooms-Catholijken,* 21 Maart door Paulus Roskam te Delft goedgekeurd en weldra ook in het Latijn verschenen [64]), somt van Erkel de redenen op, waarom hij dit vonnis ongeldig acht. Vooreerst stelt hij vast, dat op de rechten van de Nederlandse Kerk, die zich gecontinueerd had ondanks Hervorming en vervolging, inbreuk werd gemaakt door „extrajudiciële ofte onregtmatige brieven" van Paus en nuntius, waartegen de cleresie noodzakelijkerwijze moest protesteren. Vervolgens staat hij stil bij de procedure in zijn geval door de nuntius gevolgd: het vonnis werd te vroeg uitgesproken, want de termijn van 24 dagen kon pas 29 December beginnen te lopen; overigens is de citatie naar het buitenland strijdig met oude rechten, waar zelfs de Paus zo maar geen streep door kan halen; de gronden, waarop het vonnis steunt, zijn onrechtmatig: per slot van rekening komen zij hierop neer, dat hij weigert de vleiers van de Paus bij te vallen, zoals Désirant, van Wijck en de Minderbroeders die, onderwezen door P. Bonaventura van den Dijck, de Paus tot universeel bisschop verheffen, staande boven concilies en kerkelijk recht [65]);

---

alle, in Nederlandse vertaling, door van Erkel in zijn *Berigt* (zie volgende aant.) gepubliceerd. Voor de plakkaten van 17 Aug. 1702 en 14 Dec. 1708, zie *Rom. bronnen* III, n. 791 en IV, n. 147.

64) J. C. VAN ERKEL, *Berigt aen alle vroome en verstandige Rooms-Catholijken wegens het zoo genaemde banvonnis onder den naem van ... J. B. Bussi ... tegen J. C. van Erkel gedagtekent den 16 Januarius* 1711, Delft, H. van Rhijn, 1711; exempl.: Nederl. Hist. Instituut Rome; VAN BEEK, 55, WILLAERT, 7988, 7989.

65) VAN ERKEL, *Berigt,* 26. De schrijver maakt hier melding van de stellingen, door P. Bonav. van den Dijck, toen lector te Leuven, in 1691 gelanceerd en in 1692 onder zijn voorzitterschap te Brussel verdedigd; vgl. L. CEYSSENS, O.F.M., *De thesibus antigallicanis P. Bonav. van den Dijcke, O.F.M.,* in: *Archivum Franciscanum Historicum* XLI (1948), 163, 164; vgl.

overigens is de toon waarop Bussi, o.a. in zijn briefwisseling met de vier geciteerde priesters en in die met de Haarlemmer Beuns, over hem en de zijnen durft schrijven, beneden alle peil [66]). Ten slotte deelt hij mee, „nae gehoude raed met vroome en beroemde gods- en regtsgeleerden [67]), en ernstige gebeden tot God", besloten te hebben dit vonnis voor kennisgeving aan te nemen en zijn werkzaamheid in de zielzorg voort te zetten; hij spoort zijn gelovigen dus aan hem trouw te blijven en wijst de „hooge bestierders en aenzienlijke leden van de naeburige Kerken" waarschuwend op dit symptoom van de „verre ziende en hoogdravende aenmatigingen van het Roomsche Hof".

IV

Men kan niet zeggen, dat de situatie op dit tijdstip, in het begin van 1711, veel doorzichtiger was dan tijdens de zomermaanden van 1708, toen Bussi de bokken van de schapen meende te moeten scheiden. Ze graasden nog altijd door elkaar heen, omdat wie als bokken waren gebrandmerkt zich als schapen bleven beschouwen en weigerden de kooi te verlaten. De vermaning niet meer te kerken bij wie van het Jubilé waren uitgesloten, was ongetwijfeld te vaag geweest en de motivering daarvan te weinig genuanceerd. Instinctief voelde men, dat er minstens gradueel verschil bestond tussen de reden waarom deze, en de reden waarom die priester werd getroffen. De status van een met name geëxcommuniceerde was toch zeker een

---

ons artikel *De Nederlandse Minderbroedersprovincie in de Pruikentijd*, in: *Bijdragen voor de geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden* XIII (1953), 71, 72.

66) Van Erkel, *Berigt* 31, 32. Voor Beuns, zie boven blz. 167.

67) Hier heeft men te denken aan van Espen; vgl. van Bilsen, *Het schisma van Utrecht* 63; *Rom. bronnen* IV, blz. 190, aant. 2.

andere dan die van hen, voor wie dit niet gold; de status van een priester die zich wederrechtelijk in de zielzorg had ingedrongen een andere dan die van een wettig gezonden maar in verzet gekomen herder. Deze verscheidenheid van gesteltenissen moest gevolgen met zich brengen voor de geoorloofde en geldige toediening der sacramenten. Op dit punt waren in bepaalde gevallen nog heel goed twijfels mogelijk. De generaliserende interpretatie, welke Désirant van de bedoeling van de nuntius gegeven had, was door haar extremisme allerminst geschikt de zaken tot groter klaarheid te brengen.

Bussi moet zich van dit alles rekenschap hebben gegeven, want 16 Januari 1711 vaardigde hij een instructie uit, welke klaarblijkelijk ten doel had scherper scheidingslijnen te trekken en voor de toekomst de marge van twijfelgevallen zo veel mogelijk te reduceren. Hij onderscheidt drie groepen van weerspannigen; vooreerst, zij die met name geëxcommuniceerd zijn, zoals Mathias Tork; vervolgens, zij die zonder wettige zending zielzorg uitoefenen en dus, krachtens de breve van 7 April 1703, door dat feit alleen reeds de kerkelijke ban inliepen [68]); ten slotte, zij die, indertijd wettig gezonden, mettertijd ongehoorzaam zijn geworden, van wie hij echter niet zegt, dat zij zich een excommunicatie op de hals haalden. Wat de eerste

68) Bussi geeft hier klaarblijkelijk een interpretatie van dit pauselijk document. Men leest er, dat „ipso facto" de kerkelijke ban inloopt wie zich, buiten de Cock en de internuntius om, in het (geestelijk) bestuur der Hollandse Zending durft mengen. Gezien de contekst zou men geneigd zijn dit alleen te betrekken op vicarissen en aartspriesters, die het zouden wagen op eigen gezag b.v. pastoorsbenoemingen te doen. Bussi echter acht ook priesters, die zulke benoemingen aanvaarden en op grond daarvan plaatselijk zielzorg uitoefenen, schuldig aan de gesignaleerde inmenging in het (geestelijk) bestuur der Hollandse Zending.

groep betreft: omdat het feit van hun banvonnis ter algemene kennis gebracht is, kan niemand geldig bij deze priesters biechten of een huwelijk sluiten. Anders ligt het geval met de tweede categorie. Vandaar dat de nuntius hier, – en dat doet hij ook met betrekking tot de derde groep, – angstvallig moraaltheologische distincties hanterend tussen het sacrament der biecht en dat van het huwelijk, tussen goede en kwade trouw bij de gelovige, alle mogelijkheden tracht te voorzien en nauwkeurig aan te geven, wanneer de geldigheid op het spel staat en wanneer de geoorloofdheid [69]). Hoe delicaat deze aangelegenheid was, blijkt wel uit enkele twijfels door de kardinaal-staatssecretaris geformuleerd na lezing van het stuk en uit diens dringende vermaning het niet dan met de grootste omzichtigheid toe te passen [70]).

Het was wederom Désirant, die zich geroepen achtte de nuntius ter zijde te staan. Zijn *Tweede Troostschrift* verscheen met vrijwel overbodige anonymiteit en een Keuls „imprimatur" van 11 Maart 1711, geldend voor publicatie in drie talen [71]). Het richt zich

---

69) *Rom. bronnen* IV, n. 238. Het stuk in extenso bij HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Historia*, 150; MOZZI, *Histoire* III, 56. Vgl. VAN BILSEN, *Het schisma van Utrecht*, 63.

70) *Rom. bronnen* IV, blz. 190, aant. 7.

71) *Tweede troostschrift voor de Roomsche Catholicken, door de Vereenigde Provinciën verspreydt, tegen de nieuwe lasterschriften van Mathias Tork en diergelijcke, raeckende de overjaerde slaepsucht van de ellendige Scheur-Christenen, in hunnen verdienden kerckenban vervuijlt*, Aken, A. Metternich, 1711; exempl.: Bibl. Angelica Rome; Nederl. Hist. Inst. Rome; VAN BEEK, 56, WILLAERT, 7986; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 193, aant. 2. *Consolatorium secundum ... insordescentium*, Aken, A. Metternich, 1711. Prostant apud eundem etiam Coloniae tum Latine, tum Flandrice, tum Gallice; exempl.: Bibl. Angelica Rome; Borgiano lat., vol. 451, fol. 405; niet bij VAN BEEK, WILLAERT, 7805; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 193, aant. 2. Een Franse editie is ons niet onder ogen gekomen.

tegen „de nieuwe lasterschriften van Mathias Tork en diergelijcke", d.w.z. tegen Torks *Missive*, de Witte's *Onwetentheden*, van Erkels *Protest ... beweerd*, van Espens *Tractatus* en een pamfletje getiteld *De waaragtige troost*, dat slechts vluchtig vermelding vindt [72]). Klaarblijkelijk bedoelt de „Waerschouwing tot den leser" aan te sluiten bij de instructie van 16 Januari. Doch de verschillen springen in het oog. Désirant onderscheidt drie groepen, niet van weerspannigen, maar van geëxcommuniceerden. De eerste omvat hen die met name door deze straf getroffen werden, zoals Tork, van Erkel en ook Cats, van wie verklaard was, dat hij geëxcommuniceerd zou zijn, mocht hij na zijn suspensie in de zielzorg werkzaam blijven, hetgeen gebeurde. Daarnaast zijn er twee categorieën van priesters, die een „excommunicatio latae sententiae" inliepen, hetzij als „intrusi", hetzij als door de nuntius niet waardig geoordeeld van hem de Jubilébulle te ontvangen. Deze derde groep van Désirant dekt zich niet met de derde groep van Bussi. Het is duidelijk, dat Désirant zijn oude thesis onverzwakt handhaafde, waardoor alle scherp aangebrachte nuancen en pijnlijk tegen elkaar afgewogen mogelijkheden van de nuntius eenvoudig werden weggewalst. De gelovigen hebben

---

72) *De waarachtige troost door de eeuwige Waarheid Jesus Christus ... en eenige bemerkingen gestelt tegen een loghenagtig en lasterlijk Troostschrift voor de Roomsche Catholicken, door de Vereenigde Provinciën verspreijdt.* Door een liefhebber van eenigheid en liefde, Anno 1710; exempl.: Borganio lat., vol. 465, fol. 181; VAN BEEK, 52, niet bij WILLAERT. De ware troost is gelegen in het bidden voor de verblinden, tot wie de schrijver [Désirant] behoort, die de 35 priesters ten onrechte van ongehoorzaamheid beschuldigt. Onderzoek naar de vier door Désirant gesignaleerde daden. De Keulse brieven waren geen vonnissen; er kan dus geen sprake zijn van de kerkelijke ban. De oppermacht van de Paus is een verzinsel. Kritiek op de approbatie van het *Troostschrift*, 4 December 1709.

er rekening mee te houden, dat de Hollandse Zending een drie dozijn geëxcommuniceerde zielzorgers telt, met wie zij geen „communio in sacris" en ook geen burgerlijk verkeer mogen onderhouden. Daar is, zelfs in de Franse editie, geen woord Frans bij. Intussen vraagt men zich verwonderd af, waarom de nuntius, als hij deze voorstellingswijze toch eigenlijk niet kon aanvaarden, haar zijn „placet" gaf en zich zelfs met de verbreiding ervan door de druk belastte.

Het eigenlijke werk is een direkte aanval op personen en argumenten, waarbij het Spaans toegaat. Eerst wordt, in de vorm van een langademige toespraak, nu eens tot Mathias Tork, dan weer tot de Katholieken die troost nodig hebben, het doopceel van eerstgenoemde gelicht en gedemonstreerd, dat noch bij zijn suspensie in 1704, noch bij zijn banvonnis in 1709, in de procedure iets wezenlijks is weggelaten [73]). Vervolgens komt de Witte aan de beurt met zijn opinie over primaat en onfeilbaarheid: hij geeft een onjuiste interpretatie van Augustinus, Bernardus, Nicolaas van Lyra en Paus Adrianus VI, had beter kunnen luisteren naar Irenaeus en Cyprianus, blijkt niets van het geval Paus Honorius te hebben begrepen [74]). Daarna moet van Erkel in de arena afdalen, die te horen krijgt, dat aan de ondertekenaars der „Protesten", — tot Désirants verwondering, niet meer 35, maar 39 in getal [75]), — de pauselijke breve van 7 April 1703 met de daarin vervatte „excommunicatio latae sententiae" van het begin af aan zeer goed bekend is geweest, dat beroep op de burgerlijke overheid in dit soort zaken weinig minder dan verraad betekent, dat er van oude Nederlandse rechten en privileges geen sprake kan zijn, dat de argumenten ten voordele van het onafgebroken be-

73) *Tweede troostschrift,* 3-33.
74) *Tweede troostschrift,* 33-80.
75) Zie boven blz. 170, aant. 27 en blz. 183, aant. 58.

staan der kapittels niet deugen [76]). Ten slotte moet van Espen het ontgelden, omdat zijn voorbeelden van onwettige banvonnissen uit het verleden op een verkeerde interpretatie berusten [77]). Zo hakt Désirant in opgewekt tempo naar links en rechts er duchtig op los, waarbij de min of meer erudiete spaanders er van alle kanten afvliegen. En als hij dan de atmosfeer voldoende meent te hebben gezuiverd, spant hij de regenboog: de gewone macht van Paus, nuntius, bisschop en pastoor in concentrische cirkels rondom de gelovige, die, naar analogie van de oude Romein, aan de allerhoogste gezagdragers even onmiddellijk onderworpen is als aan de laagste [78]).

Deze opvatting van het pauselijk primaat heeft P. Bonaventura van den Dijck, toen provinciaal der Nederlandse Minderbroeders, tegen van Erkels aanval op zijn thesis uit 1691 breder ontwikkeld in een *Epistola familiaris,* welke hij, met goedkeuring van de Keulse nuntius dd. 1 Augustus 1711, onder de schuilnaam Eustachius Janssenius het licht deed zien [79]). Na vluchtig de vragen te hebben beantwoord, of het Utrechtse kapittel zich gecontinueerd heeft, of van

---

[76]) *Tweede troostschrift,* 80-130, 214-220. Volgens Désirant (blz. 102 vv.) zijn beide bovenvermelde (blz. 171, aant. 29), in 1654 veroordeelde werken niet van Stokmans.

[77]) *Tweede troostschrift,* 130-154.

[78]) *Tweede troostschrift,* 161-214.

[79]) *Epistola familiaris ad Joan. Christ. Erckelium ... scripta per Eustachium Janssenium Insulensem, Lovaniensem theologum,* Keulen 1711; exempl.: Bibl. Angelica Rome; niet bij VAN BEEK, WILLAERT, 7929, 7987, 8134 (?); vgl. S. DIRKS, O.F.M., *Histoire littéraire ... des Frères Mineurs en Belgique* (Antwerpen [1885], 365; H. B. LVII (1939), 235; *Rom. bronnen* IV, blz. 193, aant. 4. — Van den Dijck was provinciaal van 2 Sept. 1708 tot 30 Aug. 1711; vgl. *Collectanea Franciscana Neerlandica* I (Den Bosch 1927), 370. Voor zijn theses van 1691-1693, zie boven blz. 186, aant. 65.

Erkels citatie naar Keulen onrechtmatig was, of de tegen hem uitgesproken ban ongeldig mag worden genoemd [80]), houdt de schrijver zich in zijn vierde hoofdstuk ex professo met de kwestie van het pauselijk oppergezag bezig. Hierbij ontleedt en weerlegt hij de verwijten, door de Delftenaar geformuleerd aan het adres van wie hij als „adulatores Papae" betitelt, de theologen nl. die leren, dat de Paus monarch is en bijgevolg in ieder diocees bisschoppelijke jurisdictie kan uitoefenen, dat hij boven concilies en kerkelijk recht staat, dat hem tot op zekere hoogte zeggingsmacht toekomt in tijdelijke zaken, voor zover hij vorsten kan afzetten en onderdanen van hun eed van trouw ontslaan, de z.g. „potestas indirecta" [81]). Het laatste hoofdstuk handelt over het Formulier, door van Erkel in zijn *Protest ... beweerd* aangeraakt, waarbij, in verband met de „quaestio facti", de Honoriuskwestie niet wordt vergeten. Hier stelt van den Dijck de vraag, waarom van Erkel, die vroeger bij het ontvangen der wijdingen toch de eed aflegde op kerkelijke tradities en verordeningen, welke hij niet uit eigen studie kende, thans weigert dit te doen ten aanzien van het Formulier; het „juro" slaat immers niet op een persoonlijk inzicht met betrekking tot de inhoud der formule, maar is een acte van innerlijke onderwerping aan het gezag van de Paus [82]).

Gewoonte getrouw droeg van Erkel, 1 Juli 1712, zijn verweer aan de bisschoppen, vicarissen en kapittels der naburige Kerken op, wier bestaan hij, mèt dat van de

---

80) *Epistola familiaris*, 4-18.

81) *Epistola familiaris*, 18-64.

82) *Epistola familiaris*, 64-88. — Twee aanhangsels sluiten het werk: de veroordeling van een serie geschriften rondom de zaak Codde bij pauselijke breve van 4 Oct. 1707 (blz. 92-101; vgl. *Rom. bronnen* IV, n. 100), en die van het *Protest ... beweerd*, 15 April 1711, door het H. Officie (blz. 102-104).

Utrechtse, ernstig bedreigd achtte door een leer over het pauselijk primaat, gelijk Désirant ontwikkeld en met goedkeuring van de Keulse nuntius als dogma te geloven voorgesteld had. Dit *Protest ... andermael beweerd* was voorzien van een 22 Juli 1712 door J. Tibbel te Utrecht verleende approbatie en richtte zich zowel tegen Désirant als tegen van den Dijck, wiens naam de schrijver niet vermeldt, ofschoon hem bekend blijkt, dat hij provinciaal der Minderbroeders was [83]). In zijn „Voorreden aen alle vrome en verstandige Katholijken" zet van Erkel uiteen, waarom na het *Tweede Troostschrift* deze „tweede beweeringe" niet achterwege mocht blijven en kondigt hij aan te zullen handelen over de rechten der Utrechtse Kerk en over het pauselijk primaat.

Wat het eerste punt betreft, deelt hij mee een massa documenten onder ogen te hebben gekregen, die hem steeds meer in de overtuiging bevestigden, dat het Utrechts kapittel zich onafgebroken als een echt kapittel gedragen heeft. Deze bescheiden, afkomstig van Sasbout Vosmeer, Philippus Rovenius, Jacobus de la

---

83) J. C. VAN ERKEL, *Protest van de Rooms-Catholijke clergie van de voornaeme steden in Zuijt-Holland en van hunne medestanders tegen ... benevens de rechten der bewuste Kerk andermael beweerd tegen het tweede zoogenaemde Troostschrift van Vader Bernard Désirant ... mitsgaders tegen den Latijnschen brief van Eustachius Jansens ...*, Utrecht, Th. van den Eynden, 1712; exempl.: Borgiano lat., vol. 464, n. 9; Nederl. Hist. Instituut Rome; VAN BEEK, 57, WILLAERT, 8086. J. C. VAN ERKEL, *Cleri ... protestatio ... una cum juribus ejusdem cleri denuo asserta contra secundum Patris Bernardi Desirantii libellum ... item contra Epistolam familiarem Eustachii Jansenii ...*, Utrecht, Th. van den Eynden, 1712; exempl.: Borgiano lat., vol. 451, fol. 273; Bibl. Angelica Rome; VAN BEEK, 57, WILLAERT, 8085; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 227, aant. 3 en blz. 860. In deze Latijnse editie enkele „Addenda", welke in de Nederlandse ontbreken.

Torre, Joannes Neercassel en veel anderen, kostten hem maanden lang gezette studie, welke uiterst verhelderend en vruchtbaar is gebleken. Hij drukt menig document in extenso af en schrikt er niet voor terug zijn Nederlandse tekst in een kader van Latijnse citaten te vatten, waardoor zijn exposé een zeer erudiete indruk maakt. Wij kunnen hier slechts op de algemene structuur van deze uiteenzettingen [84]) wijzen. Désirant stelt de kwestie verkeerd, omdat hij van valse premissen uitgaat. Hij is nl. van mening, dat men zich aan de pauselijke beslissing van Februari-April 1703 zonder meer had moeten onderwerpen en dat het beroep op oude rechten om zich hieraan te onttrekken waardeloos is, wijl van zulke rechten geen sprake kan zijn. Van Erkels betoog concentreert zich geheel op dit laatste punt: zijn historisch materiaal leert hem, dat de Utrechtse Kerk zich handhaafde; dat zij haar clerus en kerkvoogden bezit met „potestas ordinaria"; dat men ten onrechte van een Hollandse „Zending" spreekt; dat de Paus deze Kerk niet naar eigen willekeur mag behandelen, doch zich heeft te houden aan het kerkelijk recht; dat bijgevolg zijn besluit van 1703 nietig is, evenals de brieven van de Keulse nuntius, het banvonnis van 1711 incluis; dat er, gezien dit alles, geen reden bestaat de cleresie van ongehoorzaamheid te beschuldigen. Hierbij valt de nadruk op de rechten van de clerus als zodanig en is het van ondergeschikt belang of men al dan niet kan bewijzen, dat die clerus zich in het verleden uitsprak bij monde van een hem vertegenwoordigend lichaam, als hoedanig een kapittel kan worden beschouwd; overigens verkeert de Utrechtse Kerk in de gelukkige omstandigheid dit wèl te kunnen bewijzen [85]).

---

84) Van Erkel, *Protest ... andermael beweerd*, 1-62.
85) Van Erkel, *Protest ... andermael beweerd*, 41-43.

Met betrekking tot het pauselijk primaat: veel vrienden hebben hem aangeraden, dit „zonderling teer en hatelijk" probleem maar liever te laten rusten. Doch hij heeft deze adviezen naast zich neergelegd, omdat de overdrijvingen van Désirant en van den Dijck de waarheid al te zeer geweld aandoen. Hij zal dus nauwkeurig de grenzen aangeven, waardoor de pauselijke macht omschreven wordt, en verklaart, dat slechts hij persoonlijk de verantwoordelijkheid draagt voor deze uiteenzetting [86]). Dit punt houdt ten nauwste verband met het voorafgaande. Onderwerping aan de besluiten van Februari-April 1703 zou betekend hebben niet alleen het afstand doen van oude rechten, maar ook het erkennen van de onbeperkte pauselijke macht. In dit tweede deel van zijn boek [87]) keert de auteur zich voornamelijk tegen van den Dijck, ofschoon hij Désirant niet verwaarloost, wiens merkwaardige opinie omtrent de plaats van de nuntius in de kerkelijke hiërarchie op de korrel genomen wordt. Natuurlijk beweegt ook hier de bewijsvoering zich praktisch geheel op historisch terrein; zo ziet men alle in de gallicaanse literatuur reeds klassiek geworden problemen en teksten de revue passeren: de conciliaire theorie, de vraag wie drager is van de onfeilbaarheid, de „potestas indirecta", de mening van Cyprianus over het pauselijk primaat, de interpretatie van het Augustiniaanse „Roma locuta, causa finita" en, last not least, de Honorius-kwestie in verband met Formulier en „quaestio facti". De conclusie kan niet twijfelachtig zijn: dat de Paus geen recht heeft zich onmiddellijk in het bestuur van plaatselijke en nationale Kerken buiten Rome te mengen.

Een nieuw element bracht van den Dijck naar voren

---

86) Van Erkel, *Protest ... andermael beweerd,* Voorreden aen alle vroome en verstandige Katholijken.

87) Van Erkel, *Protest ... andermael beweerd,* 62-147.

in zijn *Epistola altera,* met goedkeuring van de waarnemende nuntius Alexander Borgia dd. 14 Maart 1713, te Keulen verschenen [88]). Hier betoogde hij, dat hetgeen van Erkel oude rechten noemde in werkelijkheid privileges waren, geschonken door de H. Stoel en dus op ieder willekeurig moment terugneembaar. Zo schiep hij zich de mogelijkheid om de „libertés de l'Eglise batave" in zijn opvatting van de onbeperkte pauselijke oppermacht te integreren en b.v. van Erkels citatie en daarop gevolgde excommunicatie te rechtvaardigen. Overigens betreedt hij de reeds begane paden, sprekend over primaat en onfeilbaarheid, de meningen van oudere en moderne auteurs daaromtrent, de „potestas indirecta", het Formulier en het recht van „placet" op pauselijke stukken.

Natuurlijk kon van Erkel deze voorstelling van zaken niet over zijn kant laten gaan. 13 Augustus 1714 ondertekende hij de opdracht van zijn 23 Augustus door J. Tibbel te Utrecht goedgekeurd strijdschrift: *Protest*

88) Eustachius Janssenius, *Epistola altera ad J. Chr. Erkelium ... in qua fuse tractatur de infallibilitate et authoritate Pontificis, mente S. Augustini, propositionibus Jansenianis, usu Formularii, placito regio ... Pro commoditate populi brevis sequetur editio Flandrica,* Keulen, 1713; exempl.: Bibl. Angelica Rome; niet bij van Beek, Willaert, 8117, 8175; vgl. Dirks, *Histoire littéraire,* 366; H. B. LVII (1939), 235; *Rom. bronnen* IV, blz. 227, aant. 3 en blz. 860. — Bussi was intussen tot bisschop van Ancona benoemd en kort nadien kardinaal geworden; vgl. *Rom. bronnen* IV, blz. 209, aant. 3 en blz. 214, aant. 4. — De in het vooruitzicht gestelde Nederlandse samenvatting verscheen met Keulse goedkeuring van 24 Mei 1713 als *Weegschael tusschen de brief van Eustachius Janssens ende de antwoord van J. Chr. van Erckel, begrepen in sijn Protest andermael beweerd,* Keulen, 1713; van Beek, 59, Willaert, 8183; vgl. Dirks, *Histoire littéraire,* 366; H. B., *t.a.p.,* 236; *Rom. bronnen* IV, blz. 227, aant. 3 en blz. 229, aant. 5. Voor de titel *Weeghschael,* vgl. die van het laatste hoofdstuk der *Epistola altera* (blz. 298): Statera inter doctrinam contentam in Epistola familiari Eustachii et responsionem Erkelii.

... *de derde mael beweerd* [89]). Die opdracht richt zich wederom tot de prelaten der belendende diocesen en karakteriseert van den Dijck als enerzijds gematigder dan Désirant, omdat hij zijn mening niet als geloofspunt wil opdringen, anderzijds fanatieker, wijl hij de oude rechten der vaderlandse Kerk pauselijke privileges noemt: een nieuwe vleierij van het Roomse Hof, welke dwingt tot een weerlegging. In de „Voorreden aen alle vroome en verstandige Katholijken", ook hier na de opdracht ingelast, zegt van Erkel dat hij in navolging van zijn tegenstander vooral over het primaat zal handelen, zonder nochtans nevenkwesties te verwaarlozen, gelijk de vraag of ondertekening van het Formulier iets met het geloof te maken heeft. In feite laat hij zich stap voor stap door van den Dijck leiden. Evenals de voorafgaande, draagt deze derde verdediging van de „Protesten" der cleresie een zeer erudiet karakter. Maar het zijn steeds weer dezelfde onderwerpen die uiteengezet en dezelfde theses die voorgestaan worden; alleen het bewijsmateriaal is geamplificeerd, waar de stellingen van de tegenstander hier aanleiding toe geven. Het „princelijk placet" wordt besproken aan de hand van van Espens bekend werk *De promulgatione legum ecclesiasticarum* [90]).

---

89) J. C. VAN ERKEL, *Protest van de Rooms-Catholijke clergie van de voornaemste steden in Zuijt-Holland en van hunne medestanders tegen ... Bussy, nu cardinael ... Benevens de regten der bewuste Kerk, de derde mael beweerd tegen den tweeden Brief van Eustachius Janssens ...*, Utrecht, 1714; exempl.: Nederl. Hist. Instituut Rome; VAN BEEK, 60, niet bij WILLAERT. J. C. VAN ERKEL, *Cleri Romano-Catholici ... aliorumque ejusdem causae sociorum Protestatio adversus ... Bussi ... nunc cardinalis ... una cum juribus ejusdem Ecclesiae tertium asserta contra secundam Epistolam Eustachii Jansenii ...*, Utrecht, 1714; exempl.: Bibl. Angelica Rome; VAN BEEK, 60, niet bij WILLAERT.

90) VAN ERKEL, *Protest ... de derde mael beweerd*, 125-136.

De polemiek had zich zelf als het ware uitgeput en overleefd. Er viel van weerskanten eigenlijk niets meer te zeggen. P. van den Dijck moet dit wel zeer sterk hebben aangevoeld: wanneer hij ook al in 1715 een *Epistola tertia* klaar had om de oude problemen nog weer eens, maar nu breedvoeriger en ten voeten uit te behandelen, hij kwam er niet meer toe zijn boek te publiceren, dat pas jaren nadien posthuum door de zorg van anderen het licht zou zien [91]). Zelfs Désirant schijnt het te machtig geworden te zijn; er is althans geen repliek van zijn hand bekend. De Delftenaar bleef dus het laatste woord behouden. Men had zich moe en het onderwerp leeg geschreven met geen ander resultaat, dan dat de controverse was vastgelopen in eindeloze herhalingen en verzand in volstrekte steriliteit, daar men, na zoveel inkt en boeken, moest ontdekken veel verder van elkaar af te staan dan bij het versnijden van de eerste pen. Men had dan ook niet geschreven om de tegenstander te winnen of ook maar te benaderen, doch alleen om te bewijzen dat men gelijk had. Waarbij de tegenpartij noodzakelijkerwijze het onprettige gevoel kreeg, dat het er au fond om te doen was haar af te maken, en dit is nu eenmaal iets waar niemand zich gaarne toe leent. Zo heeft deze polemiek, gelijk zoveel andere uit die dagen met steeds stijgende verbittering en veel verspilde eruditie gevoerd, er feitelijk slechts toe bijgedragen de kloof tus-

---

91) Eustachius Janssenius, *Epistola tertia ad J. Chr. Erkelium ... in qua fuse tractatur de Summi Pontificis, vicarii Christi, jurisdictione in omnes fideles ubique locorum degentes ejusdemque infallibilitate definiendi ea quae ad fidem et mores pertinent ... opusculum posthumum*, Keulen, 1723; niet bij van Beek, Willaert, 9302; vgl. Dirks, *Histoire littéraire* 366; H. B. LVII (1939), 236, 237. Van den Dijck was 16 Juni 1721 te Leuven gestorven; vgl. *Collectanea Franciscana Neerlandica* I (Den Bosch 1927), 370.

sen Rome en Utrecht te verbreden, in plaats van hem te overbruggen.

V

Deze polemiek, van vliegende blaadjes tot soliede kwartijnen uitgegroeid, is er slechts één uit de vele. Er konden nog heel wat andere studies geschreven worden, als broertjes en zusjes gelijkend op die, welke feitelijk geschreven werd. Dat eerste kwart der XVIIIe eeuw bood wie daar smaak in vond het twijfelachtig genoegen als het ware tot aan zijn knieën door pamfletten te waden. Een min of meer succesvol doorlopen lagere school moet in die dagen menigeen voldoende titel hebben toegeschenen om zich in het theologisch strijdperk te werpen. Wij kozen dèze polemiek uit, wijl zij ons een van de belangrijkste leek onder de toen gevoerde. Zij laat nl. iets zien van wat men het „parochiële" leven der Hollandse Zending zou kunnen noemen in een van haar moeilijkste perioden. Zij voert, vervolgens, een leidende figuur van de cleresie voor het voetlicht, terwijl hij volop bezig is een hem dierbare fundamentele stelling te formuleren. Zij spreidt, ten slotte, bij het voorstellen en verwerpen der argumenten ontegenzeggelijk een zekere eruditie ten toon.

Deze eruditie konden wij echter in wat voorafging niet tot haar recht laten komen. Wanneer wij ook al enig reliëf trachtten te geven aan de belangrijkste naar voren gebrachte ideeën, de bewijzen pro en contra bleven in het duister. Wat die ideeën betreft: wie zich voor de geschiedenis van theologie, dogma of kerkelijk recht interesseert zal uit dit artikel weinig nieuws geleerd hebben; hoogstens kon hij er uit zien, hoe een strijdvraag rondom de oude rechten ener bepaalde Kerkprovincie zich ontwikkeld heeft tot een pennestrijd op breder niveau, over het pauselijk primaat. Wat die bewijzen aangaat: zij liggen praktisch uitsluitend op

het terrein der historie in haar meest wijde betekenis; dit geldt zowel voor de bewijzen gericht op problemen van algemene aard, als voor die welke vraagstukken omgeven van meer beperkte strekking.

Het zou tot op zekere hoogte de moeite waard zijn na te gaan, of en in hoeverre de kennis, door deze Nederlanders aan de dag gelegd met betrekking tot kwesties uit de geschiedenis van theologie, dogma en kerkelijk recht, hun geestelijk eigendom was; of en in hoeverre hun scherpzinnigheid bij de behandeling daarvan verhelderend heeft gewerkt op de onderscheiding der begrippen en een bevredigende oplossing dichter bij gebracht. Zulk een onderzoek zou echter, om vruchtbaar te zijn, een zeer breed kader vereisen. Het was slechts in geringe mate lonend geweest nauwkeurig aan te geven hoe van Erkel, hoe Désirant dacht b.v. over Cyprianus' houding ten opzichte van de Paus en zijn leer omtrent diens primaat interpreteerde. Want er bestonden, vooral sinds de opkomst van het Protestantisme, reeds eeuwenoude tegenstrijdige tradities betreffende dit punt. De Centuriatoren van Maagdenburg en Marcus Antonius de Dominis hebben, even goed als Bellarminus en Baronius, school gemaakt, dezen bij katholieke, genen bij protestantse en gallicaanse auteurs. Om te kunnen vaststellen in hoeverre de ideeën van van Erkel en Désirant hier iets oorspronkelijks en waardevols bevatten, moet men ze tegen deze achtergrond der traditie aftekenen, want dan pas krijgen ze hun enig juiste perspectief. Wat geldt voor Cyprianus, geldt ook voor Augustinus en tientallen andere schrijvers uit Oude Kerk en Middeleeuwen; geldt evenzeer voor de veroordeling van Paus Honorius, voor de leer welke Paus Adrianus VI als professor te Leuven voordroeg over de onfeilbaarheid, enz. Hiermee wil slechts gezegd zijn, dat ook met betrekking tot Jansenisme en Gallicanisme een *Elément*

historique zeer wel denkbaar is. Maar tevens, dat aan zulk een behandeling der stof binnen het kader van een tijdschriftartikel eenvoudig niet te denken viel. Overigens lijkt ons een zekere scepsis ten aanzien van de plaats, welke deze Nederlanders zich in zulk een studie op „internationale" basis zouden zien toegewezen, a priori gerechtvaardigd.

Nieuw, maar van geografisch beperkt belang, is de argumentatie ten voor- en nadele van de oude rechten der vaderlandse Kerk en al wat er mee samenhangt. Deze argumentatie dateert van het jaar 1703, toen van Erkel zijn *Assertio juris* schreef. In de hier behandelde polemiek ziet men hem aan het werk om haar met verse gegevens te verrijken en verder uit te bouwen. Zijn „beweringen" van de „Protesten" vertegenwoordigen een ontwikkelingsfase in de groei van de bekende theses der cleresie. Een kwarteeuw lang is de Delftse begijnenvader, voorgelicht door van Espen, aldus doende geweest met verzamelen, interpreteren, ordenen en publiceren van materiaal ter versterking zijner stellingen. En steeds was hij erop bedacht de Kerken in het nabije en meer verwijderde buitenland van de vorderingen zijner studies en de betekenis daarvan voor de praktijk op de hoogte te houden. Hij was het die de theoretische basis schiep voor al wat de cleresie sinds 1702 heeft ondernomen; hij ook was steeds de stuwende kracht die tot daden dreef; hij kan met recht de vader van het Utrechtse schisma genoemd worden. Wij hadden die argumenten en tegenargumenten kunnen uiteenzetten, maar dit leek ons uilen naar Athene dragen en zo lieten wij ook hier verstek gaan.

Van Erkel moet het wel als een bittere teleurstelling hebben ondervonden, dat zijn beroep op de bijstand van andere Kerken praktisch geen weerklank gevonden heeft; dat zelfs zij, die tot op zekere hoogte als

geestverwanten van de cleresie te boek stonden, met name de appellanten uit het Franse episcopaat, haar, zoveel voorafgaande bijvalsbetuigingen ten spijt, op het solemnele moment der bisschopsconsecratie alleen hebben gelaten. Hij kon zich niet ontveinzen dat, wanneer hij de tegenpartij verweet de pauselijke macht te overdrijven, deze tegenpartij niet in gebreke bleef dat zelfde verwijt aan zijn adres te formuleren met betrekking tot de rechten van een kapittel. En bij tijden moet zich aan hem wel eens de twijfel hebben opgedrongen, of hij er in geslaagd was die geestverwanten met zijn argumentatie te overtuigen en, zo ja, of zij misschien toch van mening waren, dat die overtuigende bewijsvoering nog niet per se een rechtvaardiging inhield van al wat op grond daarvan ondernomen was. Deze desillusie zou er dan op wijzen, dat men te Leuven en Delft betekenis en omvang van de gallicaanse en gallicaniserende stromingen in het toenmalige Europa overschat heeft. Die leer was toen, aan de vooravond van het concilie van Embrun, reeds over haar hoogtepunt heen. Was zij eigenlijk wel iets anders geweest dan een begeleidend verschijnsel van het op de spits gedreven nationalisme van de „Grand siècle", in het bijzonder van de glorie, waarmee de Zonnekoning zich zo gaarne omgaf, die intussen zijn grote Bossuet al lang had opgedragen zich zelf te weerleggen?

Rome 5-VI-1955 P. POLMAN, O.F.M.

SASBOUT VOSMEER TE KEULEN. *)

§ 1. *Keulen, een milieu van Nederlanders.*

Reeds lang vóór Sasbout Vosmeer's komst te Keulen, evenals nog lang daarna, was de stad aan de Rijn een geliefkoosd verblijf voor Nederlanders van Noord en Zuid. Zowel algemeen culturele, wetenschappelijke en godsdienstige, als politieke en handels-motieven hebben ertoe geleid, dat velen van hen hier een tijdelijke of blijvende woonplaats hebben gevonden [1]).

Als de Utrechtenaar Buchelius in 1587 een reis door het Rijnland maakt en gedurende de maanden Juni-Augustus te Keulen verblijft, weet hij ons mede te delen, dat er iedere week mensen van Keulen naar Brabant, Holland, Zeeland en verschillende andere provincies gaan, en dat zij regelmatig terugkeren. Hij zag daar op 11 Augustus van dat jaar de bruidsstoet ener Brabantse schone uit de rijke koopmansfamilie De Dekkere en verhaalt ons, dat hij met talrijke Nederlanders samenkwam, ja zelfs dat het Keuls dialect een mengsel van Nederlands en Duits is [2]).

---

*) Mijn dank gaat uit naar Dom H. Scheerman O.S.B., die mijn tekst hier en daar aanvulde. P. G.

1) Over de omvang en werking van deze emigratie vergelijke men J. A. VAN HOUTTE, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* V (De tachtigjarige oorlog, 1567-1609 (Utrecht 1952), 184 vv.

2) H. KEUSSEN, *Die drei Reisen des Utrechter Arnoldus Buchelius nach Deutschland* (Annalen d. Hist. Ver. f. d. Niederrhein 84) (Keulen 1907), 63; 84; 88. — Voor de „sprachliche Beziehungen" tussen Keulen en de Nederlanden vgl. A. WREDE, *Köln, und Flandern-Brabant.* Kulturhistorische Wechselbeziehungen vom 12.-17. Jahrhundert (Keulen 1920), 94 vv.; J. VAN

Als centrum van Nederlanders komt wel op de eerste plaats in aanmerking de Keulse Universiteit, die in 1388 was gesticht. Als we de matrikels, voorzover ze door H. Keussen gepubliceerd zijn[3]), doorbladeren, valt het op, hoe groot het aantal Nederlanders was, dat hier zijn wetenschappelijke opleiding genoot[4]). Anderzijds weten we, dat er ook veel Duitsers naar de een vijftigtal jaren oudere Nederlandse Universiteit in Leuven togen[5]), zodat er een zekere

---

Dam, *Handbuch der deutschen Sprache* I (Groningen 1937), 19; Th. Frings, *Rheinische Sprachgeschichte*, in: *Geschichte des Rheinlandes von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart* von H. Aubin u.a., (herausgeg. von der Ges. f. Rheinische Geschichtskunde) II (Bonn 1922), 275 vv.; R. Foncke, *Een attestatie der stad Keulen in 't Nederlands ten jare 1594*, Wetenschappelijke Tijdingen 9 (1944), 12. — Voor de handelsbetrekkingen zie men B. Kuske, *Gewerbe, Handel und Verkehr*, eveneens in: *Geschichte des Rheinlandes*, o.c., II, 211 vv. Een Antwerper koopman te Keulen was Nicolaas (ab) Egmondt; hij was een broer van de pastoor van de St Pieterskerk te Leuven, Joh. (ab) Egmondt († 1589). Vandaar dat hij een rol speelt in de geldelijke aangelegenheden o.a. van Cornelius Duyst uit Delft, sinds 1582 Jezuiet te Leuven, een neef van Sasbout en Tilman Vosmeer. Zie o.a. *C. Duyst aan T. Vosmeer dato (1582) Nov. 20* (A.O.B.C., Inv. nr 50). — Voor wat betreft *„Duitschland's invloed op de Nederlandsche beschaving"* in het algemeen leze men het gedegen artikel van J. Huizinga onder die titel in *Cultuur-historische verkenningen* (Haarlem 1929), 117 vv.

3) *Lex. f. Theol. u. Kirche* VI (Freib. 1934), 92 v.

4) H.Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln* (Publikationen der Ges. f. Rheinische Geschichtskunde VIII) II (1476-1559), Bonn 1919. — Er zouden van 1389-1559 in totaal 36.769 studenten geimmatrikuleerd zijn; daaronder waren 1/3 Nederlanders. Vgl. Wrede, *Köln u. Fl.-Br., o.c.*, 78. Bijzonder voor de Amsterdammers, die in de 15e eeuw aan de Keulse Universiteit studeerden, zie de studie van B. J. M. de Bont, *Meester Herwych Gijsbertszoon van Amsterdam, Priester*, De Kath. 109 (1896), 188-194.

5) Jos. Wils, *Les étudiants des régions comprises dans la*

uitwisseling van krachten valt waar te nemen. Zo we ons slechts beperken tot de laatste dertig jaren vóór de komst van S. Vosmeer te Keulen, dan kunnen we nog een respectabel aantal Nederlanders, speciaal Noord-Nederlanders, in de Keulse Universiteits-kringen aanwijzen.

Zo vinden wij tijdens het rectoraat van Hermannus Novesianus (1551–52) studenten uit Zutfen en Arnhem; veel Friezen uit Sneek en Leeuwarden met typisch Friese namen als: Osinga, Harsma, Camminga, Feitzma; verder jongelingen uit Harderwijk, Haarlem, Utrecht, Zwolle, Deventer en Groningen. Onder Novesianus' opvolger Caspar Gropper (1552–53) treffen wij er de Friezen: Entens, Unegar, Raminga, Rorda, Wansemius, Volmesius naast studenten uit Dordrecht en Haarlem. Van April tot Juni 1553, als Adolf Eychholtz subrector is, ontmoeten we een Fries Hottinga en anderen uit Utrecht en Haarlem. Zowel onder het rectoraat van Herm. Blanckfort (1553–1554) en Henricus van Immendorp, als onder hun opvolgers tot 1559 valt het eveneens niet moeilijk veel Noord-Nederlanders aan te wijzen. Van Juli 1554 tot October d.a.v. werden er niet minder dan 13 studenten uit het Utrechtse diocees ingeschreven; van Oct. 1554 tot Januari 1555 tellen wij er elf. Als we een statistiek, welke Hansen opstelde, mogen geloven, dan waren er van 1566–1574 van de jaarlijks ingeschreven studenten gemiddeld ruim ¼ Nederlanders [6]).

De traditie getrouw zullen er ook na het jaar 1559 – tot zover reikte immers Keussen's publicatie van de matrikels – talloze Nederlanders, speciaal Noord-Nederlanders, te Keulen hebben gestudeerd. We weten

Nation germanique à l'Université de Louvain, 2 vol., Leuven 1909-10.

[6]) J. Hansen, *Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens 1542-1582* (Bonn 1896), 579 nt 1.

dat reeds, zoals boven gezegd, tot 1574 uit Hansen's statistiek, maar ook na laatstgenoemd jaar zal dat niet hebben opgehouden. In dit verband kunnen wij niet nalaten de naam te noemen van de op onze Groot-Seminaria vroeger zo bekende Becanus (Mart. Schellekens) uit Hilvarenbeek, alsook van de nog meer bekende exegeet Corn. a Lapide (van der Steen), die als knapen rond 1580 in Keulen studeerden en zich in de Maria-Congregatie aldaar lieten inschrijven [7]). Voor wat betreft de periode van S. Vosmeer's verblijf te Keulen (1579–1583) worden als student aldaar nog vermeld als afkomstig uit het bisdom Deventer Reinerus van Enge uit Deventer (1579) [8]), vervolgens Joannes Loerelinck, een zoon van de pastoor Anthonius Loerelinck (1581) [9]), dan een zekere Joannes van Laer (Augustus 1581–1582) [10]), alsook Gerard Bruyns, de zoon van de burgemeester van Deventer Joannes Bruyns (Augustus 1582) [11]). Uit het Bossche diocees vervolgens studeerde

---

[7]) J. B. Kettenmeyer, *Die Anfänge der Marianischen Sodalität in Köln 1576-1586* (Corp. Cath. 2) (Münster 1928), 32-33. — Voor Becanus zie *N.N.B.W.* IV, 93; Schutjes, *Geschiedenis v. h. Bisd. 's Hertogenbosch, o.c.* IV, 599 v. — B. Vermaseren (*De katholieke Nederlandsche Geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe eeuw over den opstand,* Maastricht 1941, 26) vermeldt, dat op 4 Maart 1576 de eerste vergadering van de Maria-Congregatie te Keulen plaats had en dat van de 35 jongens, die lid werden, er „meerendeels' Lotharingers en Nederlanders waren. Kettenmeyer (*l.c.*, 8) zegt ons daar niets over.

[8]) Getuigschrift (dd. 11 Aug. 1579) van de Universiteit van Keulen, in het Gemeente-archief van Deventer (nr. 1151 x).

[9]) 25 Juli 1581 vergaf het Kapittel te Deventer aan hem de St Thomasvicarie om te Keulen te kunnen studeren. Zie *Prothocollum Capituli Daventr.* (ed. B. L. Snelting), A.A.U. 34 (1908), 168; 35 (1909), 354; 371.

[10]) Hij was vicaris op het altaar van St Judocus in de St Lebuinuskerk te Deventer en stierf „adhuc adolescens" 30 Aug. 1583. Zie A.A.U. 35 (1909), 357; 370.

[11]) A.A.U. 35 (1909), 371.

er in 1581 de 17-jarige filius Aegidii die Gruen Roye [12]). Nog later in 1593, zouden Sasbout Vosmeer's oomzeggers, Cornelius en Petrus, zonen van zijn broer Michiel, in Keulen komen studeren [13]).

Tenslotte mogen wij niet verzuimen hier eveneens in hetzelfde universitair verband de Leuvense hoogleraar Cornelius Loosaeus Callidius (Corn. Loos „de slimme") te vermelden, die reeds vóór Sasbout Vosmeer van Leuven naar Mainz en Trier uitweek en later met hem nog in correspondentie zal blijven staan [14]).

Uit de aard der zaak bleef een zeker percentage Nederlandse studenten na de voltooiing hunner studiën in Keulen achter: ze fungeerden later als professoren, sommigen zelfs als rector van de Universiteit [15]), of traden in een of andere Orde; ook bleven er verbonden aan de bursae van de artistenfaculteit. Bekend is in dit verband de Bosschenaar Arnold Havens, die bijna dertig jaar als Jezuiet te Keulen verbleef, totdat hij in Oct. 1585 bij de Kartuizers te Leuven intrad en op 6 Oct. 1586 aldaar zijn professie deed [16]). Van 1569–70 was hij deken van de artistenfaculteit, van 1574–84 regent van het Jezuieten-gymnasium Tricoronatum. In

---

12) 9 Dec. 1581 vroeg hij zijn dimissoriaal-brieven voor de tonsuur. Zie Gysbertus Coeverincx, *Analecta* (bew. door G. v. d. Elzen en W. Hoevenaars, uitgeg. Prov. Gen. v. Noord-Brabant), I ('s Hertogenbosch z. j.), 72.

13) Zie hierna aant. 121.

14) Vermaseren, *Kath. Ned. Geschiedschr., o.c.*, 47; A.O. B.C., nr. 22: *Mainz, 1587, Apr. 29. Corn. Loosaeus Callidius aan S. V.*; Hurter, *Nomenclator, o.c.*, III, 186; Val. Andreas, *Bibl. belgica, o.c.*, 213-15; Paquot, *Mémoires, o.c.* XIV, 428-48; *N.N.B.W.* IX, 619.

15) H. Keussen (*Die alte Universität Köln* (Keulen 1934 400-402) vermeldt sedert 1562 rectoren afkomstig uit Roermond, Sneek, Zwolle, Ootmarsum e.a.

16) *N.N.B.W.* VI, 729-32. *Brief van Arn. Havensius aan T. Vosmeer dd. 1585 Oct. 21 en 1586 Nov. 11* (A.O.B.C. nr. 50).

1572–1573 volgde hem als deken van de artisten-faculteit Joannes de Hase (Hasius) op, evenals Havens Jezuiet en Bosschenaar. Een derde Bosschenaar, P. Theodoricus O.P., fungeerde van 1563–64 en 1573–1574 als deken van de theologische faculteit [17]).

In verband met de Universiteit kan als een ander Nederlands centrum het Gymnasium Tricoronatum genoemd worden. Nadat in 1556 de Bursa Cusana door de Jezuieten was overgenomen en ondergebracht in het huis de „Drie Kronen", treffen we in het „Gymnasium Tricoronatum" ook studenten, regenten, studieprefecten of subregenten uit de Nederlanden aan. Na Havens, die we reeds noemden, zien we er Peter Slosius uit Gouda, Steven Loen uit Nijmegen, Koenraad Rathingius uit Arnhem, P. W. Baer uit Zutfen en Ev. Brouverus uit Arnhem [18]). Het feit, dat in het Deventer Oud-archief zoveel stukken liggen betreffende de 16e en 17e eeuw aangaande de *Bursa trium Coronarum* spreekt voor de betrekkingen van Deventer met Keulen [19]). Een student uit Friesland

---

17) Hansen, *Rheinische Akten, o.c.* 788-89. — Voor Hasius (De Hase) zie *N.N.B.W.* VI, 720-21. — Voor P. Theodoricus van 's Hertogenbosch O.P. zie Petrus Merssaeus Cratepolius (d.i. de Minderbroeder-Conventueel Petrus Cratenpoil uit Mersen geboortig. Zie over hem K. Eubel, *Geschichte der Kölnischen Minoriten-Ordensprovinz* (Veröffentl. d. hist. Ver. f. d. Niederrhein I) (Keulen 1906), 55), *Electorum ecclesiasticorum, id est, Coloniensium, Moguntensium ac Trevirensium, a primis usque ad eos, qui iam praesident, Catalogus* (Keulen 1580), 160.

18) Jos Kuckhoff, *Die Geschichte des Gymnasium Tricoronatorum.* Ein Querschnitt durch die Geschichte der Jugenderziehung in Köln vom 15. bis 18. Jahrhundert (Veröffentl. d. Rhein. Museums in Köln I) (Keulen 1931), XXVIII. — Voor de Nederlanders Scribani, a Lapide en J. Lipsius, zie bl. 219 vv.

19) *Inventaris van het Deventer Archief* (Deventer 1870), 275.

was Philip ab Albada, voor wie rector Henr. Conesius in 1597 een getuigschrift gaf [20]).

In dit college was het ook, dat de bekende pedagoog der Contra-Reformatie, Simon Verepaeus (Vereept) uit het Noord-Brabantse Dommelen verbleef, nadat hij tijdens de beeldenstorm te Mechelen (1566–1567) naar Keulen was uitgeweken [21]).

Naast dit Jezuietencollege moeten we nog wijzen op het Collegium Montanum en dat der Minderbroeders, Laurentianum [22]), als ook op het Collegium Hieronymianum [23]), of het z.g.n. Roermondse Huis, waarin o.a. Pelgrom Pullen met waarschijnlijkheid heeft verbleven, alle collegia door Nederlanders gesticht en met studiebeurzen van en voor Nederlanders begiftigd.

Doch bij uitstek was een geestelijk centrum van Nederlandse cultuur van ouds de Kartuizerij van St. Barbara [24]). Juist in de jaren van toenemende ideeënbotsing (1508–1536) stond deze Kar-

---

20) VIII Calend. Aug. 1597. 1 bl. folio (origineel). Prov. Bibl. v. Friesland te Leeuwarden, *Aanwinsten 1914* (Leeuwarden 1915), 41.

21) M. A. Nauwelaerts, *Simon Verepaeus (1522-1558) Paedagoog der Contra-Reformatie* (Opv. Broch. Reeks 145) (Tilburg 1950), 13 v.

22) In 1569 werd het Collegium Laurentianum overgebracht naar de Minderbroeders te Keulen (ad Minoritarum Coenobium). „Huius primus moderator fuit D. Laurentius Groningensis, unde et nomen est sortitum." Zie Petrus Merssaeus Cratepolius, *o.c.*, 143.

23) Jos Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordig Bisdom Roermond* I (Roermond 1875), 524 vv.; L. Verschuren, *Onbekende werken van Pelgrom Pullen*, Stud. Cath. 20 (1944), 2.

24) In de Keulse Kartuizerij bevond zich een triptiek „Bewening onder het kruis" van de Noord-Nederlandse Meester van Frankfort, waarop de Utrechtse Dom geschilderd staat. Zie G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst* (Den Haag 1939), III, 23: afb. 2.

tuizerij onder leiding van Peter Blommevenna († 1536) uit Leiden, die gevormd door Hendrik Herp, diens spiritualiteit zo grondig in zijn Keulse milieu wist levendig te houden. Naast hem werkte een andere Nederlander, de evenals zijn broer Bruno uit Stratum afkomstige „Diederick Loer Vicarius Cathuserordens in Coelen" aan de uitgave van de werken van zijn 15e eeuwse Nederlandse ordes-genoot Dionysius van Ryckel in Limburg, – beter bekend als de Kartuizer –, en van de beroemde „Margarita evangelica" (1535). Met prior Gerard Kalckbrenner († 1566) uit Hamont ten Westen van Roermond, die te 's Hertogenbosch zijn eerste opleiding genoot, worden we aanstonds in nauwer contact gebracht met de geestelijke kring rond Nicolaas van Esch uit Oisterwijk, die rond 1531 naar Keulen vertrok, nadat zijn geestelijke dochter Maria van Oisterwijk met twee andere Brabantse begijnen er zich reeds gevestigd had in de schaduw van St. Barbara [25]).

Ook de Nijmegenaar Peter Kanis treffen we in 1535-36 in Keulen ten huize van de Noord-Brabander Andreas Heerl uit Baardwijk, die als geestelijke aan de collegiaal-kerk van St. Gereon was verbonden en van zijn huis een centrum van Nederlanders maakte. Daar knoopte Canisius relatie aan met Nicolaas van Esch en langs deze kwam hij weer in betrekking met de Brabantse begijnen en de Kartuizerij St. Barbara [26]).

---

[25]) Jos Greven, *Die Kölner Kartause unde die Anfänge der katholischen Reform in Deutschland* (Kath. Leben u. Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung 6), Münster 1935.

[26]) Greven, *o.c.*, 92 vv.; O. Braunsberger — A. Hulsebosch, *Leven van den Zaligen Petrus Canisius* (Bussum 1918), 5 vv.; J. H. M. Tesser, *Petrus Canisius als humanistisch geleerde* (Amsterdam 1932), 20; 70. — Voor Andreas Heerl zie Gelenius, *De admiranda .... magnitudine Coloniae, o.c.*, 503; *Thijm-Almanak* 1906, 62—82.

Het zou ons zeer ver voeren, indien we ook een opsomming gaven van de Nederlanders, die in andere Orden waren ingetreden en te Keulen op het einde der XVIe eeuw hun verblijf hadden. Toch noteren we even, dat de traditie van St. Barbara van het begin der 16e eeuw, ook in de tweede helft daarvan werd doorgezet en dat men onder de Kartuizers doorgaans $^1/_3$, wellicht $^3/_4$ Nederlanders telde [27]). Zo trad b.v. nog in 1584 de Kampenaar Theod. Petreius in St. Barbara in [28]).

Voor wat de Minderbroeders betreft, verdient het onze aandacht, dat de twee eerste provinciaals van de Keulse Observanten-provincie (1517) Nederlanders waren. Bij de scheiding ervan in een Neder-Duitse en Keulse provincie (1529) werd de eerste provinciaal van deze laatste provincie de uit Kampen geboortige Pater Joannes Reynvisch; de kloosters Nijmegen, Zutfen, Groningen en Arnhem stonden onder zijn rechtsmacht [29]). Dat er steeds enige band bleef bestaan tussen de Minderbroeders van de Neder-Duitse en de Keulse provincie blijkt wel uit het feit, dat, toen er 18 kloosters van de eerstgenoemde provincie, alsmede Arnhem, Zutfen en Groningen van de Keulse provincie in de stormjaren 1572–80 werden opgeheven, veel Nederlandse kloosterlingen zich naar

---

27) H.B. 54 (1937), 370; H. J. J. Scholtens, *Het Roermondsche Kartuizerconvent in de zestiende eeuw*, Public. d. l. Soc. hist. et arch. d. l. Limbourg 76 (1940), 6 (overdruk); zie ook O.G.E. 25 (1948/49), 30 vv.

28) *N.N.B.W.* VI, 1110-11.

29) P. Schlager, *Beiträge zur Geschichte der Kölnischen Franziskaner-Ordensprovinz im Mittelalter* (Keulen 1904), 40 vv.; F. van den Borne, *De Observantenbeweging en het ontstaan der Provincie Germania inferior*, Collect. Franc. Neerl. II (Den Bosch 1931), 175 vv.; D. Hoevenaars, *De Chronographia Provinciae Germaniae Inferioris van Franciscus Peri (1771)*, Collect. Franc. Neerl. I (Den Bosch 1927), 439 vv.

het Keulse begaven en daar onder leiding van Pater Johannes Hayo een meer geregeld kloosterleven terugvonden [30]).

Ook voor de 16e eeuwsche Carmelieten [31]) en Dominicanen [32]), maar vooral voor de Kruisheren [33]) zouden we aanknopingspunten van de Nederlanden met het Rijnland, speciaal met Keulen, kunnen aanwijzen en daardoor bevestigen, hoe innig deze gebieden samenhingen. Zo weten we o.m., dat er in de XVIe eeuw en in het eerste kwart der XVIIe eeuw verschillende studiebeurzen in het klooster der Dominicanen te 's Hertogenbosch werden gesticht om jonge religieuzen in Keulen te kunnen laten studeren [34]). Ook is het bekend, dat, toen de Predikheren van Den Bosch in 1566 door het gepeupel buiten hun klooster werden gezet, vier van de 36 religieuzen naar Keulen vluchtten, waar de Bosschenaar Theodoricus van den Bosch overste was [35]).

Bijzondere aandacht moeten we eindelijk vragen

---

30) P. Schlager, *Geschichte der Kölnischen Franziskaner-Ordensprovinz während des Reformationszeitalters* (Regensburg 1909), 116 vv.; zie voor de taak van Pater Hayo in H.B. 51 (1934), 436-39.

31) *Kath. Enc.* VI, 824; *Lex. f. Th. u. K.* V, 839 vv.

32) *Kath. Enc.* IX, 61-62; *Lex. f. Th. u. K.* III, 382 vv.

33) R. Haasz, *Die Kreuzherren in den Rheinlanden*, Bonn 1932.

34) G. A. Meyer, *Chronicon conventus Buscoducensis Ordinis Praedicatorum .... auctore P. Jacobo Brouwers O.P.* (Prov. Gen. v. K. en W. te 's Hertogenbosch) (z. p., z. j.), 9.

35) G. A. Meyer, *De predikheren te 's Hertogenbosch 1296-1770* (Nijmegen 1897), 63; B. De Jonghe, *Desolata Batavia Dominicana* (Brussel 1719), 108: „Henricus a Bergheyck supprior conventus Groeningensis, prior Harlemensis et Provinciae Vicarius, praesedit in Capitulo Provinciali anno 1572. Postea ob fidem exul, et a Rmo Godefrido a Mierlo specialiter dilectus, factus est Prior conventus Coloniensis, in quo obiit die 15 Maii anno 1587".

voor de Jezuieten, die juist in deze tijd een voorname rol bij de handhaving van het voorvaderlijk geloof in het Keulse gebied hebben gespeeld. Onder hen ontmoeten we weer menige Nederlander. Nadat in 1542 de eerste Jezuiet, die de Duitse bodem betrad, de Savoyaard Faber, een novice voor zijn studie aan het Collegium Montanum achterliet in het huis van de Noord-Brabander Andreas Heerl, waar, zoals reeds gezegd, ook de Nijmegenaar Kanis zijn onderdak had gevonden, was voor Peter Kanis de aansluiting bij de Sociëteit van Jezus nog slechts een kwestie van enkele maanden. Na hem volgen in 1543–56 nog 16 andere Noord-Nederlanders [36]).

Met de intrede van Peter Kanis was tevens de schakel gelegd tussen de Keulse Kartuizerij met de geestelijke kring daaromheen en de Jezuieten, die in het voorjaar van 1544 op verzoek der Kartuizers zich in de Rijnstad kwamen vestigen [37]). Spoedig vormden ze zich tot een gesloten communiteit, het boven reeds vermelde Collegium Tricoronatum, waarvan de meesten Nederlanders waren [38]); samen met Leuven en Doornik maakten ze de Neder-Duitse Provincie uit (1556). Als in 1564 Keulen met Mainz en Trier een eigen afdeling, de zogenaamde Rijnprovincie, wordt, is de Zuid-Nederlander A. Vinck de eerste provinciaal. Rond laatstgenoemd jaar treffen we in het Keulse col-

---

[36]) F. van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der Jezuieten in Nederland* (Nijmegen 1940), 6.

[37]) Jos Greven, *Die Kölner Kartause, o.c.* 93-99; B. Duhr, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge* I (Freiburg 1909), 9 vv.; 33 vv.; Braunsberger-Hulsebosch, *Leven van .... P. Canisius, o.c.*, 11 vv.

[38]) Kuckhoff, *Geschichte des Tric., o.c.*, 88: „Keiner von ihnen war ein Deutscher, die meisten waren Belgier"; Hansen (*Rheinische Akten, o.c.*, 744-45) geeft een lijst van Jezuieten, die van 1560-69 te Keulen aan het college verbonden waren. Het is niet moeilijk er de Nederlanders uit te halen.

lege onder de Noord-Nederlanders de Nijmegenaars Petrus en Theodorus Buys, Hendrik Denijs en Johannes Zanthenus; ook verschillende Bosschenaars, en vervolgens Adriaan Loeff uit Baardwijk, Petrus Loppers uit Wirdum in Groningen e.a. [39]). Ook na de stichting der Neder-Duitse provincie bleef de band met de Nederlanders bestaan. Tussen 1559–69 traden niet minder dan 50 Noord-Nederlanders te Keulen in de Sociëteit [40]); van 1578–85 was zelfs de Zuid-Nederlander Frans Coster provinciaal [41]). Naast het Prins-bisdom Luik leverden den Bosch en het Nijmeegse gebied aan het Keulse College, waarvan de Leuvenaar Leonard Kessel van 1554–74 rector was, het grootste aantal novicen [42]). Tweemaal, nl. van 1578–1581 en van 1584 –1585, het jaar van zijn dood, was Maarten Florisz. van Alkemade S.J. er rector [43]). De Bosschenaar Arnoldus Havensius [44]) vervulde er, op 24 Januari 1577 nog als „prorector" betiteld, dezelfde functie in 1581 en 1582.

Een der eersten uit de stad Keulen zelf, die Jezuiet

---

39) Van Hoeck, *Schets, o.c.*, 15.

40) *l.c.*, 10.

41) R. Hardeman, *F. Costerus, Vlaamse apostel en volksredenaar* (Alken 1933), 19; Poncelet, *Nécrologe, o.c.*, 28: ad annum 1619; Van Hoeck, *Schets o.c.*, 405; Duhr, *Geschichte, o.c.* I, 42 en passim.

42) Poncelet, *Histoire, o.c.*, I, 112-116; Greven, *Die kölner Kartause, o.c.*, 102.

43) Hij was een zoon van Floris van Alkemade en Elisabeth van Hoeff, geboren te Amsterdam. Zie H.B. 1 (1873), 377. Hij behoorde tot de Provincie van de Neder-Rijn. Zie daarvoor Fr. Reiffenberg, *Historia S.J. ad Rhenum inferiorem*, Keulen, 1764.

44) *N.N.B.W.* VI, 729; Duhr, *Geschichte der Jesuiten, o.c.*, I, 41: 24 Jan. 1577 is Havens „prorector'; in een brief (copie) van 25 Juli 1581 noemt hij zich zelf „indignus rector Collegii Coloniensis Societatis Jesu". A.O.B.C., Inv. nr 50. Duhr, *o.c.*, 42: 11 Oct. 1582 wordt hij eveneens rector genoemd.

werd, was de burgemeesterszoon Johan von Reidt (Rethius), die na zijn intrede (1552–53) als regens van het Tricoronatum (1557–74) een belangrijke rol speelde [45]). Of we hem de vleiende titel van „opperbevelhebber aan het Westfront" moeten geven, zoals Vermaseren doet, op inspiratie van Kuckhoff [46]), laten we in het midden. Als regens nu werd hij opgevolgd door een schare van Nederlanders, die we hier boven reeds vermeldden; hun verdiensten worden echter niet aan zo'n diepgaand onderzoek onderworpen als die van Rethius. Hoe verdienstelijk overigens de Jezuieten te Keulen ook werkten, toch hadden ze na 40 jaren nog steeds niet in volle vrijheid een eigenlijk klooster kunnen betrekken. Eerst in September 1582 werden zij, dank zij de steun van Keizer en katholieke rijksvorsten in het bezit gesteld van een klooster met kerk [47]).

Naast al deze verschillende middelpunten van Katholiek Nederlands leven te Keulen zien wij echter van de andere kant in diezelfde tijd ook meerdere vrijzinnig-denkende of Protestantsgezinde Nederlanders uit Zuid en Noord aangetrokken tot het godsdienstig-wetenschappelijk milieu, dat de Rijnstad destijds vormde. Zij meenden zich daar veilig te weten, sinds de onzelfstandige en onbekwame aartsbisschop Herman von Wied in de jaren 1541–43 probeerde het Lutheranisme in het Stift en aartsbisdom ingang te doen vinden. Zijn poging stuitte echter op het verzet van het kapittel, van de stad en de universiteit; daarenboven was de Kartuizerij van St. Barbara en het Jezuieten-college een haard van tegenstand

---

45) Kuckhoff, *Geschichte des Tric., o.c.*, 97 vv.: Zie ook Jos Schröteler, *Die Erziehung in den Jesuiteninternaten des 16. Jahrhunderts* (Freiburg 1940), passim.

46) Vermaseren, *Kath. Ned. Geschiedschr., o.c.*, 11.

47) Duhr, *Geschichte, o.c.*, I, 42.

tegenover de nieuwe leer [49]). In Maart 1546 werd de onwaardige bisschop uit zijn waardigheid ontzet, maar toch belette dit niet dat kernen van Protestantisme waren gevormd. Aldus wordt de komst van de Haagse med.dr. Justus Velsius in 1550 vanuit Leuven naar Keulen verklaarbaar. Na zijn overgang tot de nieuwe leer werd hij zes jaar later uitgewezen [50]). Onder de Protestantse emigranten te Keulen treffen we vóór 1570 ook de bekende kaartentekenaar Hogenberg [51]). Drie jaar later zien we er Bonaventura Vulcanius; door de bovengenoemde Jezuiet Rhetius, de regens van het Collegium Tricoronatum, in de Rijnstad geïntroduceerd om de invloed van het Calvinisme te keren, sloeg hij evenwel reeds na een jaar zelf de weg in naar Genève en aanvaardde in 1578 een professoraat te Leiden [52]). Het Keulse wetenschappelijke milieu trok na Dirk Volkertsz. Coornhert [53]) eindelijk in 1587 ook de Utrechtenaar Aernout Buchell aan: hij verbleef er, zoals boven reeds werd aangestipt, enkele maanden voor historische onderzoekingen. Zijn familie was overigens van Keulen en Düren afkomstig [54]).

Mochten bij Velsius en Vulcanius wetenschappelijke motieven hun weg naar Keulen hebben geleid, sedert de zestiger jaren zien we veel Nederlanders naar

---

49) L. von Pastor, *Geschichte der Päpste* V (Freiburg ⁴1909), 509 v.; *Lex. f. Theol. u. K.* X, 867 v.

50) J. Reitsma, *Dr Justus Velsius in Groningen*, Groningsche Volksalmanak voor 1895, 64.

51) Vermaseren, *Kath. Ned. Geschiedschr., o.c.*, 99.

52) Wrede, *Köln u. Fl.-Br., o.c.*, 80 v.; Jos Kuckhoff, *Der Sieg des Humanismus in den katholischen Gelehrtenschulen des Niederrheins 1525-1557* (Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung 3) (Münster 1929), 55.

53) H. Bonger, *Dirck Volkertsz. Coornhert.* Studie over een nuchter en vroom Nederlander (Lochem 1941), 31-33.

54) *N.N.B.W.* VI, 229-31; Keussen, *Die drei Reisen, o.c.*, 75.

het Rijnland, m.n. naar Keulen, trekken om economische, politieke of godsdienstige, of om meerdere beweegredenen tegelijk [55]).

Prins Willem's tweede echtgenote Anna van Saksen, die in 1567 met haar gemaal uit de Nederlanden was uitgeweken, verliet in 1568 de Dillenburg en vestigde zich met haar kinderen te Keulen [56]). Ofschoon van haar persoon wel geen noemenswaardige invloed uitging, kon toch de voorbijgaande tegenwoordigheid van Oranje zijn aanhangers de weg naar Keulen wijzen. Zo was op het einde van 1568 de uit Antwerpen uitgeweken, van nieuwe ideeën verdachte jurist Dr. Jan Rubens met vrouw en kinderen in de stad aan de Rijn aangekomen. Als rechtsgeleerde kwam hij in relatie met Anna van Saksen en werd haar zó vertrouwde raadsman, dat er spoedig een ongeoorloofde verhouding uit voortkwam. Na zijn gevangenschap op de Dillenburg werd zijn zoon P. P. Rubens op 29 Juni 1577 te Siegen geboren [57]).

De inwijking van andersdenkenden liet het Keulse stadsbestuur evenwel niet ongemerkt langs zich heen gaan. Reeds enkele jaren had het maatregelen getroffen tegen het binnenkomen van vreemdelingen, vooral van Wederdopers, Sacramentariërs en aanhangers van andere secten [58]), maar in April 1568 werden speciaal maatregelen genomen tegen de Nederlanders onder

---

55) Rogier, *Over karakter en omvang, l.c.*, H.T. 16 (1937), 325 vv.

56) L. Ennen, *Geschichte der Stadt Köln* IV (Keulen 1875), 831; N. Japikse, *De geschiedenis van het Huis Oranje-Nassau* I (Den Haag 1937), 97.

57) Ennen, *Geschichte, o.c.* IV, 854 v.; H. Knackfusz, *Rubens* (Künstler-Monographien II) (Bielefeld-Leipzig 1895), 1-4.

58) Ennen, *Geschichte, o.c.*, IV, 832; A. A. van Schelven, *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland* (Den Haag 1909), 267.

dezen [59]). Ook Rome maakte zich in 1567 en 1570 bezorgd over het asylrecht, dat Keulen aan deze immigranten verleende en dat beschouwd werd als een bevordering van de afval van het katholieke geloof [60]). Inderdaad maakte men zich niet zonder reden bezorgd. In 1570 immers waren er ongeveer 150 Nederlandse ketterse families met een goede duizend zielen in Keulen, dat destijds 60.000 zielen telde, gevestigd [61]). Om aan de toevloed paal en perk te stellen verbood Alva in 1570 het studeren van Nederlanders aan andere Universiteiten dan Rome, Leuven of Dowaai. Gelukkig evenwel voor de Keulse universiteit werd dit verbod door Philips II ingetrokken [62]).

Anderzijds echter besteedde zowel de geestelijkheid als de universiteit alle moeiten de stadsraad ertoe te bewegen zowel de economische als de godsdienstige zijde van het immigranten-probleem onder de ogen te zien. Tevens zag men het gevaar niet over het hoofd, dat deze trek naar een stad, waarin zoveel leden van de Nederlandse adel en van de aristocratie waren gevestigd en waar rondomheen sedert 1566 troepen voor Oranje werden geworven, wel eens een aanleiding kon worden tot een conflict met de Keizer en met Spanje [63]).

---

59) Ennen, *Gschichte, o.c.*, IV, 835; 840; Hansen, *Rheinische Akten, o.c.*, 549: De stad Keulen aan Marg. van Parma 1567, Juni 8.

60) Ennen, *Geschichte, o.c.*, IV, 835-38; Hansen, *Rheinische Akten, o.c.*, 581 v.

61) Wrede, *Köln u. Fl.-Br., o.c.*, 21; Ennen, *Geschichte, o.c.*, IV, 841; 856. — Op blz. 844-45 vindt men de namen der straten en huizen, waarin van 1568-71 hoofdzakelijk Nederlanders woonden: o.a. in de Schildergasse, die in de adressering van de brieven van Sasbout Vosmeer e.a. aan zijn broer Tilman geregeld voorkomt.

62) Ennen, *Geschichte, o.c.*, IV, 839; Hansen, *Rheinische Akten, o.c.*, 578-80; Wrede, *Köln u. Fl.-Br., o.c.*, 80.

63) Ennen, *Geschichte, o.c.*, IV, 841-48.

Dit alles werd dan ook mede aanleiding tot het uitvaardigen van verordeningen vanwege het stadsbestuur op 21 Juli 1570, waarbij werd verklaard, dat al degenen, die zich in de laatste vier jaren vanuit de Nederlanden in Keulen hadden gevestigd en geen bewijs konden overleggen, dat zij met goedvinden van de overheid waren uitgeweken, noch ook als Katholieken hadden geleefd, vóór Zondag 13 Augustus de stad moesten verlaten. Ofschoon men van stadswege, ook in 1572 en 1576 werkelijk moeite deed om tot uitwijzing der Protestanten te komen, toch hebben alle maatregelen bijeen niet bevredigend gewerkt [64]). De Kerkeraadsprotocollen na Augustus 1571 zijn daar om te getuigen, dat de protestantse „vluchtelingenkerk" zich een bestaan had veroverd [65]). We zien dit ook uit het feit, dat na 2 Maart 1571 de doopsgezinde families Van den Vondel en Craen vanuit Antwerpen naar Keulen uitweken. Zij vonden daar weer andere Antwerpse uitwijkelingen en geloofsgenoten, zoals de familie Trigault, Haesbaert en de Wolff. Uit het huwelijk van Joost van den Vondel en Sara Craen werd Joost van den Vondel Jr., Nederlands grote poëet, 17 Nov. 1587 in de ballingschap geboren. Eerst in of na 1595, toen hun het leven als doopsgezinden te Keulen onmogelijk werd gemaakt, namen zij de wijk over Frankfort, Bremen en Utrecht naar Amsterdam [66]).

Van meer belang is het echter voor ons thema de uitwijking om des geloofswille van katholieke Nederlanders sedert 1572–1573 naar het

---

64) *l.c.*, 858-71.

65) *l.c.*, 873 v.; Van Schelven, *De Nederl. Vluchtelingenkerken, o.c.*, 270; J. Hashagen, *Das Geistesleben im Wandel der Zeiten*, in: *Gesch. d. Rheinl., o.c.*, II, 326 v.

66) J. F. M. Sterck, *Het leven van Vondel*, in: *Werken van Vondel* (W.B.) (Amsterdam 1927), 1-6.

Rijnland na te gaan. Onder de zeer velen, die we daar zullen vinden, noemen we eerst Dirk Volkertszoon Coornhert. Nadat hij reeds in 1567 en 1568 te Keulen en in het Rijnland had verbleven, week hij in 1572 weer uit Holland en vestigde hij zich nu tot 1576 te Xanten. Men verzekert ons, dat hij toen als goed Katholiek leefde [67]). Vervolgens is het bekend, dat de sacrista van het Delftse Kartuizerklooster, Joost van Schoonhoven, na 19 Juli 1572 naar Keulen wilde vluchten; hij werd echter onderweg opgepakt en stierf 31 Juli van genoemd jaar als martelaar te Den Briel [68]).

Vooral sedert het jaar 1573 gingen er velen in ballingschap naar het Rijnland en in het bijzonder naar Keulen. Als een der eersten moet worden genoemd de edele oud-burgemeester van Gouda Johan Gerrit Stempelse met vrouw en kinderen, waarover Vermaseren ons uitstekend heeft ingelicht [69]). We weten reeds, dat de beide heerooms van S. Vosmeer, Gerard en Sasbout Sasbout, een veilige schuilplaats in Calcar hadden gevonden. De eerste was pater van het St. Annaconvent te Delft en had met zijn Zusters de wijk naar Calcar genomen [70]); hij stierf er in 1579. Zijn broer Sasbout volgde hem eerst in 1589 in de dood. Ook Sasbout Vosmeer's nicht Catharina Adami van der Burch ging in 1573 van Delft naar Keulen en stierf daar als 78-jarige op 20 April 1614 [71]). Als meisje van

---

67) H. Bonger, *Coornhert, o.c.*, 33.

68) H.B. 49 (1932), 360; *N.N.B.W.* IV, 1237 v.

69) Vermaseren, *Ned. Kath. Geschiedschr., o.c.*, 19 vv.

70) Zie A.A.V. 72 (1953), 7 vv.; B. J. M. de Bont, *Delftsche vluchtelingen te Calcar*, H.B. 20 (1895), 304-6. — Voor het St Annaconvent zie Schoengen, *Monasticon Batavum* II, 43: nr 6; 44: nr 13.

71) A.O.B.C., nr 65: *Necrol. v. T. Vosmeer:* April 20. Anno 1614 die Dominico mane circa horam 7 obiit Coloniae Catharina Adami van der Burgh Delphen. annos nata 78; venit Coloniam anno 1573. H.B. 61 (1946), 162. — Vgl. A.O.B.C. nr 50;

11 jaar week op dezelfde wijze Helena van der Horst van Delft naar Keulen uit; ze werd later de dienstbode van Tilman Vosmeer en stierf er 13 Jan. 1617 [72]).

In 1577 treffen we de bekende geschiedschrijver Suffridus Petri eveneens in de Rijnstad: hij werd leraar aan de Apostel-school en stierf er in 1597 [73]). De Keulse burger Herman van Weinsberg meldt ons bij 24 Oct. 1577, dat de bisschoppen Lindanus en Jan van Strijen met een kapelaan en een knecht zich bij de Karmelieten bevonden. Lindanus bleef er tot 20 Januari van het volgende jaar, toen hij naar de Zuidelijke Nederlanden ging en vandaar een reis naar Rome en Madrid maakte [74]). In November 1577 was ook de Bossche Bisschop

1585, Jan. 3 *Arn. Havens aan T. Vosmeer*; 1586, Jan. 15 *id. aan id.* Hieruit blijkt, dat Catharina v. d. B. in betrekking stond met Havens te Brugge als S.J. en te Leuven als kartuizer. — Vgl. ook A.O.B.C. nr 50: 1586, Febr. 28 en April 12: *S. V. aan T. V.*, onder het adres van Trijntje Amen of Cath. Amen, zie nog *ibid.*: 1586, Mei 5 en Oct. 31: *id. aan id.* — Vgl. A.O.B.C. nr 77: *Brieven van Hendrik en Willem Aemsz. v. d. Burch aan Cath. v. d. Burch van 1583-88.* — In 1588 vertoeft ook haar zus Margaretha of Grietgen te Keulen, vgl. A.O.B.C. nr 78. Zij sterft 62 jaar oud 5 of 13 Juli 1606 blijkens het *Necrol. van T. V.* (A.O.B.C. nr 65) H.B. 61 (1946), 169-170.

72) A.O.B.C. nr 65; *Necrol. van T.V.*: Jan. 13 Anno 1617 mane ad medium 3 obijt Helena van der Horst fidelissima famula mea, quae pridie Epiphaniae dicebat agi tum 45 annorum quod intrasset Coloniam fuisseque tum 11 annorum. H.B. 61 (1946), 152.

73) *N.N.B.W.* V, 498 v. Vgl. A.O.B.C. nr 51: (1591, Jan. 13) *S. V. aan T. V.* — In 1579 verblijft hij in de „Bursa Coronarum". Zie J. A. F. Orbaan, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden* (R.G.P. kl. serie (Den Haag 1911), I, 51: nr. 51.

74) Habets, *Gesch.... Roerm., o.c.* II, 449; Brom-Hensen, *Rom. bronnen, o.c.*, 260-62: nr 232-35. Zie Orbaan, *o.c.*, II, 43 v. — Op 28 Maart 1577 ondertekende te Keulen Joannes van Strijen, „electus Middelburgensis" een akte. J. C. Diercxens, *Antverpia Christo nascens et crescens* V (Antwerpen 1773), 254-56.

Laurentius Metsius naar Calcar en vandaar naar Keulen gekomen [75]). Ze lieten zich alle drie als lid van de Keulse Maria-Congregatie inschrijven [76]).

Het volgende jaar ging op zijn beurt de bisschop van Leeuwarden, Cunerus Petri, met meerdere Friezen [77]) in ballingschap naar de Rijnstad [78]). Zijn ambtgenoot van Haarlem, Godfried van Mierlo, moet vrij spoedig gevolgd zijn; hij nam in November 1578 zijn intrek in de Kartuizerij van St. Barbara [79]), waar hij o.m. Adriaan Schijff uit Oudewater [80]) aantrof. Op

---

75) SCHUTJES, *Gesch. v. h. Bisdom 's Hert., o.c.*, II, 109.

76) KETTENMEYER, *Die Anfänge, o.c.*, 26 v. — De eerste bladzijde van het register der Maria-Congregatie in Keulen vermeldt de „Praefecti maioris Sodalitatis", te beginnen met „M. Joannes Stempelius Gaudanus. Consul ibidem. Exul. An. 1576." Vervolgens o.a. „D. Nicolaus Viguerius Harlemensis 1582; D. Martinus Regius Ninevensis 1583". Zie VERMASEREN, *Kath. Nederl. Geschiedschr., o.c.*, 26.

77) A.A.U. 16 (1888), 332: „M. Julius a Deeckema Raed ordinaris inden Hove vors. (van Friesland) cum uxore et familia; ende de heer was oeck mede capitain ende hopman ander d'Billyschen Regimente ende is binnen Colen gestorven anno 1580 ende daer begraven, wyens zyel God genadich sij....".

78) KEUSSEN, *Die drei Reisen, o.c.*, 51; A.A.U. 16 (1888), 330; BROM-HENSEN, *Rom. Bronnen, o.c.*, 263: nr 237; VERMASEREN, *Kath. Ned. Geschiedschr., o.c.*, 44.

79) H. J. J. SCHOLTENS, *Godfried van Mierlo te Keulen*, H.B. 54 (1937), 369 v. — A.O.B.C. nr 45 l: 1579, Godfried v. Mierlo legt Gregorius XIII verschillende huwelijkskwesties voor. Het antwoord in margine (copia copiae).

80) Zie voor Adriaan Schijff: *Theatrum Terrae Sanctae et Biblicarum Historiarum cum tabulis geographicis aere expressis, auctore* CHRISTIANO ADRICHOMIO DELPHO. Cum gratia et Privilegio. (Exemplaar in de Bibl. der PP. Capucijnen te Tilburg), z. p., z. j. De opdracht aan de Nuntius Ottavio Frangipani is gedateerd Inventio Crucis (= 3 Mei), 1589 en getekend door G. Br(unius). In de *Catalogus auctorum* op blz. 288 staat vermeld: Via Calvariae D. Bethlehem sacerdotis a Laurentio Surio latine conscripta: quam propria interpretis manu exaratam mihi

10 Augustus van hetzelfde jaar kwamen nog twee arme Clarissen van Den Briel over Antwerpen in Keulen aan [81]). De Utrechtse Domdeken Johan van Bruhesen, die zich openlijk tegen Oranje had uitgelaten en 2 Maart 1577 uit de bisschopsstad was vertrokken, kwam over Emmerik, waar hij zich een tijd lang ophield, zich voegen bij de Nederlandse ballingen in Keulen [82]). Sedert 1578 zien we vervolgens Jacob Buyck, pastoor van de Amsterdamse St. Nicolaaskerk in Calcar; hij stierf 8 Sept. 1599 als pastoor te Emmerik [83]). In het-

---

exhibuit R. P. Adrianus Scyf ab Oudewater Carthusianorum Coloniensium vicarius vigilantissimus". Vgl. Ned. Arch. K.G. 7 (1847), 208 (= Arch. v. kerkel. Gesch. inzonderheid van Ned. XVIII).

[81]) Gelenius, *De admiranda ... magnitudine Coloniae, o.c.*, 573. H.B. 28 (1904), 19. Vgl. Schoengen, *Monasticon Batavum, o.c.*, I, 45: nr 1; David de Kok, *Supplement*, o.c., 35: nr 1: Zie A.O.B.C. nr 50: *1585, Sept. 10 S.V. a. T.V.*

[82]) A. Havensius, *Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatuum* (Keulen 1609), 53.: „Qui tanquam Decanus, cum esset caput Ordinis, Civitatis ac Ditionis Ultraiectinae, dum ageretur quibusdam de Guilielmo Nassouio in Gubernatorem adsciscendo, libera voce in publico Ordinum consessu pronunciavit, non videri sibi consultum, ut talis quispiam ad publicam eiuscemodi functionem adhibeatur, qui divino numini fidelis haudquaquam existeret. Verum enimvero cum res secus caderet, praefatus Bruhesius, relicto Ultraiecto, Embricam divertit: inde vero Coloniam contendens ...." — A.O.B.C. nr 50: *1588, Jan. 9 Joh. v. Bruhesen aan T.V.*: „.... agitur siquidem iam undecimus exilii nostri annus ...." — (A. Drakenborch) *Aanhangsel op de Kerkelijke Oudheden van Nederland* (Utrecht 1744), 75. Voor het tijdstip en de route, welke Van Bruhesen volgde, zie A. le Cosquino de Bussy, *Het ontstaan der satisfactie van Utrecht* (Leiden 1910), 122 nt 2. Voor de datum 2 Maart 1577 steunt Le Cosquino op Michael v. Isselt, *Historia sui Temporis*, 522. — Voor de persoon van J. v. Bruhesen zie *N.N.B.W.* II, 264 v.; Weiler, *Die Kirchl. Reform, o.c.*, 156; *Dict. H.G.E.* X, 913.

[83]) *N.N.B.W.* III, 187.

zelfde schone stadje Calcar kunnen we in diezelfde tijd ook aanwijzen de oud-burgemeester van Amsterdam Corn. Jacobsz. Bam, genaamd Brouwer, met zijn familie [84]), zijn zwager Sybrant Pompeiusz. Occo met vrouw en kinderen [85]), en een Delftse priester Petrus Besulaeus, die er op 16 Aug. 1584 sterft [86]).

In 1579 kwam de prior-generaal van de Congregatie van Windesheim Marcellus van Lent (Lentius) naar Keulen in het klooster der Augustijnen-koorheren Corpus Domini (Herren-Leichnamkloster) [87]). Hij verleende er het volgende jaar gastvrijheid aan een andere Nederlander Michaël van Isselt, die met zijn vertalingen van de werken van Ludovicus van Granada de voortzetter werd van de ascetisch-mystieke beweging der Kartuizers [88]). Vóór 1579 had de Roermondenaar Theodorus Gramineus zich insgelijks reeds in Keulen gevestigd [89]) en in genoemd jaar kwamen uit het Haarlemse diocees over de kanunniken Simon Gansius en Jacob Wijhe: de eerste stierf er in 1584, de tweede in 1582 [90]).

---

84) *l.c.* VI, 213 v.; Corn. Jacobsz. Brouwer sterft er 14 April 1592.

85) *l.c.* VI, 1076 v. Zie ook J. F. M. Sterck, *Onder Amsterdamsche Humanisten* (Hilversum/Amsterdam 1934), passim. A.O.B.C. nr 65: *Necrol. v. T.V.*: Juni 9. Hoc die anno 1588 procuratorio nomine suscepi de fonte Theodoricus Occonis nomine videlicet M. N. Horstii — 16 Aug. Hoc die fui testis, quod filius Pompei Occonis, Theodoricus Occo legitimus esset et apud catholicos baptizatus, cum inscribitur in catalogo civium Coloniens[ium] anno 1588. — Zie H.B. 61 (1946), 166; 173.

86) H.B. 20 (1895), 304.

87) A.A.U. 28 (1902), 291. Zie voor dit klooster Gelenius, *De admiranda .... magnitudine Coloniae, o.c.*, 448 v.

88) Vermaseren, *o.c.*, 27-28; Brom-Hensen, *Rom. bronnen, o.c.*, 331: nr 330.

89) Vermaseren, *o.c.*, 43; Hurter, *Nomenclator, o.c.*, III, 187.

90) H.B. 1 (1873), 22. Voor Gansius zie *N.N.B.W.* IV, 629; voor Wijhe *l.c.* IV, 1484 v.

Nadat in 1572 de laatste pater van het Barbara-convent, Chistiaan Adriaansz van Adrichom (Crucius), evenals anderen Delft had moeten verlaten, was hij enige tijd in Utrecht en Mechelen geweest, om vandaar verder te trekken naar Keulen. In 1580 werd hij aldaar pater van het Klooster Groot-Nazareth; hij stierf er 20 Juni 1585 [91]). Bij zijn aankomst vanuit Leuven in Keulen zou Tilman Vosmeer tijdelijk bij hem inwonen. In zijn omgeving treffen we ook een Zuster van het Delftse St. Barbara-convent, Cornelia Rochi, die waarschijnlijk met hem reeds in 1578 was uitgeweken; bij haar is later een van de correspondentie-adressen van Tilman Vosmeer [92]).

Het is wel niet doenlijk alle Nederlanders in het Rijnland en meer bijzonder in de stad Keulen rond het jaar 1579, toen Sasbout Vosmeer er arriveerde, na te wijzen. We noemden er slechts enkelen. Ongetwijfeld vertoefde er toen reeds de Utrechtenaar Jan Drolshagen, die op 14 Aug. 1581 als kanunnik te Keulen stierf [93]), alsmede Judocus van Opmeer, die er 18 April van hetzelfde jaar was gestorven [94]).

Ook n a h e t j a a r 1 5 7 9 hielden de betrekkingen van het Rijnland en van Keulen met de Nederlanders niet op, zoals later vooral nog duidelijker zal

91) *N.N.B.W.* III, 5-7; Schoengen, *Monasticum Batavum*, o.c., I, 52 v.: nr 5; D. de Kok, *Supplement*, o.c., 40: nr 6. Zie meer speciaal voor onze gegevens S. W. A. Drossaers, *De archieven van de Delftsche Statenkloosters* (Den Haag 1916), 243: nr 122. — Voor de wetenschappelijke werkzaamheid van Van Adrichem vgl. Hurter, *Nomenclator*, o.c., III, 275 v.; *Kirchenlex.* I, 249 v.; *Dict. d. l. Bible* I, 240 v.; *Lex. f. Theol.* I, 109.

92) A.O.B.C. nr 65: *Necrol. van T.V.*: Mei 4. H.B. 61 (1946), 164.

93) *N.N.B.W.* III, 305, waar verkeerdelijk staat, dat hij uit Maastricht geboortig is. Vgl. Keussen, *Die drei Reisen*, o.c.,

94) A.O.B.C. nr 65. *Necrol. v. T.V.*: April 8. H.B. 61 (1946), 161.

blijken. Naarmate immers het protestantiseringsproces in de verschillende Noordelijke provincies werd ingezet en voortgang vond [95]), weken de meeste katholieke priesters, kloosterlingen, regenten en andere vroeger op de voorgrond getreden katholieke leken uit, voorzover dit nog mogelijk was. Toen de revolutie-dictatuur [96]) de protestantisering trachtte op te leggen, was er geen sprake van, dat de clerus gehoorzaamde. Zij week in grote meerderheid uit, zo zeer zelfs dat later Hugo de Groot in een schrijven aan zijn broer het bezwaar naar voren zou brengen, dat men beter gedaan had de „ingeborene Priesters in 't Landt te houden" dan de Katholieken te dwingen om priesters uit „de katholijke gehoorzaamheit, op het Spaansche gebiedt, en daaraan gedachtig" te hebben [97]). Juist de bloem nu van de katholieke uitgewekenen vestigde zich te Keulen [98]).

Van deze priesteremigranten in het Rijnland en de Rijnstad noemen wij uit de tachtiger jaren nog enkele namen. Te Xanten vertoefde in 1580 Stephanus Pighius uit Kampen; hij stierf daar in 1604 [99]). Een Kampenaar ook van geboorte was Pater Gerrit Dirricksen, lid van het dubbelklooster der Brigitten „Mariencamp" op de Vloeddijk te Kampen [100]), die in

95) Zie daarvoor het 7e hfdst. van L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* I (Amsterdam 1945), 493 vv.

96) Aldus is de karakteristiek zowel door Rogier (*o.c.*, I, 441), als door H. A. Enno van Gelder, *Revolutionnaire Reformatie*. De vestiging van de Gereformeerde Kerk in de Nederlandse gewesten, gedurende de eerste jaren van de Opstand tegen Filips II, 1575-1585 (Amsterdam 1943), 175.

97) Geciteerd in *Stud. Cath.* 20 (1944), 203.

98) Rogier, *o.c.* II, 43.

99) *N.N.B.W.* X, 733 v.; Orbaan, *Bescheiden*, *o.c.*, I, 32: nr 34; 189: nr 197.

100) Schoengen, *Monasticon Batavum* II (De Augustijnsche Orden) (Amsterdam 1941), 104 v.

1580 naar Keulen ging; waarschijnlijk keerde hij weer in of na 1595 terug [101]). Rond 1580 week Douwe Benedictius uit; hij was geboortig uit Sneek, waar hij ook eerst pastoor werd, om daarna dezelfde functie te vervullen in de Oldehove te Leeuwarden; hij verbleef daarna te Keulen en overleed 14 Januari 1586 als kanunnik te Dusseldorp [102]). Te Keulen stierf in 1580 de eveneens uit Leeuwarden afkomstige Minderbroeder Joannes Cock [103]). Nog in 1596 vinden wij op 17 Mei een archivalisch document betreffende de prior van het Regulieren-klooster den Hem [104]) bij Gouda Joost Jansz. en zijn medebroeder Aert Jansz. beide „residerende tot heden" [105]).

Van de vrouwelijke kloosterlingen, die gedwongen waren de weg der ballingschap op te gaan, noemen wij een groep Zusters Clarissen, over wie Sasbout te Calcar op 17 Oct. 1581 aan zijn neef Tilman Vosmeer te Keulen schrijft [106]). Naar 't ons voorkomt, waren het vermoedelijk enkele Zusters uit het klooster van Delft, die reeds 23 April 1573 uit de stad waren verdreven en sindsdien blijkbaar een min of meer zwervend bestaan hadden geleid. Sommige van haar kwamen terecht in Keulen [107]). Toen op 28 September 1581 pastoor Brekel van de O. L. Vrouwe-kerk te Antwerpen bij de Delftse priester-balling Sasbout Sasbout te Calcar uit Emmerik was aangekomen, deelde hij

---

101) A.A.U. 25 (1898), 162-64.

102) *l.c.*, 68 (1949), 131 v.

103) *l.c.*, 16 (1888), 332.

104) Schoengen, *o.c.*, II, 171. De bewering aldaar, dat bij de verwoesting in 1572 „de bewoners vermoord" werden is in deze algemeenheid niet waar.

105) A.O.B.C. XII Gouda (Inventaris in hs. op het Alg. R. Arch. te Den Haag).

106) A.O.B.C. Inv. nr 50, dd. 1581 Oct. 17.

107) Zie over dit klooster Schoengen, *o.c.*, I (De Franciscaansche Orden), 49 v.

deze mee, dat de Zusters, die deze nog maar enkele dagen geleden gastvrij in zijn huis ontvangen had, nu te Emmerik een woning hadden gehuurd. Ofschoon pastoor Brekel zeer geneigd was de Zusters te Calcar te houden, was Sasbout Sasbout echter van mening, dat zij beter te Emmerik konden blijven, omdat Calcar slechts een klein stadje was, waar maar weinige welgestelden woonden, die in staat zouden zijn de Zusters te onderhouden; Emmerik daarentegen was een rijkere stad en had een gunstiger ligging nabij de Rijn, hetgeen de toezending van liefde-giften door vrienden en verwanten uit Holland zou vergemakkelijken. Deze enkele bijzonderheden die wij hier wat uitvoeriger meedelen, geven wel enige indruk van de moeilijkheden, waarvoor de ballingen, en in het bijzonder, en meer nog religieuzen, zich in het buitenland geplaatst zagen.

Toch verkozen deze en andere kloosterzusters ondanks de gedwongen scheiding van hun familie en vaderland aan hun roeping trouw te blijven, zoals de Amsterdammer Jac. Jansonius, professor te Leuven, op 6 Sept. 1581 aan Tilman Vosmeer te Keulen schrijft [108]). Wie de „virgines Amsterdamenses", over wie in zijn brieven van en aan Sasbout of Tilman Vosmeer in deze tachtiger jaren meermalen sprake is [109]), zijn, is bij gebrek aan nadere aanduiding, althans op het ogenblik, verder niet uit te maken. Van de Amsterdamse vrouwenkloosters, zo we aan deze moeten denken, werden er in 1578 en 1579 vijf, n.l. die van St. Catharina, St. Lucia, St. Maria Magdalena, op het Spui, St. Dionysius

---

108) A.O.B.C. Inv. nr 50, dd. 1581 Sept. 6.

109) Men vergelijke de klapper (hs.) op het *Diarium litterarum (hs.,)* (het chronologisch overzicht met korte regelen van het gehele Archief der A.O.B.C., vervaardigd door de hoogst verdienstelijke archivaris J. Bruggeman, die ook de Inventaris heeft samengesteld) in voce *Amsterdam.*

(ter Lelie, of Nieuwe Nonnen) en St. Marienveld (Ten Nyen Lichte, of Oude Nonnen) opgeheven: hoogstwaarschijnlijk zullen wij wel in deze omgeving de bedoelde „virgines Amsterdamenses" moeten thuis brengen [110]).

Als vertegenwoordigers tenslotte van de leken – het waren o.a. de oud-regenten, de aanzienlijkste en de beste katholieken [111]) – kunnen wij beschouwen o.m. de Friezen M. Julius a Deeckema, Raed ordinaris in den Hove van Friesland, die in 1580 te Keulen stierf [112]), de vrouw van de hopman Tette van Camminga [113]), alsmede de vrouw van Doctor Peter Boymans, Con. Mat.s olderman te Franeker, die beiden in 1580 te Rees zijn overleden [114]). Ook uit Brabant komen wij iemand tegen: de weduwe van Jan Baptist van Boischot, schout en kastelein te Oosterhout, Catharina van den Tronck, week na de dood van haar man in 1580 naar Keulen uit [115]). Het is wel tekenend voor de feitelijke toestand zowel ter plaatse als in ons land, als in een jaarverslag over 1582 de Keulse Jezuieten aan Rome mededelen, dat zij opvallend veel uitgeweken Nederlandse katholieken onder hun poenitenten tellen [116]).

In dezelfde tachtiger jaren ontmoeten we nog in

---

110) Zie voor al deze verschillende kloosters SCHOENGEN, *o.c.*, en I. H. VAN EEGHEN, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het eind der 16e eeuw*, Amsterdam 1941.

111) ROGIER, *o.c.*, I, 495.

112) A.A.U. 16 (1888), 332.

113) *l.c.*, 335.

114) *l.c.*, 358.

115) P. PLACIDUS, *Lenaert van Boischot, Schout en kastelein te Oosterhout*, Jaarboek v. d. Gesch.- en Oudh.kundige kring van Stad en Land van Breda „De Oranjeboom", II (1949), 154 v.

116) HANSEN, *Rheinische Akten*, *o.c.*, 754.

Emmerik en Rees verschillende kennissen van Vosmeer uit Amsterdam [117]). Ook blijkt de Amsterdamse familie Occo in 1588 een vertegenwoordiger te hebben gehad [118]) in Keulen. Tenslotte vermelden we nog de namen van Elisabeth Waerdenburch, Margaretha Alkemade, M. Cornelis Jansz. de Jonge en van Ida Aita, die we resp. in 1584, 1586 en 1595 in Keulen hebben aangetroffen [119]). In 1588 vertoeft Vosmeer's eigen nicht Margriet van der Burch, zuster van Cathrien [120]) in Keulen. Op 22 Juli 1593 eindelijk ging Adriaan Bijl met zijn vrouw en twee dochters van Utrecht naar Keulen; hij nam de beide zonen van Michiel Vosmeer Jr. – Sasbout's broer – Cornelius en Petrus voor hun studiën mede naar de Universiteitsstad. In hun gezelschap bevond zich ook Margaretha Waerdenburch, zuster van Elis. Waerdenburch [121]).

---

117) A.O.B.C. nr 50: *1584 Mei 26 S.V. aan T.V.*

118) Zie hierboven nt 85.

119) Voor Elis. Waerdenburch en Marg. Alkemade, zie A.O.B.C. nr 50: *1584, Juli 2 S.V. a. T.V.* — Elis. Waerdenburch was een zuster van het St Maria-klooster in Abcou te Leiden (Vgl. SCHOENGEN, *o.c.*, I, 130 v.: nr 8; D. DE KOK, *Supplement, o.c.*, 101: nr 5) blijkens A.O.B.C. nr 75 (BRUGGEMAN, *Inventaris, o.c.*, 122) — Ook Marg. Alkemade was een religieuze. Ze was de dochter van Dirk A. en Cornelia van den Eynde, blijkens VAN LEEUWEN, *Batavia illustrata, o.c.*, 834. Zij was de zuster van het klopje Petronella v. d. A. Vgl. H.B. 1 (1873), 104. — Voor Corn. Jansz. de Jonge zie A.O.B.C. nr 50: *1586, Mei 5 S.V. a. T.V.* en *1586, Mei 14 id. a. id.* — Voor Ida Ayta zie A.O.B.C. nr 65: *Necrol. v. T.V.*: Nov 10. — H.B. 61 (1946), 183.

120) Zie hierboven nt 71.

121) A.O.B.C. nr 52: *Delft, 1593, Juli 23 Michiel V. a. T.V.* — Vgl. ook l.c.: *1593, Juli 23 S.V. a. T.V.* — Margaretha Waerdenburch was de zuster van Elisabeth. — Michiel Vosmeer noemt haar Margaretha *Egidii Leydensis*. Zij was blijkbaar ook religieuze van het Mariaklooster in Abcou te Leiden (A.O.B.C. nr 75).

Het zijn er maar enkelen van de zeer velen, die in het Rijnland en te Keulen moeten hebben verbleven. En dat daar in de naaste toekomst geen verandering in kwam, bewijst wel het feit, dat in 1613 Vincenzo Laurefici „teologo del signor Cardinal Barbarino" bij een Hollandse koopman te Keulen introducties kreeg voor zijn reis door de Noordelijke Nederlanden, waar hij de steden Arnhem, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag, Delft, Rotterdam, Dordrecht, Middelburg en Vlissingen aandeed, om vanuit deze laatste stad voor Engeland scheep te gaan [122]).

Voor ons doel is het hiermede voldoende het Keulse milieu te hebben geschetst, waarin Sasbout Vosmeer zich spoedig zou bevinden.

---

[122]) H.B. 39 (1920), 334-36.

§ 2. *Verblijf van Sasbout Vosmeer te Keulen.*

Op welke datum Sasbout Vosmeer vanuit Leuven te Keulen aankwam, blijkt uit zijn autobiografische aantekeningen [1]) niet en is verder ook niet na te gaan. Aanvankelijk – het moet in de laatste week, zo niet in de allerlaatste dagen van April 1579 zijn geweest – moest hij zijn intrek nemen in een minderwaardig en in veel opzichten ongeriefelijk verblijf; de 2e Mei huurde hij daarom een andere, maar al even armelijke en ongeschikte kamer, totdat hij eind Mei of begin Juni zich bij een brave, ons verder onbekende katholieke doctor kon vestigen. In een ascetisch ingesteld verlangen had hij gehoopt hier in onbekendheid en eenvoud te kunnen blijven, zich onledig houdend met zijn verschillende geestelijke oefeningen en bezigheden, doch door de doctor werd zijn naam bekend, zodat hij zich genoodzaakt zag het huurcontract op te zeggen.

Vijf en halve maand was hij hier nu, toen hij door de genoemde doctor en meerdere andere achtenswaardige, echter niet nader genoemde personen niet zonder enige pressie hunnerzijds attent werd gemaakt op de Sociëteit der Keulse Jezuieten. Hij echter gevoelde er zich niet in het minst toe aangetrokken. Het gebed en de telkens terugkerende bezigheden van tijdelijke aard deden evenwel deze zorg voor zijn roeping verdwijnen, evenals dat vroeger reeds zeer dikwijls het geval was geweest. De ontwikkeling van zijn geestelijk leven ging intussen zelfs met uitzonderlijke verschijnselen ge-

---

1) A.O.B.C. nr. 45 a (Zie A.A.U. 72 (1954), 129).

paard: op Sint Michielsdag (29 Sept.) ontving hij voor het altaar van de Drie Koningen in de Keulse Dom [2]) de eerste van opmerkenswaardige verlichtingen, die hem als het ware met hemels vuur omgaf en samenging met zoetheid en het storten van tranen.

Om zekere, blijkbaar onaangename redenen zag hij zich gedwongen op 21 November te verhuizen naar een kleine woning, die hem opnieuw veel ongerief bracht, maar hem anderzijds onthechtte aan alle tot dan toe gewende comfort. Zijn toch al niet sterke gezondheid, verzwakt door hevige inwendige beproevingen, had er zelfs onder te lijden. Intussen vond hij echter geestelijke troost in een aandachtiger en devoter celebreren van de H. Mis, die hij tot dan toe bijna altijd, wanneer het mogelijk was, dagelijks had opgedragen, en in de lezing van het werk der H. Gertrudis *Insinuationum divinae pietatis Libri V,* waarvan de Eindhovenaar Dirk Loer O.Carth. in 1536 een uitgave had bezorgd [3]).

Nu hij op deze wijze door Gods leiding geleidelijk aan geestelijke voortgang maakte, werd hij – naarmate men hem naar de Sociëteit lokte – in een inwendig conflict gewikkeld. Ten einde raad wendde hij zich onmiddellijk na de Kerstdagen bij het begin van het nieuwe jaar 1580 tot de Vicarius [4]), een zeer geestelijk

[2]) A.O.B.C. nr. 45 a (Zie A.A.U., l.c.).

[3]) A.O.B.C. nr. 45 a (Zie A.A.U., l.c. 130): „multum inflammatur ex lectione Geertrudis de *Insinuatione divine pieta(tis)*". Vgl. *Lex. f. Th. u. K.* IV, 443-444. Dirk Loer droeg het werk, dat in 1536 te Keulen bij Melchior Novesianus uitkwam, op aan de pastoor van de St. Hippolytuskerk te Delft, Lambertus Wilhelmi. Vgl. Van Heussen, *Batavia sacra,* II, o.c., 220—221.

[4]) De „Vicarius C. N.", die iets verder door Sasbout zelf „monachus" wordt genoemd, menen wij te moeten zoeken in het Kartuizer-klooster te Keulen.

Wij zouden misschien kunnen denken aan Christianus Nootz, tot 1565 prior van het klooster Sion te Noordgouwe bij Zierik-

verlicht man, aan wie hij, ofschoon de monnik aan hem en hij aan de pater onbekend was, heel zijn inwendige toestand van de laatste 20–24 jaar blootlegde [5]).

Middelerwijl bleef het woelen in de Nederlanden. Al waren Brabant en Vlaanderen nog trouw aan de Generale Unie, praktisch hadden noch de Staten Generaal noch de Staten van de gewesten iets in te brengen: een kleine maar felle minderheid Calvinisten hield de overgrote katholieke meerderheid in de steden in bedwang [6]).

Vosmeer was juist op tijd uitgeweken. Nauwelijks was hij te Keulen aangekomen, of het vredescongres, op initiatief van keizer Rudolf II bijeengeroepen, nam een aanvang. Op 4 Mei was het Nederlands gezantschap onder aanvoering van de hertog van Aarschot gearriveerd om met de hertog van Terranova, als afgevaardigde van Philips II, met de gezant van de keizer als ook met de aartsbisschop Castagna, als afgevaardigde van de Paus, te onderhandelen. Toen men echter na een half jaar uiteen ging, had men niets gewonnen: beide partijen bleven op hun standpunt staan. Van een politieke interventie van de Paus was voortaan niets meer te verwachten [7]). De Godsdienstkwestie

---

zee, daarna van Brussel, die tevens van 1573-1596 als visitator de provincia Teutoniae bestuurde. Het is niet onmogelijk, dat, toen het klooster van Brussel in 1578 geplunderd en verwoest en het convent over andere huizen der Orde verspreid was, prior C. Nootz „vicarius" werd te Keulen. Zie H.B. 49 (1932), 356; N.N.B.W. 9, 719-720. — Het is wel zo goed als uitgesloten, dat onder „C.N." verstaan moet worden Cornelius Nioclesianus (*Hist. Tijdschr.* 19 (1940), 351).

5) A.O.B.C. nr. 45 a (Zie A.A.U. 72 (1954), 129-130).

6) De Pater, *Geschiedenis van Nederl. o.c.* III, 266; L. v. d. Essen, *De Unies, 1578-1579*, in: *Alg. Geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1952), V, 129.

7) De Meester, *Le Saint Siège, o.c.*, 148-155; Wiltens-Scheltus, *Kerkel. plakaatb. o.c.* II, 10-12; Brom-Hensen, *Rom. Bronnen*, o.c., 559-629, nr. 685-821.

bleek opnieuw het onoverkomelijke struikelblok [8]). Alleen de wapenen zouden kunnen beslissen. In verband hiermede vermaande Castagna, in opdracht van de Paus, Parma om met gematigdheid op te treden [9]).

Nadat men Amersfoort in Maart 1579 had gedwongen de „religie-vrede" te aanvaarden, kregen de Calvinisten ook in Utrecht meer en meer het heft in handen [10]). De aartsbisschop, Fred. Schenck van Toutenburg, voelde zich steeds meer vereenzaamd en was niet bij machte krachtig protest aan te tekenen tegen het onrechtmatig optreden van aartshertog Matthias, die reeds bij schrijven van 30 Oct. 1578 de inrichting van de kerkelijke hierarchie had nietig verklaard [11]). Ook moest hij het zelfs aanzien, dat bij de keuze van de kanunniken [12]) der 5 Kapittels: S. Maarten (Dom), S. Salvator (Oud-Munster), S. Pieter, S. Jan en Ste

---

[8]) De Pater, *Gesch. v. Nederl.* o.c. III, 268; L. v. d. Essen, *De scheuring in de Nederlanden*, 1579-1585, in: *Alg. Geschied. der Ned.* V, 146. Voor de opvattingen van Cunerus Petri in zijn werk *De christiani principis officio, et quae secundum conscientiam ex Sacris Literis ei debetur obedientia* (Bergen, 1581), gericht aan de onderhandelaars te Keulen, zie R.H.E. 3 (1902), 357-362.

[9]) Brom-Hensen, *Rom. bronnen*, o.c., 627, nr. 816; Geyl, *Gesch. v. d. Ned. Stam, o.c.* I, 576-577.

[10]) J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* VII (Amsterdam 1752), 287. Voor wat betreft de protestantisering der verschillende provincies, die in elk van deze op een eigen manier verliep, vergelijke men behalve het reeds eerder aangehaalde werkje van H. A. Enno van Gelder, *Revolutionnaire Reformatie* (Amsterdam 1943), ook L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord Nederland in de 16e en 17e eeuw* (2 dl., Amsterdam 1945-1946), vooral de hoofdstukken 4, 6, 7, 9 en 11.

[11]) Tilman Vosmeer, *Necrologium*, op 6 Maart (1580), in H.B. 61 (1946), 158.

[12]) Van Heussen, *Batavia sacra*, o.c. II, 21. Alle kanunniken van de Utrechtse Dom behoefden geen priesters te zijn; van de 38 behoefden het er slechts 9 te zijn. Vgl. A.A.U. 25 (1898), 252.

Marie de uitsluitend bevoegde kerkelijke instantie meer en meer werd uitgesloten. Sedert de *Concordata Germaniae* (na 1437) moesten de opengevallen kanonikaten in de oneven maanden door de Paus, en in de even maanden door de zgn. turnarius en het kapittel worden aangevuld. Nu echter werd de Paus van zijn rechten vervallen verklaard en trokken de beide Statenleden, — ridderschap en steden —, dit recht aan zich. Krachtens een compromis van 9 Juni 1579, waartoe de geestelijkheid zich gedwongen zag, werd bovendien bepaald, dat de prebenden in de pauselijke maanden opengevallen, op voorstel van de turnarius bij tourbeurt zouden worden begeven door het betrokken kapittel, door de ridderschap en door de stad Utrecht [13]). Daarbij kwam nog, dat op 15 Juni de kapittels erin moesten toestemmen, dat de Calvinistische predikanten zich in de bisschopsstad kwamen vestigen [14]). Alleen zwichtend voor de overmacht waren ze hiertoe overgegaan, nadat ook de nieuwe magistraat de uitoefening van de katholieke godsdienst en het dragen van het geestelijk kleed had verboden. Spoedig werd dit verbod door de Staten van Utrecht over de gehele provincie uitgebreid [15]).

---

13) A.O.B.C. nr. 4; A. J. VAN DE VEN, *Over den oorsprong van het aartsbisschoppelijk Kapittel van Utrecht der Oud-bisschoppelijke Clerezij*, (Utrecht 1923) 43-44. Ieder kapittel benoemde zelf nieuwe leden. Ieder der kanunniken had een bepaalde week; voor het kanonikaat, dat in zijn week open kwam mocht hij een candidaat voordragen, die door het kapittel moest gekozen worden. Hij, die de beurt van de week had, werd „turnarius" genoemd. Vgl. BROM-HENSEN, *Rom. Bronnen, o.c.* 586, nr. 748: 1579, Juni 6: over een breve voor aartsbisschop Schenck. Zie ook *ibidem*, 260, nr 231.

14) A.O.B.C. nr. 4; H.B. 1 (1873), 22.

15) VAN HEUSSEN, *Batavia Sacra, o.c.* II, 21; (GIAC. LANFREDINI), *Historia de Rebus Ecclesiae Ultraiectensis a tempore mutatae religionis in Foederato Belgio, monumentis autenticis roborata, variisque Dissertationibus illustrata*, Keulen-Brussel

Een deel der Katholieken werd het verblijf in de stad ontzegd; de vijf parochiekerken werden voor een handjevol lidmaten aan de Calvinisten toegewezen [16]). Daarbij kwam, dat de afvallige Duifhuis in de Jacobskerk met zijn verminkte katholieke prediking een voortdurende ergernis bleef voor zijn bedrukte, rechtzinnige geloofsgenoten [17]). Steeds verder greep de wereldlijke, i.c. geusurpeerde macht in interne aangelegenheden van het aartsdiocees in. In Mei en Juni 1580 werd door de beide bovengenoemde Staten tegen het derde lid, de vijf kapittels of de „Vijff Ecclesiën", in bepaald, dat geen prebenden mochten worden vergeven dan „aen persoonen der Staeten aengenaem, ende bequaem". Tevens werd vastgesteld, dat het celibaat voor de betrokken kanunniken niet meer verplichtend kon worden gesteld [18]). Hiermede werd de poort geopend voor zgn. kanunniken, die een andere dan de katholieke godsdienst beleden. Een protest vanwege de prelaten der vijf kapittels dd. 17 Juni 1580 bleef zonder enig gevolg [19]). In Augustus d.a.v. was de interne verwor-

---

1725), 9 (Vgl. J. D. M. Cornelissen, *Aan de wieg van Hoijnck van Papendrecht's Historia Ecclesiae Ultrajectinae*, in *Stud. Cath.* 19 (1943), 21-32); Knuttel, *De toestand*, *o.c.* I, 31; Van de Ven, *De oorsprong*, *o.c.*, 3.

16) (Lanfredini), *Historia*, *o.c.*, 8-9; A. A. J. Hoogland, *De Dominicanen te Utrecht*, in: A.A.U. 9 (1881) 196 (Vgl. Schoengen, *Monasticon batavum*, *o.c.* II, 189-190, nr. 10). — H.B. 1 (1873), 22; Enno van Gelder, *Revolutionnaire reformatie*, *o.c.*, 104-106: .... „Des te meer verbaast het ons het betrekkelijk kleine aantal van haar (HET Consistorie!) aanhangers. Op 8 Maart 1579 werd het eerste avondmaal te Utrecht gehouden met 181 personen, op 7 Juni het tweede met 69 deelnemers en toch was Utrecht waarlijk geen kleine stad.".

17) Enno van Gelder, *Revolutionnaire reformatie*, *o.c.*, 99-101.

18) Van de Ven, *De oorsprong*, *o.c.*, 36-37.

19) Van Heussen, *Batavia sacra*, *o.c.* II, 21.

ding der kapittels [20]) reeds zover gevorderd, dat ze zich ook principieel gevangen gaven in de armen van de wereldlijke macht [21]), welke praktisch alleen door het extreme Calvinisme werd vertegenwoordigd.

In Gelderland, – het tot dan toe nog haast uitsluitend katholieke gewest [22]) –, zou zich de toestand voor de katholieken niet gunstiger ontwikkelen. Alleen Rennenburg trachtte in zijn stadhouderschap (Groningen, Friesland, Drente en Overijssel) de invloed van de Calvinisten gedeeltelijk te keren [23]). In Zwolle kon hij echter niet beletten, dat er maatregelen tegen de kloosters werden genomen: de katholieke godsdienst werd

20) Een duidelijk beeld van de stelselmatige saecularisatie van de Vijf Kapittels geven ons de uitttreksels uit de notulen van het kapittel van St. Jan sedert 1577, door A. HALLEMA gepubliceerd (A.A.U. 56 (1932), 154 vv.). Men zie ook voor de gewelddadige saecularisatie van de Vijf Kapittels in het algemeen de studie van S. MULLER Fz, *De Utrechtse Kapittelen en de Hervorming*, in *Schetsen uit de Middeleeuwen* (Nieuwe Bundel, Amsterdam 1914), 333-368. Men merke nochtans op, dat van verschillende détails de schrijver zelf dit hoofdstuk liever ongeschreven had gelaten (Voorrede). — Voor wat betreft het zedelijk verval in de Vijf Kapittels te Utrecht zie het getuigenis van Hendrik Cuyck, bisschop van Roermond in: A.A.U. 24 (1897), 169, aantekening. Zijn „Speculum concubinariorum" werd in 1599 te Keulen uitgegeven; de tweede editie verscheen te Leuven in 1600 bij Joannes Masius (exemplaar in de bibliotheek van het Capucijnenklooster te Handel).

21) VAN DE VEN, *De oorsprong*, *o.c.*, 37-38; VAN HEUSSEN, *Batavia sacra*, *o.c.* II, 21.

22) ENNO VAN GELDER, *Revolutionnaire reformatie*, *o.c.*, 79 v.; JAPIKSE, *Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau*, *o.c.* I, 109. Ook aldaar de weinig principiële houding van Jan van Nassau, stadhouder van Gelderland. — A. J. MARIS, *De Reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen*, (Den Haag 1939), 23-31; ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme*, *o.c.* I, 538 v.

23) ENNO VAN GELDER, *Revolutionnaire Reformatie*, *o.c.*, 132 v.; ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme*, *o.c.* I, 544 v.

verboden en pastoor Focking moest de stad verlaten [24]). Practisch bijna overal waar een sterke brutale minderheid andersdenkenden was, werd de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden en werden de katholieken van hun kerkelijke goederen beroofd. Zo ook te Deventer (11 Maart 1580) [25]). Ook in Friesland slaagde Rennenburg maar slecht. Voor de derde maal brak er een beeldenstorm uit; het tumult tegen de katholieken verbreidde zich vanuit Leeuwarden over de ganse provincie en bij plakkaat werd de uitoefening van de katholieke godsdienst ook hier voortaan verboden (Maart 1580) [26]).

In het oog van Jan van Nassau, de spoedig ontnuchterde stadhouder van Gelderland, kon het fiere standhouden van de Noord-Nederlandse katholieken voor hun godsdienstige overtuiging slechts „heulen" zijn met de vijand [27]), — zij voor zich voelden zich echter even trouwe vaderlanders als de Calvinisten. Rennenburg had het voorbeeld gegeven door de zijde des konings te kiezen, nu het hoogste wat hij bezat, zijn Geloof, op het spel stond, ofschoon ook politieke motieven hierbij niet zonder invloed zullen geweest zijn. Het gevolg van dit alles was, dat tijdens de verwoede schermutselingen van de Staatse troepen onder Oranje

24) KNUTTEL, *De toestand, o.c.* I, 39. — Voor de beeldenstorm te Kampen zie A.A.U. 53 (1929) 100-101: relaas van Theodorus Petreius, die tot 1584 in de stad verbleef. Op 18 Mei 1587 werd hij in de Kartuizerij St Barbara te Keulen geprofest. Zie N.N.B.W. VI, 1110-1111.

25) A.A.U. 19 (1892), 378 v.

26) KNUTTEL, *De toestand, o.c.* I, 41-42. De Franciscanen te Bolsward hadden reeds tevoren de wijk genomen. Vgl. ROGERIUS BURGERS, *De Statie der Paters Minderbroeders te Bolsward*, (Groningen 1924), 5; H.B. 1 (1873), 23. Zie nog A.A.U. 20 (1893), 131-132; ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme, o.c.* I, 563 v.

27) Zie zijn schrijven aan de Coetus van Embden dd. 20 Nov. 1579 bij KNUTTEL, *De toestand, o.c.* I, 16.

en Sonoy tegen Rennenburg in Friesland [28]), veel katholieken – in totaal 626 personen, onder wie 134 saeculiere en 44 reguliere geestelijken – zich in 1580 genoodzaakt zagen de wijk te nemen, „om den Catol. Appostol. ende Roomscher Religie en mede om den obedientie ende getrouwicheyt van Con[l] Maj[t] van Hispaniën" .... Ze wilden graag „Staats" worden, maar tevens „Paaps" blijven en achtten hun geloof toch hoger dan het burgerschap. Zij vonden grotendeels onderdak in Groningen. Velen stierven vrij spoedig en werden er in de kerken der Minderbroeders en Dominicanen begraven [29]).

In het Zuiden waren de krijgskansen voor de Spanjaarden gunstiger dan in het Noorden, al was Mechelen de Staatsen in handen gevallen. Met enige haast werd de onbeduidende aartshertog Matthias door hertog Frans van Anjou, broer van Hendrik III van Frankrijk, vervangen als zgn. landvoogd, om het zgn. centrale Staatse gezag aaneen te binden en meer aanzien te geven. Einde 1580 leek het of alles in kannen en kruiken was [30]). Temidden van al deze militaire en politieke

---

28) De Pater, *Gesch. van Nederl., o.c.* III, 270; v. d. Essen, *De scheuring in de Nederlanden,* in *Alg. Gesch. der Nederl., o.c.,* V, 157.

29) Vgl. *Conscriptio exulum* door Hotzo Acxma, pastoor van Wolsum, uitgegeven door A. J. J. Hoogland, *De Friesche vluchtelingen in 1580,* in A.A.U. 16 (1888), 323-370.

Ook de pastoor van de Zwaag ging na Mei 1580 in ballingschap „en is 't wiff met 6 kinder nagetoogen" (A.A.U. 20 (1893), 136). Een dergelijk bericht werpt wel een eigenaardig licht op de toestand bij bepaalde figuren onder de saeculiere geestelijkheid in Friesland: ofschoon zedelijk verworden, verkiest men ballingschap boven afval van het katholiek geloof. — Men leze hiervoor nu de belangrijke studie van Prof. R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie* (Utrecht 1954), 97-133.

30) Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, o.c.* VII, 346 v.

„zetten" was reeds eerder, op 15 Maart van genoemd jaar 1580 uit Madrid het banvonnis afgekomen over Oranje, „le seul chef, autheur et promoteur de ces troubles.... la peste publique de la républicque chrestienne" [31]). Terwille van de rust van het land van „herwaerts over" had koning Philips ten tweeden male zijn zuster Margaretha van Parma voor de landvoogdij uitgenodigd [32]); aan haar dappere zoon Alexander Farnese werden voorlopig alleen militaire operaties toevertrouwd [33]).

De gewelddadige protestantisering van Holland nam intussen hand over hand toe, al moet evenzeer hier de gedeeltelijke mislukking ervan vermeld worden [34]). Nu eens volgde een resolutie, zoals b.v. voor Voorhout, dat de predikant uit de goederen der Kerk zou worden gesalarieerd, dan weer dat er driemaal in de week voor de Hoogmogende Heren in de Hofkapel te Den Haag zou worden gepreekt. Dat het Statencollege van Holland reeds voldoende was „omgeschakeld" blijkt uit het protest, dat de heren lieten horen tegen een resolutie van de Generale Staten van 24 Nov. 1579, waarbij werd verklaard, dat zij de uitoefening van de katholieke godsdienst zouden „advoueeren" en daarin „consenteeren" [35]). In Haarlem verplichtte op 21 Febr. 1580 de vader van het Weeshuis Thomas Thomassen de katholieke kinderen tegenwoordig te zijn bij de ketterse preken [36]). In April daaropvolgend kwam een

---

31) De Pater, *Gesch. van Nederl. o.c.*, III, 271-272; Geyl, *Gesch. v. d. Ned. Stam, o.c.*, I, 580; v. d. Essen, *De scheuring in de Nederlanden*, in *Alg. Gesch. der Nederl., o.c.*, V, 155-156.

32) Brom, *Archivalia, o.c.*, I, 228, nr. 674; 229, nr. 679.

33) De Pater, *Gesch. van Nederl., o.c.* III, 273; v. d. Essen, *De scheuring, o.c.*, 161-162.

34) Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme, o.c.* I, 505,

35) Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 12-13.

36) H.B. 1 (1873), 23.

„Politicque Ordonnantie" uit met betrekking tot het sluiten van huwelijken [37]) en werd voor Woerden bepaald, dat er zowel volgens de Augsburgse confessie als volgens de gereformeerde mocht worden gepreekt [38]). Ook de pers werd in het protestantiseringsproces ingeschakeld. In dezelfde tijd, waarin Marnix zijn berijmde vertaling van *Het Boeck der Psalmen Davids* te Antwerpen deed verschijnen [39]), werd te Leiden aan de drukker Jan Paats een octrooi verleend voor het drukken van de ganse Bijbel „cum annotationibus Augusti Marlerats" [40]). Aan een andere Leidse drukker, Andries Verschout, werd een octrooi gegeven voor het drukken en uitgeven van de gereformeerde Catechismus [41]). Verder vernemen we, dat bij keur van 18 April 1580 ook te Amsterdam de uitoefening van de katholieke godsdienst werd verboden [42]) en dat te Loosduinen de geruïneerde katholieke eigendommen aan het handjevol Calvinisten werden overgedragen [43]). Menselijkerwijze gesproken was er inderdaad geen stuiten meer aan. Inderdaad mocht Henricus Costerhuis, deken van Bergen op Zoom, in zijn memorie, aan de Paus uitgebracht, bijzonder ook voor de Noordelijke Nederlan-

---

37) Wiltens, *Kerkel. Placaatb. o.c.* I, 804-812; zie ook Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 17: Resolutie van 6 Juli 1580.

38) Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 14.

39) Vgl. W. A. P. Smit, *Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw*, (Groningen 1939), 136 v.; B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden*, (Den Bosch 1853), II, 459.

40) Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 14-15. Voor A. Marlorat vgl. *Realenc. f. protest. Th. u. K.*, XII, 344-347.

41) Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 15-16.

42) J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel,* enz. *beschreven* (Amsterdam 1760) I, 386.

43) Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 15-16.

den spreken van een „miser et deplorandus status Ecclesiae Belgicae" [44]).

Met belangstelling moet Sasbout Vosmeer vanuit Keulen al deze gebeurtenissen in zijn vaderland sinds zijn komst te Keulen in het laatst van April 1579 hebben gevolgd. Hij zelf was het nog niet eens geworden met zijn persoonlijke toestand. In het begin van het jaar 1580 schrijft hij in zijn autobiographische aantekeningen, dat hij met een aanhoudend verlangen bezield was om voor Christus' glorie het ergste te doorstaan, en dat een even sterk verlangen uitging naar de hoogste apostolische glorie; doch door Gods beschikking werd dit alles veranderd in een bewustzijn van eigen nietswaardigheid en in overgave aan Gods welbehagen, zodat het hem niet vergund was met een gelijkmoedig hart te horen over of te denken aan de minste vergelding [45]). Nog steeds hield de gedachte hem bezig, of God hem niet riep tot het kloosterlijke leven in de Sociëteit van Jezus, totdat zijn geestelijke leidsman, de bovengenoemde „vicarius C.N." hem, althans aanvankelijk, duidelijk geruststelde, „dat hij géén Jezuiet moest worden, omdat hij er reeds zoo vaak op goddelijke ingeving van was teruggehouden". Na enkele dagen echter kwam het zijn raadsman weer gewenst toe „dat hij wel Jezuiet zou worden en dat hij veel vruchten in de Sociëteit zou voortbrengen". Gedurende 13 dagen van intens ascetisch leven voelde Sasbout zich nu sterk tot de Jezuieten getrokken en ontving hij in de daaropvolgende maanden Februari-April veel verlichtingen van de hemel. Daags voor het feest van de H. Apollonia — 8 Februari 1580 — zo verhaalt hij ons — kreeg hij „de celebratione", omtrent het cele-

44) Brom, *Archivalia, o.c.*, I, 301, nr. 868; J. B. Krüger, *Kerkelijke Geschiedenis van het bisdom Breda* (Roosendaal 1875), III, 118.

45) A.O.B.C. nr. 45a. Zie A.A.U. 72 (1954), 130.

breren van de H. Mis een verschijning en een aansporing van P. Regnerus z.g. [46]). Dit alles werd voor hem een aanleiding nauwer contact te zoeken met de Keulse Jezuieten. Nadat hij dan voor een goed verloop van zijn onderneming had gebeden, toog Sasbout naar het Jezuieten-college en ontmoette er bij de ingang Pater Provinciaal, Franciscus Costerus [47]), die hem groette en na enkele woorden wegging, hem toezeggend, dat hij spoedig zou terugkomen. Intussen sprak hij toch met de rector van het college, Pater Arnold Havensius. Er hoopten zich allerlei moeilijkheden op. Van de ene kant voelde hij zich getrokken tot de Sociëteit, maar van de andere kant voelde hij zich daardoor bezwaard.

Weer ging Sasbout met zijn moeilijkheden tot zijn geestelijke leidsman („Vicarium suum"). Spontaan verklaarde deze aan zijn pupil, waarom hij hem had aangespoord Jezuiet te worden. Overigens wilde hij hem volkomen vrij laten, maar meende toch ook, hem er niet vanaf te mogen houden. Het bracht de 32-jarige gevoelige Sasbout evenwel geen uitkomst: het vertrouwen in zijn biechtvader ontviel hem blijkbaar zelfs geheel. Hij zocht daarom iemand, aan wie hij zichzelf geheel zou kunnen openbaren; zijn keuze viel daarbij op 3, tenslotte 2 Jezuieten, van wie hij er een, wiens naam overigens niet vermeld wordt, thuis trof. Op Witte Donderdag, 31 Maart 1580, biechtte hij bij hem in drie punten het voornaamste wat hem bezwaarde; de biechtvader gaf hem wijze raadgevingen en tenslotte de absolutie. Nog dezelfde dag viel hij echter door spreken weer in een zonde, welke hem op de volgende en derde dag nadien nog kwelde. Hij zocht toen

46) Wie deze P(ater) Regnerus is, is ons niet gebleken. Moeten we hem onder de Jezuieten te Keulen zoeken?

47) R. HARDEMAN, *Franciscus Costerus (1532-1619)*, (Alken), 1933.

daags voor het Paasfeest andermaal de biechtvader op, maar slaagde niet. Nu scheen het hem toe hierin een aansporing te zien om tot de rector te gaan, die hij als een van de drie had uitgekozen. Ongelukkigerwijze werd hij echter niet ontvangen. Na vele pogingen kreeg hij in dezelfde kerk, waar hij meermalen was blijven heengaan, een andere biechtvader, maar hij vond er weinig troost bij [48]). Uit dit alles blijkt dat Sasbout in een periode van inwendige verwarring was gekomen en hij geestelijke leiding ten zeerste behoefde. Over alle mogelijke zaken maakte hij zich ongerust. Zo kon hij er ook moeilijk overheen, dat hij ter gelegenheid van de inname van Mechelen door de Staatse troepen [49]), op 9 April 1580, in plaats van terneer gedrukt, juist in een blijde stemming was, maar de gedachte, dat „de dagen nakende waren, waarin zijn roeping in vervulling zou gaan, waar hij van de aanvang naar had verlangd, nl. zich aan pastorele werkzaamheden te kunnen wijden en zijn leven te geven voor zijn schapen", dreef de scrupule tenslotte weer weg. Ook deed juist deze gedachte hem steeds meer afzien van het idee om in de Sociëteit te treden. Hij gaf zich immers rekenschap, dat juist dit pastorele ambt verbonden zou zijn met een waardigheid, die in de Sociëteit niet als toelaatbaar werd beschouwd en die dus daarom mede een beletsel zou zijn voor zijn eventuele intrede. Zijn leidsman, de Vicarius, stemde hierin met hem in en spoorde hem tevens aan goede moed te houden en in het gebed te volharden [50]).

Intussen bracht de edelmoedige Vosmeer veel tijd

---

[48]) A.O.B.C. nr. 45a fo 20 v — 21 r. (A.A.U. 72 (1954) 130-133).

[49]) A.O.B.C. nr. 45a, fo 21v. (A.A.U. 72 (1954), 133). Vgl. L. Godenne, *Malines jadis et aujourd'hui*, (Mechelen 1938), 36; W. Boonen, *Gesch. van Leuven, o.c.* (ed. van Even), 142.

[50]) A.O.B.C. 45a, fo 21v-22r (A.A.U. 72 (1954), 133).

door in gebed. Had hij zich op Paasdag 3 April volledig overgegeven in Gods handen, zodat hij veel vertroosting had verkregen, enkele tijd daarna verkeerde hij weer opnieuw in geestelijke duisternis. Eerst in de avond van de 4e Mei werd hij hiervan verlost, zoals hem daags tevoren – op het feest van Kruisvinding – reeds in het vooruitzicht was gesteld [51]). Dagelijks las hij nu de H. Mis tot Hemelvaartsdag 12 Mei; op die dag was zijn geweten blijkbaar weer in de war en hij keerde tot de biechtvader, die hem op Witte Donderdag had geholpen, terug; deze gaf hem na een vurige opwekking als penitentie de psalm *Domine, Dominus noster* met de oratie van het feest. Na deze biecht, zo verhaalt hij ons verder, was er inwendige berusting gekomen en op aansporing van zijn biechtvader smeekte hij God, dat alles wat hem in de toekomst nog zou overkomen, tot Zijn glorie zou mogen strekken. Bij voorbaat offerde hij reeds de vruchten van de arbeid die hij in de Kerk zou oogsten, en het leed, dat hij zou moeten verduren, opdat alles zou worden aangewend om God meer en meer te eren [52]).

Uit deze ontwikkelingsgang van het geestelijk leven van Sasbout Vosmeer, zoals wij die aan de hand van zijn autobiographische aantekeningen in het kort hebben weergegeven, blijkt wel duidelijk, dat er sedert zijn komst te Keulen ook bij hemzelf, evenals wellicht bij anderen, plannen hebben voorgezeten dat hij eenmaal in de zielzorg, en wel met name in die van de Noord-Nederlandse Katholieken betrokken zou worden. Het lag overigens wel voor de hand, dat de uitgeweken bisschoppen van de suffragaanbisdommen, evenals ook de bisschop van Roermond, Willem Lindanus [53]), de vooraanstaande geestelijken en leken,

[51]) A.O.B.C. nr. 45a, fo 22r (A.A.U. 72 (1954), 134).
[52]) A.O.B.C. nr. 45a, fo 23r (A.A.U. 72 (1954), 135-136).
[53]) Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme*, *o.c.* II, 9.

onder wie vooral burgemeester Stempelse, niet ophielden te beraadslagen over in de toekomst te nemen maatregelen. Speciaal voor het Utrechtse zal dat geschied zijn, toen het bericht van overlijden van Schenck van Toutenburg op 25 Aug. 1580 in het vluchtelingenmilieu was binnen gekomen [54]).

Volgens de bepalingen van het Concilie van Trente moet het kathedraal kapittel 8 dagen na het bekend worden van het openstaan van de bisschoppelijke zetel een „vicarius" of „officialis" (= vicarius capitularis of vicarius sede vacante) aanstellen, op wie ipso facto de gewone jurisdictie van de bisschop overgaat [55]). Hoe in de algemene verwarring, waarin het aartsdiocees en de stad Utrecht met haar vijf kapittels zich bevonden, deze aangelegenheid werd geregeld, is – althans voor het ogenblik – niet duidelijk. We mogen aannemen, dat reeds vrij spoedig Jan van Bruhezen, de deken van het Domkapittel, als vicarius capitularis moet zijn opgetreden, die zichzelf, echter pas in 1583 volgens het eerste ons bekende document, noemt „eiusdem sedis modo vacantis Vicarius et officialis" [56]). Intussen was

---

[54]) *Tabula chronologica* van Bugge, in H.B. 1 (1873), 23: „Obiit Illustrissimus Schencius Archiepiscopus Ultrajectensis, sepelitur in psalmodia haeretica, thesauro a se collecto spoliatus". Zie ook J. J. Dodt van Flensburg, *in Archief voor Kerkel. en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht* II (1839), 249-264; IV (1844), 42-49; Dusseldorpius, *Annales*, *o.c.*, 182.

[55]) *Canones et decreta sacrosancti oecumenici et generalis Concilii Tridentini* (Mechelen 1860), 285-286: Sessio XXIV, Cap. XVI. Vgl. F. X. Wernz-P. Vidal, *Jus canonicum* (Rome 1923), II, 752-753, nr. 708: Vicissitudines historicae.

[56]) Het eerste bewaard gebleven document, waarin van Bruhesen zich noemt „eiusdem sedis modo vacantis Vicarius et officialis" is pas van 11 Mei 1583. A.O.B.C. nr. 22 (origineel met opgeplakt zegel). Gedrukt bij Broedersen, *Tractatus I*, *o.c.*, 230-231. Broedersen zegt daar, dat hij het document afschreef „ex autographo D. Bruhesii", d.w.z. het stuk werd (ge-

het evenwel zaak, dat er een nieuwe bisschop kwam. Daar echter sedert 1559 niet aan het kapittel, maar aan de koning het jus nominandi toekwam en aan de paus om deze benoeming te bekrachtigen [57]), werd voor de Utrechtse zetel benoemd Herman, graaf van Rennenberch, kanunnik te Luik, sedert 1566 ook proost van Oud-Munster te Utrecht. Maar, ofschoon deze eerst 18 Jan. 1585 als kanunnik te Luik stierf, kwam toch de pauselijke bevestiging van zijn benoeming door de koning nooit af [58]).

---

lukkig!) niet door hem geschreven, maar alleen ondertekend. Hoe Van Bruhesen deze functie op de schouders werd gelegd, door keuze of aanstelling of door het feit, dat hij domdeken was, wordt nergens uitdrukkelijk gezegd. Broedersen en naar zijn voorbeeld Van de Ven (*De oorsprong, o.c.*, 63-65) is van mening, dat hij volgens oud-Utrechts recht „ipso facto" als domdeken in de plaats trad van de overleden bisschop.

57) Zie voor deze kwestie *De Kath.* 164 (1923), 150-152.

58) A.A.U. 6 (1879), 337: in deze akte van 1586 wordt van Rennenberch inderdaad genoemd „. . . esleu d'Utrecht". Zie ook Drakenborch, *Aanhangsel o.c.*, 110-111; Havensius, *Commentarius de erectione, o.c.*, 53; Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme, o.c.*, I, 282, waar zijn sterfdag verkeerdelijk op 15 Januari wordt gesteld; II, 5; voor Herman van Rennenberch cfr. ook N.N.B.W. II, 1195 en Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica* III, 208; Butkens, *Trophés du Brabant.* Vgl. vooral J. Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIe siècle*, Luik, 1884.

De *Relatio* van Fabius a Lagonissa (1629) zegt: „Schenckio nulli successere archipraesules; quamquam, eo defuncto, a rege Philippo IIo nominatus fuerit comes Renneburgensis . . ." (A.A.U. 13 (1885), 248). Blijkbaar heeft Jan van Nassau de stadhouder van Gelderland geprobeerd om een van zijn familieleden als administrator van het aartsdiocees te doen benoemen. Zie G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, 1e Série, VII, (Leiden 1839), 365: Memorial voor Graaf Ernst zu Schawenburg en Dr. Jacob Schwartz: „Juni, 1850: Grave Georgenn verhofft S.G. zum Stifft Utrecht zu promovirn darausz S.G. järlichs

Voor zover het in de gegeven omstandigheden mogelijk was, bleef aldus Jan van Bruhesen rechtens het bestuur van het verweesde aartsdiocees waarnemen, al was het dan vanuit zijn ballingsoord Keulen [59]). Overigens is het niet gemakkelijk een inzicht te krijgen in de toestand van het aartsbisdom vlak na het sterven van aartsbisschop Schenck. Gezien „die continuele absentie ende uutlandicheyt" [60]) van de Vicarius capitularis – hij had Utrecht verlaten reeds in 1577 en zich mettertijd te Keulen gevestigd – zal het voor velen, die te midden van de godsdienstige en politieke verwarring in het vaderland waren achtergebleven, niet duidelijk geweest zijn, door wie in de gegeven omstandigheden practisch het bestuur werd uitgeoefend [61]).

---

etlich tausent gulden renthenn haben und davon stattliche underhaltung haben könnthen, unnd ist der itzig Bischoff zimlich alt, demselbigen Grave Georg sol succediren, und hatt der itzig Bischoff vonn Rennenbergk in die 30.000 Gl. bahr gelt in vorrath, davon mein Gn. Her, da dieselbige deszen begehren, etliche taus-ent wol erlangen können".

[59]) Zie boven § 1, nt. 82. — De mening van LANFREDINI (*Historia de rebus Ecclesiae Ultrajectensis, o.c.*, 14-15 en HOYNCK VAN PAPENDRECHT (*Historiae ecclesiae Ultrajectensis* (Mechelen 1725), 12-13), als zou Sasbout Vosmeer reeds in 1580 naast van Bruhesen als „vicarius generaal' zijn opgetreden, lijkt me gezien hun argumenten niet houdbaar. De originele bewijsstukken ontbreken geheel, en in de archieven (brieven enz.) van Sasbout Vosmeer is er geen spoor van te vinden. Daarenboven wil het ons voorkomen, dat een persoonlijke vriend van Vosmeer als Havensius, die reeds in 1609 zijn *Commentarius* schreef, daar toch melding van zou hebben gemaakt. Ook BUGGE in zijn *Tabula chronologica* zegt ons daar niets van.

[60]) Aldus de Resolutie van het kapittel ten Dom, dato 25 Sept. 1581 (Rijksarchief Utrecht), aangehaald bij VAN DE VEN, *De oorsprong, o.c.*, 65, aant. 3.

[61]) Ook na lezing van VAN DE VEN, *De oorsprong, o.c.* 40-52: *De Kapittelen van 1580-1615*, is het helemaal niet duidelijk,

hoe de toestand van het Utrechtse kathedraal kapittel in 1580 was, noch wie een leidende functie in het kerkelijk leven van het aartsdiocees had. — De Vicarii generales in temporibus of in spiritualibus, die er onder Schenk al mochten geweest zijn traden door het overlijden van de bisschop ipso facto af (VAN DE VEN, *De oorsprong, o.c.*, 64 is ook van mening, dat de vicarius generalis in gratiosis en de vicarius generalis in contensiosis of de officiaal volgens algemeen Utrechts recht moest aftreden). Toch hoort men spreken van Vicarii generales „sede vacante". Zie VAN HEUSSEN, *Batavia sacra, o.c.*, I, 16-17; II, 42 noemt hij Bucho van Montzima „Vicarius generalis sede vacante"; *ibidem*, 44 spreekt Van Heussen over Jan van Renesse als „officialis et Vicarius sede vacante".

Blijkens een schrijven van Sasbout Vosmeer aan Tilman Vosmeer van 6 Febr. 1584 waren in plaats van Bruhesius in Utrecht er twee achtergebleven, die resp. als (kerkelijk) rechter en als zijn vicarius de lopende zaken waarnamen, maar vóór 6 Febr. 1584 waren ze reeds gestorven. „cumque mortuo superintendente (Schenck) B(ruhesius) eius locum seu vices teneat, cuius frater (een mede-kanunnik) ut judex et alter qui vicarius in loco remanserant, obierint." — (A.O.B.C. nr. 50, gedrukt bij BROEDERSEN, *Tractatus I o.c.*, 6). Men zie voor Bucho van Montzima verder VAN HEUSSEN, *Historia seu notitia episc. Ultrajectensis, o.c.*, 41-42; DRAKENBORCH, *Aanhangsel, o.c.*, 203-206; A.O.B.C. nr. 10. — Voor Jan van Renesse zie men VAN HEUSSEN, *Historia seu notitia episc. Ultrajectensis, o.c.*, 42; DRAKENBORCH, *Aanhangsel, o.c.* 220-221; *A.O.B.C.* nr. 11. – Ook Broedersen gebruikt bij Jan van Bruhesen de titel van „Vicarius generalis sede vacante" (*Tractatus, I, o.c.*, 1) en stelt in Articulus II (*Ibidem*, 6) vast, dat er in het Utrechtse aartsdiocees „Vicarii" waren (. . . in ipso loco sive dioecesi Ultrajectensi fuerunt, qui Vicarii munere functi sunt), omdat Van Bruhesen afwezig was en niet gemakkelijk alles, wat tot taak van de Vicarius behoort, zou kunnen uitvoeren, welke vicarii in de kop van het artikel II worden genoemd „Vicarii generales sede vacante". Als bewijs wordt door Broedersen (en VAN DE VEN, *De oorsprong, o.c.*, 66 volgt hem hierin) aangehaald een schrijven van S. Vosmeer dd. 6 Febr. 1583 (= 1584; Vgl. BRUGGEMAN, *Inventaris, o.c.*, 109, en diens *Diarium litterarum 1580-1614* (H.S.) I, 48 en 54), waarin deze echter alleen zegt, dat er iemand is in het Utrechtse die „zich uitgeeft voor wettig vicaris . . . .". Dit zou Ansonius van Galama, vice-deken ten Dom, geweest kunnen zijn. In A.O.B.C. nr. 316 berust van zijn be-

Indien er ook al oprecht menende geestelijken in het Utrechtse aanwezig waren, aan wie men de leiding voor een gedeelte kon toevertrouwen, in de gegeven omstandigheden konden ze toch moeilijk iets uitrichten. Zo juist had Oranje in zijn „*Apologie*" geantwoord op de banvloek, welke Philips tegen hem had uitgesproken en hadden de Staten Generaal hem een „cornette" ruiters voor zijn persoonlijke veiligheid aangeboden [62]). Er viel voor de katholieken al weinig te verwachten van zulk een leider, die de vaste hoop had uitgesproken „dat Godt ons oock sal de gnade verleenen om dit soo wonderlijck ende verhoolen Rijcke van hem (nl. de Paus) in zijn speloncke van Roome opgherecht.... te helpen nae ons vermoghen in den grondt te verderven ende vernielen" [63]). De ene resolutie volgde dan ook spoedig op de andere om het Calvinisme in bescherming te nemen: door predikanten aan te stellen en te salariëren; over de geconfiskeerde goederen der katholieken te beschikken en kerken af te breken [64]). Na de aanvaarding van de souvereiniteit door Frans van Anjou (einde Maart 1581) was het „plakkaat van verlatinge" (26 Juli, 1581), waarbij Phi-

---

noeming een copie dato 1582 Aug. 17 die Veneris. Extract ex actis capituli S. Joannis Ultraiectensis (Zie BRUGGEMAN, *Diarium, o.c.*, 48a, op 17 Aug. 1582). — De gehele kwestie vraagt echter nog om nader onderzoek, vooral in de archieven van de kapittels.

62) WAGENAAR, *Vaderlandsche Historie, o.c.*, VII, 348 v.; DE PATER, *Gesch. v. Nederl. o.c.*, III, 273; H.B. 1 (1873) 23: 1580, Sept. 17 en Dec. 17; v. d. ESSEN, *De scheuring, o.c.*, in *Alg. Geschied. der Nederl.*, V, 156.

63) *De Kath.* 101 (1892), 434. Zie verder Oranje's vernederend vonnis over de Katholieken bij KNUTTEL, *De toestand, o.c.*, I, 16-17. Vgl. REITSMA-LINDEBOOM, *Gesch. van de Hervorming, o.c.*, 189.

64) WILTENS-SCHELTUS, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 18-33: 13 Sept. 1580—10 Nov. 1581.

lips II van de heerschappij werd vervallen verklaard, het natuurlijk gevolg [65]). Voor de katholieken werd deze „afzwering" een pijnlijk geval. – Hoewel onwillig, waren er nochtans die de eed aflegden. Ter verontschuldiging verhaalt Dusseldorpius ons, dat een vooraanstaand katholiek, die om zijn geloof en trouw aan de koning uit zijn ambt was ontzet, naar de Spaanse koning geschreven had om hem te vragen, wat de katholiek te doen stond, indien hem een eed ter afzwering werd voorgelegd en hij Oranje als prins moest aanvaarden. De koning zou eigenhandig hebben teruggeschreven, dat inzover het in zijn macht lag, hij dispensatie verleende in dezen, noch wilde of verlangde, dat de katholieken om deze reden hun vaderland en hun goed moesten verlaten. Dusseldorp voegt er dan aan toe: „Quod ideo annotare volui, ut pateat optimi principis in suos plus quam paternus affectus" [66]).

Met een hernieuwde poging tot protestantisering van de Nederlanden ging de vervolging der Katholieken natuurlijkerwijze samen. In het Zuiden speelden zich vervolgingstaferelen af te Brussel, Antwerpen en Breda [67]); in het Noorden vroegen de katholieken van

---

65) De Pater, *Gesch. van Nederl., o.c.*, III, 276-278, Geyl, *Gesch. v. d. Nederl. Stam, o.c.*, I, 581-586; v. d. Essen, *De scheuring, o.c.* in *Alg. Gesch. der Nederl.*, V, 159; H.B. 1 (1873), 215; Lanfredini, *Historia de rebus Eccl. Ultr., o.c.*, 12; Reitsma-Lindeboom, *Gesch. van de Hervorming, o.c.*, 189; Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme, o.c.*, I, 447; II, 8.

66) Uitg. Fruin, *Annales, o.c.*, 185. In Vlaanderen waren nogal wat weigeraars, die naar Antwerpen vluchtten. In Gent moet men ook tevens een eed afleggen om de „gereformeerde religie ten eeuwigen dage voor te staan". In Antwerpen schoof men hem telkens van zich af. Prims, *De groote cultuurstrijd, o.c.*, II, 55-56. — Voor verschillende weigeraars in Middelburg, Enkhuizen en Woerden, zie Wagenaar, *Vaderlandsche historie, o.c.*, VII, 395-396.

67) Men zie daarvoor *De Onderdrukking van den katholieken*

Haarlem aan Oranje om nakoming van de „satisfactie", waarop de Staten van Holland antwoordden met een bevel tot opsluiting van 20 Roomsen, omdat ze zich aan „opruiing" hadden schuldig gemaakt [68]). Deze handelwijze was overigens eenvoudig een doorvoering van de mening der Staten (4 Maart 1581), dat deelnemers aan de katholieke godsdienst als rustverstoorders moesten gebrandmerkt worden [69]). Omdat hij weigerde een staat van kerkelijke goederen aan de stedelijke regering van Haarlem over te leggen, kwam de proost van het Haarlems kapittel, Zaffius, in Mei 1581 als een der eersten in de gevangenis terecht [70]). In Utrecht ging het niet anders. Een oproerige bent van hoplieden der burgervendels drong aan op het slechten van kloosters en kerken, en eiste, dat slechts zij, die „versaken den paus en den coninck", zitting in de Staten mochten hebben [71]). Daarenboven was de protestantisering der vijf Kapittels door het definitief zwichten der kanunniken in 1581 nog slechts een kwes-

---

godsdienst in de Nederlanden in het jaar 1581, in: *De volksalmanak voor Nederlandsche katholieken*, 1868, 140-168; zie ook *De Kath.* 107 (1895), 351.

[68]) H.B. 1 (1873) 214; *De Kath.* 101 (1892), 434. Zie ook *Gedachten van Gerrit Stuver oud-burgemeester van Haarlem, Ao 1581* over de vrijheid van godsdienst in Nederland, in *De Kath.* 16 (1849), 58-61. Over de toestand in Zeeland, zie KNUTTEL, *De toestand, o.c.*, I, 28.

[69]) KNUTTEL, *De toestand, o.c.*, I, 2.

[70]) H.B. 1 (1873), 214-215. Voor Zaffius zie N.N.B.W. II, 1549-1552; A.O.B.C. nr. 382-383. Vgl. ROGIER, *Geschied. v. h. Katholicisme, o.c.*, II, 88.

[71]) DE PATER, *Gesch. v. Nederl., o.c.*, III, 282-284. — Op 22 April 1581 gelastten de Staten van Utrecht aan het bestuur van Montfoort te „supercederen" met het exercitie van de voors. roomsche religie, tot dat de voors. soldaten wederom vertogen ende anders by ons geordent sij". KNUTTEL, *De toestand o.c.*, I, 34-35. De schr. meent daarin een goedgunstige beschikking voor de Katholieken te zien!

tie van tijd [72]). In Friesland was eveneens de toestand ongunstig. Op 1 April 1581 bepaalde een provisioneel reglement van de prins, dat tot nader order slechts de gereformeerde religie mocht worden uitgeoefend [73]). Gezien het laag geestelijke peil der geestelijkheid in dit gebied, scheen hier de doorvoering van het pro-

---

72) Van de Ven, *De Oorsprong, o.c.*, 38-41.

In 1592 waren er nog een twaalftal kanunniken van Oudmunster katholiek, onder wie de deken Folcard van Montzima, een neef van Viglius van Zuichem, en Joannes Mersman, de samensteller van een beschrijving der Oudmunster-kerk (A.O.B.C. nr. 107. Zie J. Bruggeman, *Inventaris o.c.*, 21 en A.A.U. I (1874), 340 vv.), welke definitief in 1587 tegen de wil van Leicester werd gesloopt, waarop aan de kanunniken de abdij-kerk van St. Paulus werd toegewezen (A.A.U. 2 (1875), 361-362; 3 (1876), 310) — Andere kanunniken zijn nog Petrus ab Houthorst, die o.m. in 1598 een Dominicaan zal herbergen, en Adelbertus van Egmond van der Nijenborch, die een belangrijk hs. naliet over de plechtigheden in de Munsterkerk (A.A.U. 3 (1876), 109 vv). — Lijsten van kanunniken van St. Salvator (Oudmunster), samengesteld door F. v. Montzima, bevinden zich in A.O.B.C. nr. 105 (Zie J. Bruggeman, *Inventaris, o.c.*, 21). — Voor kanunnikenlijsten van de Dom, welke voor deze tijd van belang zijn, vgl. K. Heeringa, *Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom* (Utrecht 1929), 18, nr. 62-63. — Een van de trouw gebleven katholieke kanunniken rond de 80er jaren was nog Wilger van Moerendael, sinds 1592 deken van het kapittel van St. Pieter, † 1 Juli 1619 en begraven in St. Pieter te Utrecht. Zie A.A.U. 24 (1897), 165 vv. — Een onvolledige lijst van kanunniken van de vijf kapittels in deze tijd wordt gegeven door Van de Ven, *De oorsprong, o.c.*, 48-52. — Het *Diarium*, p. 47 en 48a van Bruggeman vermeldt nog als kanunniken van de Dom: Jan en Max Waelscapple; van St. Marie: Wichardus Schuring (26 Dec. 1580) en Henr. van Abshoven (tot scholaster benoemd door Philips II op 20 Sept. 1581); van St. Jan: Hamstede, Knoop, Renesse en Arn. van Esch, die allen getuigen zijn bij de akte van benoeming (dato 17 Aug. 1582) van Ansonius van Galama tot Vicarius sede vacante.

73) Knuttel, *De toestand, o.c.*, I, 42.

testantisme niet zo moeilijk. Voor twintig jaar terug had Lindanus er drie jaar gearbeid zonder enig succes en toen hem in deze tijd een verzoek vanwege Parma toekwam om opnieuw daaraan zijn krachten te wijden, sloeg hij dit af, overtuigd dat zijn moeiten weer tevergeefs zouden zijn [74]).

Toch wilde men vanuit Rome niets onbeproefd laten om de geestelijke belangen van het gelovige volk te behartigen. Op 3 Febr. 1581 had Gregorius XIII dan ook aan de bisschop van Middelburg, Jan van Strijen, de machtiging verleend om aan de priesters, die zich naar de streken en steden wilden begeven, welke door de ketters bezet waren, het gebruik van een draagbaar altaar toe te staan. Daarenboven mochten ze alle sacramenten aan wie ook, en uit welk diocees ook, waar men geen pastoors had, toedienen met weglating van de niet-noodzakelijke ceremoniën en mannen en vrouwen, uit welk diocees ook afkomstig, biechthoren en hen ontslaan van ketterij en schisma, van alle andere aan de bisschop en de Apostolische Stoel voorbehouden gevallen en van die welke vervat zijn in de Bulle, welke op Witte Donderdag (In Coena Domini) gewoonlijk wordt voorgelezen [75]). Hoe verblijdend dit

---

74) Willocx, *Introduction, o.c.*, 191, noot 1. Dat de priesters toch niet allen zo waren, moge blijken uit een besluit van de Staten van Friesland, dd. 9 Nov. 1581, waarbij alle priesters, die weigerden in facie Ecclesiae (i.c. de Gereformeerde kerk) met hun huishoudsters te huwen, binnen een maand werden uitgewezen. Een gelijkluidend besluit vaardigde de magistraat van Leeuwarden uit 16/26 Juni 1582. Vgl. Knuttel, *De toestand, o.c.* I, 42, Als opvallende bijzonderheid getuigen verschillende schoolmeesters van Irnsum op 1 September 1580 over hun pastoor Saccheus Horstius, dat hij gedurende 12 jaren zich vroom gedragen heeft, met zijn moeder en zuster samenlevend, en dat hij „geen concubine gehat hefft" (A.A.U. 20 (1893), 131). Zie verder Post, *Kerkel. Verhoudingen*, passim.

75) A.O.B.C. nr. 56. Gedrukt in Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Middelburgensis, o.c.*, 21-22.

overigens voor de bisschop moet geweest zijn, anderzijds moest het hem grieven, dat op 29 Mei in zijn eigen bisschopsstad de 4e Nationale Synode werd gehouden [76]). Nog toonde Gregorius XIII zijn belangstelling in de Nederlandse aangelegenheden door het uitschrijven van een aflaat dd. 14 Maart 1581, op verzoek van de Minderbroeder Joannes Hayo, ter bevrijding van „bisschoppen, priesters, religioesen ende ander christen ende edel luyden, die van de ketters in nederlant om sgeloofs willen gevangen sijn" [77]). Terecht mocht dan ook de Spaanse nuntius Sega het tegen de beschuldiging van Granvelle opnemen, alsof de paus, sedert de mislukte vredehandel van Keulen in 1579,

---

[76]) H.B. 1 (1873), 215; REITSMA-LINDEBOOM, *Gesch. v. d. Hervorming, o.c.*, 199-201.

[77]) A.O.B.C. nr. 60; Zie H.B. 51 (1934), 433-441. Er is daarbij sprake van „Grana benedicta a Gregorio XIII". Over dergelijke rozenkransen zie ook A.O.B.C. n. 50: 1584, Juli 2: *Sasb. Joannis (Sasbout) uit Calcar aan T.V. te Keulen;* 1586, Maart 7 uit Calcar: *Sasb. Jois aan Tilman Vosmeer*: dankt hem voor de brief „cum imaginculis et granis Dominicae vestis et sanctarum reliquiarum contractu sacratis...." die hij 23 Jan. had ontvangen.

25 Maart 1549 zond St. Ignatius uit Rome 12 grana benedicta, maximis a Xi Vicario praerogativis gratiarum ornata.... aan Gerard van Hamont (HANSEN, *Rheinische Akten*, nr. 86, 151).

31 Maart 1556 zendt Joes de Polanco uit Rome aan Leon. Kessel te Keulen (*ibid.* 264, nr. 174) novem grana nomine patris nostri (S. Ignatius?) ut dentur rev. pp. Carthusiae, qui non habent, vel aliis, si videatur; 4 sunt ex communibus, 3 sunt animarum, 2 omnium gratiarum.

(*ibid.* p. 284, noot 6): de generaal-vicaris Laynez liet 1556, Nov. 25 aan de Dominicanessen te Keulen in het St. Gertrudisklooster ook tria grana benedicta bezorgen, „quamvis satis simus exhausti (schrijft Polanco), his praesertim quae ad animas defunctorum iuvandas peculiariter conferunt, ex quibus unum .... et duo ex communibus, quae tamen ipsa magnam vim habent ad animas iuvandas".

geen moeite meer deed voor de pacificatie der verdrukte Nederlanden [78]).

Sasbout Vosmeer wachtte inmiddels op een nader omschreven taak, welke hem zou worden opgedragen met name ook om zijn katholieke landgenoten in de zielzorg van dienst te zijn. Nu sedert Maart 1580 zijn broer Tilman zich bij hem gevoegd had [79]), zal dit wel mede het gesprek van de dag zijn geweest. In het najaar kwam er een schrijven uit Leuven, dat de belangstelling der gebroeders moet hebben gaande gemaakt. Het was een brief van een oud-studiegenoot van Sasbout, en vriend van Tilman, de Amsterdammer Jac. Jansonius, die liet weten, dat hun aller leermeester Michael Baius zo juist de „Apologia Sanctaldegundi", bedoeld zijn de *Theses aliquot theologicae* van Philips Marnix van St Aldegonde, ontvangen had en dat hij voornemens was spoedig daarop te antwoorden; tevens zou hij dan ingaan op de klachten van de Spaanse Minderbroeder Franciscus Horantius, die zich met deze polemiek bemoeid had [80]).

---

78) Brom-Hensen, *Rom. bronnen, o.c.*, 636-637, nr. 831: 1581, vóór 10 Juli. Over de houding van Gregorius XIII t.o.v. de situatie in de Nederlanden sinds de verlatinge van Juli 1581 vgl. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme, o.c.*, II, 8-9.

79) A.A.U. 72 (1953), 29.

80) A.O.B.C. nr. 50: 1580, Oct. 31: *Jac. Jansonius aan T.V.* De *Theses* van Marnix kwamen in 1580 te Antwerpen uit. Vgl. J. J. van Toorenenberg, *Marnix godsdienstige en kerkelijke geschriften*, (Den Haag 1871) I, blz. XLVII; A. A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, (Utrecht 1939) 141-142. — In 1579 had Baius te Keulen zijn werk *Ad quaestiones Philippi Marnixii Santaldegondi de Ecclesia Christi et sacramento altaris responsio* laten verschijnen. In 1580 publiceerde hij eveneens te Keulen een *Epistola seu tractatus de quibusdam quaestionibus inter Philippum Marnixum S. Aldegundae abbatem et Michaelem Baium.... circa Ecclesiae auctoritatem et judicem controversiarum fidei.* Horantius, de biechtvader van wijlen Don Juan, had zich hierin gemengd en betoogde, dat

In zijn vrije tijd werkte Sasbout onvermoeid voort aan „De Levens der Heiligen", welke hij sinds 1578 nog te Leuven begonnen was te excerperen uit Surius' *Vitae Sanctorum* [81]), doch naar het schijnt deed hij tegelijkertijd ook dienst in de kerk van St Gereon [82]). Ook zette hij zijn autobiographische aantekeningen voort; ze kregen echter van nu af meer en meer de vorm van een dagboek, zoals we moeten besluiten uit hetgeen ons over de maand Juni 1581 bewaard is gebleven. Wij hebben zelfs de indruk, dat zij de neerslag zijn van de 30-daagse Oefeningen van S. Ignatius, die door Sasbout zouden zijn gehouden. Wij zien daaruit zijn buitengewone zorg voor zijn geestelijk leven. Gewoonlijk stond hij in deze zomerweken om drie uur in de morgen reeds op, bereidde zich op het H. Misoffer voor en bad ten dele zijn brevier; door de dag hield hij zich bezig met studie of bracht hier en daar een bezoek. Ook hield hij zich onledig met het repareren van kazuifels. Des avonds om half tien begaf hij zich ter ruste [83]). De inslag van deze intieme nota's is van geestelijke aard: we vernemen daaruit, of hij zich goed voorbereidde voor zijn geestelijke oefeningen, H. Mis, getijden, geestelijke lezing enz., of hij gedrukt van

---

Baius zowel aangaande de juistheid der leer als aangaande de wijze van zijn optreden in gebreke was gebleven. In 1582 liet Baius te Antwerpen zijn *Pro responsione* verschijnen. Vgl. P. Polman, *L'élément historique dans la controverse religieuse du XVI Siècle* (Universitas catholica Lovaniensis. Dissertationes ad gradum magistri in Facultate Theologica consequendum conscriptae. Series II. Tomus 23) (Gembloux 1932), 373-374.

81) A.A.U. 72 (1954), 128 en 169.

82) A.O.B.C. nr. 52: 1592, Dec. 17: *S.V. a. T.V.*: „....Memini cum istic (Keulen) agerem apud S. Gereonem.... Voor de St. Gereonkerk zie P. Clemen, *Kunstdenkmäler der Stadt Köln*, II. Bd., 1. Abt. (Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, VII. Bd. 1. Abt.).

83) A.O.B.C. nr. 45a. Zie A.A.U. 72 (1954), 137-144.

stemming was en met welke geestelijke oefeningen hij zich bezig hield. Zo zien we, dat hij behalve tot de H. Maagd, zijn devotie liet uitgaan tot St Michael, St Jan de Doper, St Petrus en Paulus, wiens brief aan de Romeinen hij zelfs trachtte van buiten te leren (12, 13, 17, 18 Juni). Verder las hij graag in St Bernardus (11, 14, 17, 19, 20 Juni) en St Augustinus (26 Juni); ook greep hij ter consultatie naar de werken van Maior, waaronder we waarschijnlijk de Schot John Mayr [84]) hebben te verstaan (1 en 10 Juni). Door de dagboekaantekeningen worden we ook iets nader ingelicht over de relaties, welke Sasbout te Keulen onderhield. Zo zien we, dat hij bezoeken bracht aan het klooster der Augustijner koorheren „Corpus Domini" (Herren-Leichnam-Kloster; op 1 Juni 1581), bij de Paters Jezuieten (11 Juni), de Zusters Ursulinen (18 Juni), en bij de Kartuizers van St Barbara (19 Juni) [85]). Daarbij hield hij in deze maand meermalen met de Rector der Jezuieten (6, 21, 22 Juni), met de veel omstreden deken van de Keulse St. Andreas-kerk Jacob Middendorp uit Ootmarsum (14, 20 Juni) [86]) en met de Vicarius (der

---

[84]) Voor Maior vgl. Hurter, *Nomenclator, o.c.*, II, 1218-1220.

[85]) Zie voor *Corpus Domini:* Gelenius, *De admiranda.... magnitudine Coloniae, o.c.*, 448-450 (A.A.U. 18 (1902) 290-300); voor de Jezuieten: *ibidem*, 503-518, Ursulinen: 600-601 en Kartuizers: 453-460.

[86]) A.O.B.C. nr. 65: *Necrologium van T.V.*: Jan. 13. Anno 1611 Jacobus Middendorpius Decanus S. Andreae. — Zie *Lex. f. Th. u. K.*, VII, 179; Weiler, *Die kirchl. Reform, o.c.*, 162-163. Zijn grafmonument bevond zich eertijds in St. Andreas te Keulen, zie Clemen, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln, o.c.*, I. Bd., IV. Abt., blz. 71, nr. 70. In 1578 had hij zich verdienstelijk gemaakt voor de huisvesting der Clarissen van Den Briel, die over Antwerpen naar Keulen waren gekomen. Zie Gelenius, *De admiranda.... magnitudine Coloniae, o.c.*, 573; H.B. 28 (1904), 19. — Voor Middendorp's paedagogische ar-

Kartuizers, 11 Juni) besprekingen. Nog zien we hem in betrekking met personen, wier initialen hij wel optekende, maar wier namen ons verder niet bekend zijn; hij spreekt van een zekere L. (3, 24 en 27 Juni) en een zekere P. (3 Juni); vervolgens van een Gerardus, van wie gezegd wordt dat hij prentjes bracht (17 Juni) en met wie ongetwijfeld wel de zoon van oud-burgemeester van Gouda, Gerard Stempelse bedoeld is [87]); dan nog van een Lucas (20 Juni), die misschien wel dezelfde is als bovenvermelde L.. Tenslotte ging Sasbout's weg vaak naar zijn nichtje (Cath. van den Burch) [88]) en enkele zieke dames (2, 13, 14, 20, 27 Juni), wier identiteit echter niet is vast te stellen.

Indien we de helaas al te beknopte en dikwijls, ook om hun grammaticale en redactionele aard moeilijk begrijpbare aantekeningen goed begrijpen, zat Sasbout in Juni 1581 weer te tobben over zijn roeping, meer speciaal over de taak, die hem in de toekomst te wachten stond. Hij preciseert niet nader, welke deze taak is, maar we menen te mogen vermoeden, dat het hier inderdaad zijn uitzending naar het Utrechtse aartsdiocees betreft. Blijkbaar had hij zijn heeroom te Calcar om raad gevraagd en was hij vastbesloten zich neer te leggen bij hetgeen deze hem zou antwoorden. Nadat

---

beid zie men M. Grypdonck, *Kerk, school en politiek in de XVIe eeuw*, in *Vlaamsch opvoedkundig Tijdschrift*, 23 (1941-42), 32-39. Blijkens het adres op een brief van Sasbout Joannis aan Tilman Vosmeer, dd. 17 Oct. 1581 (A.O.B.C. nr. 50: *M. Tilmanno Sacrae theologiae baccalaureo in edibus Midaendorpii Coloniae*), was Tilman bij Middendorp in 1581 thuis, of althans kwam daar zijn post aan. N.N.B.W. X, 628.

87) Voor Gerard Stempelse als graveur zie Denucé, *Oud-Nederl. Kaartmakers, o.c.*, I, 246-247, 293. Bij de twee laatste vindplaatsen is sprake van Georgius Stempelius. Vgl. nog H.T. 19 (1940), 353-354.

88) Zie § 1, nt. 71 en 120.

hij in de morgen van Zondag 11 Juni in het minste of geringste tot ongeduld werd geprikkeld, werd hem onder het middagmaal een brief uit Calcar overhandigd. Hij liet de brief ongeopend liggen en eerst na tafel ging hij ertoe over heeroom's antwoord te lezen: tevoren evenwel was hij reeds besloten zich naar diens oordeel te schikken. Daarbij wilde hij nochtans ter bevestiging bovendien nog het oordeel horen der Jezuieten en eindelijk dat van de Vicarius der Kartuizers. Deze laatste raadde hem in ieder geval aan, geen anderen als medewerkers aan te nemen, tenzij zij bereid waren zich aan zijn leiding te onderwerpen en van dezelfde geest als hij vervuld waren. Op het einde van die dag schijnt hij wel van zins te zijn geworden naar Utrecht te vertrekken en de hem toegedachte werkkring te aanvaarden; de volgende dag antwoordde hij dan ook in die geest aan zijn heeroom. Steeds meer streefde hij er tegelijkertijd naar zich te onthechten van het aardse en trachtte hij naar oprechte nederigheid. „Zie", zo sprak hij zich op 13 Juni toe, „dat ge getrouw blijft aan God, aan Wie ge Uzelf geheel hebt overgegeven, en zoek niets anders dan Zijn eer, niet uw eigen voordeel, eer of iets anders".

Daags daarna ging hij, echter tevergeefs, deken Middendorp opzoeken en het duurde weer enkele dagen, eer dat hij tot rust was gekomen. In zijn dagelijkse aantekeningen schreef hij nauwkeurig zijn verschillende geestelijke moeilijkheden neer en legde hij in Schriftuurteksten vast, wat hem in deze leidinggevend voorkwam. Teksten als: „Zie, wij hebben alles verlaten enz.", en „Waar uw schat is, daar is uw hart", monterden hem op en gaven hem kracht om de hem voorgestelde werkkring te aanvaarden en de hem aangewezen taak te volbrengen. Welke die taak is, wordt evenwel nog steeds niet klaar en duidelijk gezegd. Maar telkens dringt zich de gedachte bij hem op, dat hem een „reis

met moeilijkheden" te wachten staat. Na de middag op 19 Juni toog Sasbout weer naar (de Vicarius?) de(r) Kartuizers van St. Barbara en hij tekent aan: „videtur consuluisse et propter pericula itinerum in negativam inclinari, dubie attamen, sed interim multum mutatur ad eius inclinationem animus . . .". Als we het wel verstaan, geeft hij met deze woorden te kennen, dat de Vicarius hem van raad heeft gediend en dat hij dientengevolge geneigd scheen van de opdracht af te zien om de gevaren, welke aan het reizen verbonden zijn; toch bleef hij in twijfel; eerst naderhand wijzigde zich zijn gemoedsgesteldheid aanmerkelijk, zodat hij nu weer geneigd was de hem voorgestelde reis en taak te aanvaarden [89]).

Doch in het begin van de maand Juli 1581 kwam de besluiteloosheid aangaande de te aanvaarden reis opnieuw weer op. „De itinere assumendo diuturna et quasi certa dispositio singulariter in profesto Visitationis" tekende hij aan. Op 1 Juli en in de tijd daaraan voorafgaande was hij besloten tot de reis; maar aanstonds laat hij erop volgen, dat het hem voorkwam alsof het vermetel was van zijn kant, omdat hij voor de hem toebedachte taak onwaardig was en omdat de raadgevingen van anderen tegenstrijdig waren. Daarbij kwam, dat men niet wist, hoe alles verlopen zou; ook zijn zwakke gezondheid, de gevaren en ongemakken van de reis, alsmede tenslotte de faculteit, „quam habere dicitur N.N." legden gewicht in de schaal. Als we Vosmeer's bedoeling hier weer goed begrijpen, maakte hij zich scrupules over de faculteiten van de eigenlijke Vicarius capitularis Van Bruhesen, die we onder de letters N.N. wel met alle waarschijnlijkheid moeten zoeken. Kon deze hem wel afvaardigen om te gaan werken in het aartsdiocees? „Waar haalde hij de

---

89) A.O.B.C. nr. 45a. A.A.U. 72 (1954), 142.

faculteit vandaan?", zo moet Sasbout zich hebben afgevraagd.

Op 6 Juli schikte Sasbout zich echter in zijn toestand van onzekerheid en bad hij: „Prosperum iter faciet nobis Deus". Nadat hij op het feest van St. Alexius, 17 Juli, in de kapel van die Heilige bij de St. Ursulakerk [90]) had gebeden en zich gespiegeld had aan het voorbeeld van deze Heilige, die alles om God verliet, was hij tot rust gekomen en troostte hij zich, dat de aanstaande reis misschien wel gemakkelijker zou zijn dan zijn tocht naar Keulen in 1579.

Maar ook nu verviel hij weer opnieuw tot geestelijke dorheid; een aanhoudend gevoel van minderwaardigheid overviel hem; hij vermande zich echter en schreef van zichzelf: „manet semper deliberata resignatio ad omnia iuxta Dei beneplacitum".

Wanneer „de reis naar het vaderland", welke zijn biechtvader, zoals Vosmeer ons verder zegt, hem aanraadde, werd aanvaard, is niet juist te bepalen. Toch geloven we, dat het omtrent of spoedig na O. L. Vrouw Hemelvaart, 15 Augustus 1581 geweest is. Hij vertelt ons immers, dat hij in deze tijd van haar feest vooral Maria's hulp had ingeroepen en haar sequentie „*Ave Maria maris stella, in lucem gentium divinitus edita*" had gebeden [91]) en hij had Christus gesmeekt hem met de H. Maagd boven de sterren te verheffen en aan te trekken .... In ieder geval werd daarna de reis ondernomen: „iter in patriam consulitur", zo spreekt hij bijna aan het einde van zijn aantekeningen over het jaar 1581, „cum omnium benedictione arripitur, succedit

---

[90]) Gelenius, *De admiranda.... magnitudine Coloniae, o.c.*, 615.

[91]) A.O.B.C. nr. 45a. Zie A.A.U. 72 (1954) 144. Voor de hymne *Ave, praeclara maris stella, in lucem gentium, Maria,* zie U. Chevalier, *Repertorium hymnologicum* (Leuven 1892) I, nr. 2045.

commode; videor per aera volare, aut somniare profectionem" [92]).

Aldus menen we uit de slechts enkele en bovendien zeer compacte gegevens, welke ons ten dienste staan, te mogen besluiten, dat Sasbout Vosmeer in de weken na half Augustus tot half September 1581 in het vaderland – we mogen daarbij wel bijzonder denken aan zijn vaderstad Delft en de oude bisschopsstad Utrecht – heeft vertoefd. Hij moest daarbij getuige zijn van de pogingen, welke werden aangewend om eeuwenoude monumenten af te breken [93]) en geestelijke goederen te onteigenen [94]). Door deze laatste wijze van protestantiseren was vooral de berooide landadel en het stadspatriciaat gebaat. Men liet immers de geestelijke instellingen in nominale zin alleen voortbestaan, opdat de stedelijke en provinciale regenten, patriciërs

---

92) A.O.B.C. nr. 45a. A.A.U. 72 (1954) 147.

93) Dat op 2 Sept. 1581 Leicester het afbreken van de St Salvatorkerk te Utrecht verbood, (vgl. Broedersen, *Tractatus, o.c.*, I, 131) is onjuist. Leicester kwam pas in Dec. 1585 in het land.

94) H.B. 1 (1873), 215; (Lanfredini), *Historia de rebus eccl. Ultraiect. o.c.*, 12-13; D. G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformerde en het neutrale recht* (Utrecht 1905), I, 275; Rogier, *Gesch. van het Kathol., o.c.*, I, 530-534.

Een inventaris van kerkelijke goederen (van Augustus 1580), toebehorende aan Oudmunster (St. Salvator) te Utrecht, in A.A.U. 58 (1934), 173-174. — Ten dele ontvingen priesters en kloosterlingen hun alimentatie uit de geseculariseerde kerkelijke goederen; zo o.a. enkele Kartuizers uit de Delftse Kartuizerij St. Jeronimusdal buiten Jerusalem, die waarschijnlijk in de buurt van Delft verbleven en daar nog tot 1600 aanwezig blijken te zijn. Zie H.B. 49 (1932), 361-362. — Het openstellen en daarna het in feite afschaffen der kloosters heeft, zo besluit voor Antwerpen Fl. Prims, *Beelden uit den cultuurstrijd der jaren 1577-1585* (Antwerpen 1942), 299-307, meer martelaren gemaakt dan apostaten.

en edelen hun zoons als kanunniken en hun dochters als stiftsvrouwen met de prebenden konden begiftigen zonder dat enigerlei religieuze of zelfs maar ambtelijke prestatie verlangd werd [95]). In desolate toestand moet Vosmeer zijn bisdom hebben teruggezien. Juist in deze tijd, bij plakkaat van 26 Augustus 1581 werd het aan pastoors in het Utrechtse als een soort gunst toegestaan om het Woord Gods te verkondigen, mits het was in de zin van de gereformeerde religie; ook mochten ze dopen „sonder nogtans eenige ceremonien van de Roomsche kerke" te gebruiken [96]).

Geen wonder dat de uitwijking van katholieken uit de Nederlanden bleef aanhouden. De families, die achter konden blijven, maakten zich vaak zorgen over hun kinderen, die om hun religieuze roeping te voldoen naar het Keulse waren uitgeweken. Zo bezitten we in die geest een schrijven dd. 2 Aug. 1581 van een zekere Balduinus Jacobsz uit Dordrecht aan de rector van het klooster Groot-Nazareth, Crucius van Adrichem, over zijn dochter Heilweich, die van zins was zich als kloosterlinge te komen aanmelden [97]). Ook vernemen we dat in ditzelfde jaar de Antwerpse Clarissen de wijk hebben genomen naar Trier [98]).

---

95) Zie L. J. Rogier, *Over prae-reformatorische geestelijke goederen en de opleiding van katholieke geneesheren,* in *R.K. Artsenblad,* 20 (1941), 207.

96) Knuttel, *De toestand, o.c.,* I, 31; Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen, o.c.,* 316; Rogier, *Geschiedenis v. h. Kathol., o.c.* I, 521-522.

97) A.O.B.C. nr. 69.

98) A.A.U. 1 (1875), 56: „Anno 1581 Geuziis Antverpiam occupantibus, ut se eriperent periculis, Treviros discesserunt ad monasterium, unde originem traxerant". Zij keerden in 1585 weer naar Antwerpen terug. F. Foppens, *Historia episcopatus Antverpiensis,* (Brussel 1717), 195; St. Schoutens, *Geschiedenis van het voormalig klooster der Arme Clarissen te Antwerpen,* Antwerpen, 1900.

In dezelfde tijd zien we ook, dat de Delftse priesterballing Sasb. Jansz. Sasbout, de heeroom van Sasbout en Tilman Vosmeer, die te Calcar woonde, de band met de Nederlandse Katholieken aanhield. Dat hij met verschillende uitgewekenen relaties onderhield, blijkt uit een schrijven dd. 7 Oct. 1581 aan zijn neef Tilman Vosmeer te Keulen. Het feit dat hij hem verzoekt zijn groeten te willen overbrengen aan Pater Joannes Hayo, van wie hij 26 September nog een brief had ontvangen, verder aan Pater Willem (van Delft) en Florentius (van Oyen), alsmede aan Crucius van Adrichem, zegt ons, dat zijn belangstelling uitging naar het wel en wee van zijn vrienden [99]). Het meest van alles interesseert ons echter in juistgenoemd schrijven de mededeling, dat het hem, heeroom Sasbout, ten zeerste heeft verblijd te hebben vernomen, dat Sasbout Vosmeer, zijn neef, behouden is teruggekeerd („quem salvum rediisse letor"). Aangezien dit schrijven van 17 October 1581 een antwoord was op Tilman's brief van 20 Sept. daaraan voorafgaande (pridie Matthaei), veronderstellen we niet zonder reden, dat Tilman de behouden thuiskomst van zijn heerbroer in dit laatste schrijven wel heeft meegedeeld. Aan de hand van deze gegevens kunnen we dan ook zo goed als zeker vaststellen, dat Sasbout Vosmeer dus vóór 20 Sept. 1581 van zijn „reis naar het vaderland" was teruggekeerd.

In zijn eigenhandige aantekeningen, deelt hij ons

---

99) Pater Willem van Delft O.F.M. was biechtvader van de Clarissen te Keulen. Zie P. Schlager, *Geschichte der Kölnischen Franziskaner-Ordensprovinz während des Reformationszeitalters*, (Regensburg 1909), 154. Zie ook een ongedateerd schrijven van Sasb. Vosmeer aan T. Vosmeer (A.O.B.C. nr. 50, stuk 45). — Voor Pater Florentius van Oyen, zie *Collectanea franciscana neerlandica* (Den Bosch 1927), I, 270-271. — Hij stierf 21 Juni 1595. Zie A.O.B.C. nr. 65: *Necrologium van T.V.*: Juni 21.

mede, dat hij na zijn reis erg bedroefd was („permagna tristitia, confusio, verecundia ex itinere servata"), zo zelfs, dat hij, teruggekeerd naar Keulen, daags daarna zijn biechtvader ging opzoeken, maar hem niet thuis treffend, lange tijd in inwendige duisternis verbleef. Alleen op het feest van St. Ursula, 21 October, vond hij troost in het gebed, dat hij in haar kerk [100]) stortte. Hij was nu bereid Gods wil te volbrengen [101]). Enkele dagen daarna, op 28 Oct. stelde hij ter nagedachtenis van Cornelis Musius, de Delftse martelaar van 1572, een kerkelijk officie samen [102]), dat echter bij dit concept gebleven is.

Wat Sasbout op zijn reis door het vaderland heeft uitgericht, weten we niet. Hij zelf zegt niet meer, dan dat hij „expletis utcumque negotiis" weer naar Keulen terugkeerde. Welke deze „zaken" zijn geweest, blijft voor ons onzeker. Met waarschijnlijkheid mogen we echter veronderstellen, dat hij zich van de algemeen kerkelijke toestand, speciaal in het aartsdiocees, op de hoogte heeft gesteld; en vooral dat hij besprekingen heeft gevoerd met de goede elementen, welke er ongetwijfeld onder de Utrechtse en Zeeuwse clergé nog aanwezig waren. In dit verband dient vermeld, dat de inmiddels (15 Aug. 1581 te Namen) tot bisschop van Middelburg geconsacreerde Jan van Strijen [103]) de hem door Gregorius XIII op 3 Februari 1581 verleende

---

100) Voor de kerk van St. Ursula, zie GELENIUS, *De admiranda.... magnitudine Coloniae, o.c.*, 332.

101) A.O.B.C. nr. 45a. Zie A.A.U. 72 (1954), 147.

102) A.O.B.C. nr. 50: *1584, Mei 28 S.V. a. T.V.* De „officia Musii martyris", gevoegd bij een brief aan W. D. Lindanus, bisschop van Roermond in A.O.B.C. nr. 45 (356). — Men zie hiervoor verder de gedegen studie van P. NOORDELOOS, *Cornelius Musius* [Mr Cornelis Muys] Pater van Sint Agatha te Delft. priester, martelaar, Utrecht 1955.

103) H.B. 1 (1873), 215.

faculteiten (draagbaar altaar, toediening der sacramenten op plaatsen, in welk diocees ook, waarin geen pastoors aanwezig waren, en welke door de ketters bezet waren, met weglating van de niet noodzakelijke ceremoniën enz.) op 7 November van datzelfde jaar aan een vijftal priesters overdroeg [104]). Het waren de tot het aartsbisdom behorende pastoor van de Nieuwe of St. Ursula-kerk te Delft Paulus Tapheus [105]); de pastoor van de oude of St. Hippolytus-kerk aldaar, Joannes Fabritius [106]); vervolgens P. In de Belle [107]), pastoor in 't Woud, frater Vincentius Muloc O.Praem. [108]),

104) Afschriften in A.O.B.C. nr. 44 (333).

105) A.O.B.C. nr. 49 (383); Van Heussen, *Batavia sacra, o.c.*, 225-226; Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Ultrajectensis* (T.I.: Historia episcopatuum foederati Belgii), 404.

106) Joannes Fabritius (ook Faber = Smit). Zie A.O.B.C. nr. 48 (378-384); Van Heussen, *Batavia sacra, o.c.*, II, 224; Van Heussen, *Historia seu notitia episc. Ultr., o.c.*, 389.

107) Petrus Cornelii Bellius (= Bel, In de Bel) werd 1558/59 bij de dood van Berkeldus (= Bokeldus) Cornelii, pastoor van 't Woud. Zie H.B. 37 (1917), 396-397; C. M. P. Holtkamp, *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars zoals die voorkomen in de middeleeuwse rekeningen van den officiaal der aartsdiakens van den Utrechtschen Dom*, (Haarlem 1934), V, 69; 73; 190. Petrus Bel gaf in 1584 geld aan Sasbout Vosmeer voor Christianus Crucius van Adrichem te Keulen. Zie A.O.B.C. nr. 50: 1584, Febr. 28: *S.V. a. T.V.* — Bokeldus Cornelii staat vermeld onder de weldoeners van het *Collegium minus* te Leuven. Zie Andreas, *Fasti academici, o.c.*, 292.

108) Vincentius Muloc O.Praem. (ook: Mulock) van Zierikzee, kanunnik in de abdij van O.L. Vrouw te Middelburg, cureit van de Willibrorduskerk te Westkapelle (Zie R. Fruin, Th. Azn., *Het archief der O.L.V. abdij te Middelburg* ('s Gravenhage 1902), I, 419 (1546), 96; R. 1429, 1430, 1431, 1432, 1433 (1546) 505-506, pastoor van St. Jacob te 's Gravenhage, + 17 Mei 1585 (Van Heussen, *Historia seu notitia episc. Ultraj., o.c.*, 431; Van Heussen, *Batavia sacra, o.c.*, II, 239; A.O.B.C. nr. 50: 1585, Mei 25 *S.V. a. T.V.*: „Vincentius Hagensis pastor, qui Joanni St(rijen) (als prelaat van de geïncorporeerde abdij) suberat ante octo dies excessit....“; H.B. 1 (1873), 74-75.

pastoor van St. Jacob te Den Haag, en de tot het bisdom Middelburg behorende A. Bouzer [109]. In hoeverre evenwel de verlening dezer faculteiten met Vosmeer's reis verband houdt, is niet met absolute zekerheid na te gaan. Onmogelijk is het inderdaad niet, dat de bedoelde faculteiten aan de vijf genoemde priesters door bisschop Strijen inderdaad verleend zijn door zijn toedoen of bemiddeling; het blijft echter een open vraag of hij deze priesters persoonlijk kende (voor die van Delft en Den Haag is het heel goed mogelijk) of in deze weken ontmoet heeft en ook of hij op een of andere manier schriftelijk of mondeling contact heeft gehad met de pas gewijde bisschop van Strijen, hier of te Keulen. Merkwaardig is evenwel, dat hij zich later niet meer met zekerheid herinnert zelf ook de faculteiten te hebben ontvangen [110]). Er blijkt echter in ieder geval zoveel uit, dat men, althans voor wat het bisdom Middelburg betreft, naar een reorganisatie van het kerkelijke leven onder de Noord-Nederlandse katholieken ging streven. Dat de omstandigheden er ook elders toe drongen, is duidelijk. Immers op 19 December kwam een plakkaat uit tegen de katholieke huwelijken en daags daarna werd het eerste algemene plakkaat wereldkundig gemaakt „tegen het strooyen van seditieuse Boecken, Geschriften ofte Refereynen, ende

---

109) Over Adrianus Bouzer, cureit van de Sint Martinus-kerk (Westmunster) te Middelburg, zie R. Fruin, Th.zn., *Het archief der O.L.V. abdij, o.c.*, 536, nr. 1570.

110) Dato 12 Juli 1583 schrijft hij aan Tilman Vosmeer (A.O.B.C. nr. 50): „. . . . cuperem etiam reddi certior num ille (d.i. wel v. Strijen) qui per me Bellio alijsque prospexit etiam michi idem permiserit". Een copie (dato 17 Januari 1582 te Keulen) van deze faculteits-verlening (dato 7 Nov. 1581 te Leuven) bevindt zich in A.O.B.C. nr. 44 (333). We herinneren eraan, dat van Strijen op 15 Aug. 1581 te Namen tot bisschop werd gewijd. Het is moeilijk aan te nemen, dat Sasbout Vosmeer hem in deze weken ontmoet zou hebben. —

ordre jegens het onordentelijck drucken. Item, tegens Pausselijcke Conventiculen, ende het dragen van Geestelijcke Habiten, alsoock op het stellen van de schoolmeesters" [111]).

Met dat al is, voorzover we althans op het ogenblik weten, Sasbout Vosmeer's positie in de reorganisatie van het Utrechtse aartsbisdom nog steeds vaag. Ofschoon de leeftijd van de vicaris-generaal sede vacante Van Bruhesen – hij was 3 Mei 1581 eerst 54 jaar geworden – wel geen beletsel zou geweest zijn, om persoonlijk het verweesde aartsbisdom te bezoeken en er de dagelijkse leiding van op zich te nemen, toch schijnt het, dat hij er zich, sinds zijn uitlating in de Staten van Utrecht en zijn vlucht, niet aan wilde wagen. De twintig jaar jongere Sasbout Vosmeer leek hem om zijn verstandelijke gaven, zijn beproefde deugd en tevens om zijn relaties met de meest aanzienlijke families de aangewezen man om in zijn plaats practisch het bestuur waar te nemen.

Een eerste mededeling hieromtrent nu vinden we in de „Notule facultatum" of lijst van faculteiten welke Sasbout Vosmeer eigenhandig jaren later, op 5 October 1613 samenstelde [112]). We lezen daarin o.a.: „Per eundem Tricaricensem (de Keulse nuntius Ottavio Mirto Frangipani, bisschop van Tricario) 23 Maij a° 1590 declaratus Vicarius generalis Ultrajectensis in spiritualibus postea quam anno 82 a Decano maioris ecclesie vacantis (v. Bruhesen) constitutus vicarius et officialis detrectassem acceptare" [113]).

---

[111]) Wiltens, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, I, 515-518; Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 37; Knuttel, *De toestand, o.c.*, I, 2-3; H.B. 1 (1873), 215. Een kopie in A.O.B.C. nr. 21x. Vgl. Wagenaar, *Vaderl. Historie, o.c.*, VII, 372.

[112]) A.O.B.C. nr. 43 (324) fol. 1531.

[113]) H.B. 1 (1873), 216. Ook in een kopie, welke Bugge in 1632 uit de geschriften van Henricus Vordenus van 5 Oct.

Blijkens dit getuigenis zou dus Sasbout Vosmeer reeds in 1582 door Van Bruhesen, rechtens vicarius generalis sede vacante, als plaatsvervanger en waarnemer in loco, – ter plaatse, zoals Sasbout in uitdrukkelijk onderscheid meermalen aangeeft, – zijn aangewezen, maar zou hij deze aanstelling hebben geweigerd. Wij zullen deze belangrijke tekst verderop nader moeten bespreken; voor het ogenblik weze het voldoende, het gewichtige feit, wat we hieruit leren kennen, te hebben aangeduid.

Met de protestantisering in het Noorden ging het intussen niet naar wens. Te Enkhuizen en Medemblik behoefde men een Sonoy om „rust" te brengen in de zin waarin de Calvinistische overheid deze bedoelde [114]). Ook openbaarde zich nu reeds de tweespalt van libertijnen en preciesen onder de aanhangers van de nieuwe leer [115]). Daarenboven had Oranje, zolang Anjou nog niet als heer algemeen was ingehuldigd, om de eenheidsgedachte levendig te houden, voor het Noorden een landraad beoosten Maze, voor het Zuiden een bewesten Maze ingesteld [116]). Maar vanaf het eerste ogenblik beleefde hij er niets dan leed van. Het moet verder de katholieken van die dagen wel boosaardig zijn voorgekomen, dat een katholiek als Anjou, – overigens een speelpop van Engeland en de Staten – nu het niet enkel een vrijheidsoorlog, maar vooral een

---

1613 nam, zegt hij; „Anno 1582 Sasboldus a Decano maioris Ecclesiae vacantis (Bruhesius) constitutus Vicarius et officialis detrectasset acceptare". Zie H.B. 34 (1912), 241-242 (Archief van het bisdom Haarlem: *Oud-Kapittel*, nr. 118). Voor Hendrik Vorden zie N.N.B.W. IV, 1411; Bruggeman, *Inventaris, o.c.*, 498; A.O.B.C. nr. 453. — Broedersen, *Tractatus historicus, o.c.* I, 8; 413, 415, 418 haalt de tekst meermalen aan.

114) De Pater, *Gesch. van Nederl., o.c.*, III, 284-286.

115) Reitsma-Lindeboom, *Geschiedenis van de hervorming, o.c.*, 213 v.

116) De Pater, *Gesch. van Nederland, o.c.*, III, 288-289.

godsdienststrijd gold, zich in dienst had gesteld van het anti-papisme. Na zijn aankomst op 10 Febr. 1582 in Vlissingen en zijn intocht in Antwerpen, zag hij met eigen ogen, hoe men zijn geloofsgenoten in de weg stond [117]).

In Gelderland werd 29 Jan. 1582 een plakkaat uitgevaardigd, „dat voertaen in Steden und Dorperen dieser alinger Landtschafft ghene dan allein die whare Evangelischen und Apostolische religion excercirt worden solde" [118]). Niet alleen Genève, maar ook Leiden moest voor recrutering van predikanten zorgen. Enkele dagen vóór de aanslag van Jean Jauregui [119]) op de prins – 18 Maart 1582 –, had Oranje nog eens uitdrukkelijk betoogd in een schrijven aan de rector der Leidse Hoogeschool, dat men voor alles zorg moest

---

117) *Ibidem*, 291-292.

Zie over de intocht van Anjou te Antwerpen en de eed, welke men 12 April 1582 eiste ter afzwering van de koning en van trouw aan Anjou als wettig vorst (Velen legden de eed af, anderen weken uit) Dusseldorpius, *Annales, o.c.*, 190; Prims, *De groote cultuurstrijd, o.c.*, II, 131-133; 139; 154; Idem, *De Kolonellen, o.c.*, 228-230. Michael Baius schreef daartegen zijn.... *De Iuramento Antverpiae in ... mo civica concepto et comprobato 12 Aprilis Anni 1582, quod iussu Ducis Alenzonnij a civibus exigitur*.... (Leuven 1582). Vgl. Prims, *De groote cultuurstrijd, o.c.*, II, 128; Idem, *Beelden uit den cultuurstrijd, o.c.*, 209-214. — Professor Joannes Lensaeus en Joannes Molanus betoogden eveneens, dat het ongeoorloofd is deze eed af te leggen. Vgl. R.H.E. 3 (1902), 361-365. Het boekje van Molanus: *Libri quinque: De fide haereticis servanda tres; De fide rebellibus servanda; de fide et iuramento, quae a tyranno exiguntur, qui est (liber) quintus*, verscheen in 1584 te Keulen, maar de approbatie van G. Estius is gedateerd van 29 Juli 1582. — Zie ook J. Molanus, *De Fide et iuramento, quae a Tyranno exiguntur, qui est [liber] quintus.* (Keulen, 1584), 190-191.

118) Knuttel, *De toestand, o.c.*, I, 35-36.

119) Brom-Hensen, *Rom. bronnen, o.c.*, 643, nr. 835.

dragen voor de theologische faculteit [120]). Geen wonder dat koning Philips bij decreet van 26 Maart verbood te Leiden te studeren [121]). Het tekent de mentaliteit van die dagen, als men ziet op welke wijze propaganda gemaakt wordt voor de nieuwe religie. Als in het Noorderkwartier, bij Hoorn en op het eiland Texel, de katholieken toch kans hadden gezien om in stilte verschillende godsdienstoefeningen te houden, volgde er 26 en 28 Mei 1582 een resolutie met een „naarder Ordre", waarin gezegd wordt, dat er „drie of meer verloopen Paapen en Monniken, die hen seggen te weesen Jesuiten of van de Ordre Jesu" gesignaleerd zijn. Wel twee duizend gelovigen schenen de godsdienstoefeningen te hebben bijgewoond, zodat werd „geresolveerd, dat den Overste Sonoy last sal gegeven werden omme een vaandel knegten te leggen ter plaatse daar de predicatien zyn geschied, en dat tegens den predicant en autheurs geprocedeert sal werden tot exempele van anderen" .... [122]).

Hoe weinig vleiend er overigens over de monniken in deze resolutie wordt gesproken, aan de Jezuieten wordt voor het eerst de eer van een vermelding in de Noordelijke Nederlanden aangedaan [123]). Dat wil echter niet zeggen, dat ze voor die tijd aan de Noord-Nederlandse katholieken onbekend waren gebleven. We zagen reeds, dat tientallen zonen uit het Noorden

---

120) „....Mihi sane, cum primum auctor essem instituendae Scholae, illud imprimis propositum erat, ut studii Theologici prima et summa haberetur ratio...." 10 Maart 1582. Vgl. *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, 9 (1838), 523.

121) *De Kath.* 107 (1895), 350, nt. 1.

122) Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 38-40. Bugge vermeldt nog een edikt van de Staten van Holland dd. 15 Maart 1582. Vgl. H.B. 1 (1873), 216; Knuttel, *De toestand, o.c.*, I, 8.

123) Van Hoeck, *Schets, o.c.*, 121.

te Keulen in de Sociëteit waren getreden [124]), hetgeen mede te danken zal geweest zijn aan de apostolische arbeid, welke zij sedert 1555 in onze streken verrichtten. Zo bezocht Pater Adriaensen Utrecht en Schiedam, in Culemborg verbleef Pater A. Hezeus rond 1556; in

---

124) Op 24 Dec. 1582 trad ook een neef van Sasbout Vosmeer: Cornelius Duyst van Voorhout uit Delft in de Sociëteit te Leuven (Mededeling van Pater F. Van Hoeck S.J.). De correspondentie tussen deze Cornelis Jacobsz. Duyst en T. Vosmeer (Bruggeman, *Inventaris, o.c.*, 105: A.O.B.C. nr. 50) van zijn broer Jacob Jacobsz. Duyst met Tilman wordt verkeerdelijk op 1582 gesteld. De brieven van April 2 en Juni 11 moeten na 24 Dec. 1582 worden geplaatst, denkelijk in 1583, aangezien ze geen verband houden met de brief van 15 Juni 1584. Die van 15 Juni, 8 Nov. en 20 Nov. moeten na 18 Juli 1583 geplaatst worden, aangezien ze op het adres van T. Vosmeer bij de Kruisheren werden bezorgd en deze eerst 18 Juli 1583 daar zijn intrek nam (A.O.B.C. nr. 22: 1583, Juli 19: *T.V. a. S.V.*: .... Heri ad Cruciferos migravi....). De brief van 14 Nov., waarop de minuut van het antwoord van T.V., kan gedateerd worden naar het beleg van de stad Leuven op 28 Oct. 1582 door de Spaanse troepen. — De brief van Jacob Jacobsz. Duyst van 19 Juli, moet eveneens na 24 Dec. 1582, waarschijnlijk in 1583 worden geplaatst. Uit de correspondentie blijkt dat Tilman, Vosmeer een „cosyn" is van Duyst. — Vgl. N.N.B.W., III, 315-316; Poncelet, *Nécrologe, o.c.*, 24. Ten onrechte meent van Hoeck (*Schets, o.c.* 29, nt. 18), dat Cornelis Duyst van „zeer eenvoudige afkomst" is. In zijn brief van 2 April (1583) deelde Cornelis Duyst eerst officieel aan Tilman mede, dat hij in de Sociëteit was getreden; uit een brief van Tilman was het hem gebleken, dat deze van zijn intrede toch reeds op de hoogte was; hij verzoekt hem tevens er verder geen ruchtbaarheid aan te geven. — Zie brieven van S. Vosmeer aan Beatrix Duyst in A.O.B.C. nr. 80. Deze laatste leefde blijkbaar in een „geselschap" (Maagden van den Hoeck?). De brieven handelen over Nicolaas Wiggers Cousebant (Broer Claes). Volgens E. Theissing, *Over klopjes en kwezels, o.c.*, 137 verbleef Beatrix Duyst als klopje in de Mariahoek te Utrecht. Maar bij Dusseldorp, *o.c.*, 178, wannaar zij verwijst, is daar niets van te vinden. Ook bij Fruin blijkt dat niet! —

1563 zien we Pater Bruinsma in Friesland (Leeuwarden, Sneek en Woudsend); tenslotte werkten er Jezuieten omstreeks 1564 te Gouda, Rotterdam en Delft, Haarlem en Deventer [125]). Doch van een geregelde werkzaamheid was echter nog geen sprake.

Terwijl Sasbout Vosmeer sinds het najaar van 1581 nog steeds in het onzekere bleef omtrent zijn toekomstige apostolische taak, onderhield Tilman een levendige correspondentie met Prof. Jansonius te Leuven, waarin ook practische zielzorgkwesties met betrekking tot de Noord-Nederlandse katholieken werden aangeroerd [126]). Ook bewezen ze elkaar verschillende diensten. Zo vroeg Jansonius aan Tilman om dimissoriaal brieven aan te vragen bij de uitgeweken Haarlemse bisschop van Mierlo, die reeds vóór Pasen (15 April 1582) vanuit Bonn als wijbisschop naar Munster vertrokken was [127]), voor een Amsterdamse jongen Gerardus, die te Parijs verblijf hield. Van zijn kant zond

125) Van Hoeck, *Schets*, o.c., 14-18.

126) Zie A.O.B.C. nr. 50: *1582, Jan. 14, Maart 15, Mei 18, Juli 13, J. Jansonius a. T.V.* Het betreft hier verschillende theoretische en practische kwesties. O.M. is hierin sprake van de Haagse katholieken en hun pastoor Vincentius Muloc O.Praem. — In zijn brief van 18 Mei geeft Jansonius antwoord aan Tilman op zijn vraag: „An ministerium ecclesiasticum populo inter haereticos constituto debeat per pastores provideri, an vero a(b) ipso populo procurari?".

127) A.O.B.C. nr. 50: *1582, Maart 15 Jansonius a. T.V.*; Vgl. het minuut-antwoord van T.V. aan Jansonius dd. 30 Juli (A.O.B.C. nr. 50: op de brief van Jansonius a. T.V. dd. 13 Juli), waarin hij zegt dat hij dimissoriaal-brieven gevraagd heeft; tevens deelt hij hierin mede dat van Mierlo vóór het Paasfeest van Bonn naar Westfalen vertrokken is. Vgl. Hensen, *De twee eerste bisschoppen, o.c.*, 238; H.B. 1 (1873) 216. — 23 Sept. 1581 had van Mierlo zijn testament gemaakt (H.B. 1 (1873), 215) en de prior van het Keulse Dominicanen-klooster Henricus Bercheyck als executeur-testamentair aangesteld. Het testament is afgedrukt in H.B. 38 (1918), 308-311; gedeeltelijk bij Van Heussen, *Batavia sacra, o.c.*, II, 315. Op 7 Mei 1583 draagt

Jansonius op 18 Mei aan zijn vriend een uitvoerige beschrijving van de kleding van een hogepriester volgens Exodus en Leviticus, waarom Sasbout gevraagd had [128]). Tevens liet hij hem de groeten overbrengen aan „virgines nostras Amsterdamenses", waarmede waarschijnlijk de Amsterdamse Clarissen bedoeld zijn, die zich te Keulen bij haar Brielse medezusters hadden aangesloten [129]). Tilman deed op zijn beurt zijn best om aan Nicolaas Wiggers Cousebant een brief van Jansonius mede te geven voor diens moeder te Haarlem [130]).

Ondertussen verliep de verwereldlijking van het Utrechtse kapittel niet zo vlot, als men denkelijk van Calvinistische zijde gewenst en verwacht had [131]). Maar

---

Van Mierlo aan Pater Bercheyck ook de zorg op voor de Haarlemse relikwieën: H.B. 2 (1874), 403-404; VAN HEUSSEN, *Batavia sacra, o.c.*, II, 317.

128) A.O.B.C. nr. 50: *1582, Mei 18 Jansonius a. T.V.* — Zie ook A.O.B.C. nr. 45i: *De superlectili episcopali.* Met figuren, 20 blz. in 8°.

129) A.O.B.C. nr. 50: *1582, Mei 18 Jansonius a. T.V.* — H.B. 28 (1904), 19.

130) A.O.B.C. nr. 50: *1582, Juli 13 Jansonius a. T.V.* (Dit schrijven ontving Tilman op 23 Juli; hij antwoordde 30 Juli. Zie het minuut-antwoord op deze brief. Er is daarin sprake van een onderhoud dat Tilman gehad heeft met Pater Brillmacher S.J. — Vgl. *Lex. f. Th. u. K.*, II, 561). Voor Nicolaas Wiggers Cousebant zie men D. VAN HEEL, *Nicolaas Wiggers Cousebant als saeculier priester 1555-1603 en als Minderbroeder 1603-1628*, Haarlem 1929. Uit het antwoordschrijven van Tilman aan Jansonius blijkt, dat Cousebant tussen 23 en 30 Juli te Keulen verbleef (....Ad matrem vestram Nicolao Cousebant transmittendas dedimus....). In de lijst „*Praefecti maioris Sodalitatis*" (zie VERMASEREN, *De Kath. Ned. Geschiedschr., o.c.* 26), staat Nicolaus Vigerius Harlemensis ook voor 1582 als prefect ingeschreven.

131) VAN DE VEN, *De oorsprong, o.c.*, 48-52, waar een slechts zeer gedeeltelijke lijst van katholieke kapittelheren na 1580 staat. Deze lijst is sindsdien aanzienlijk uitgebreid.

toch was hun invloed op het bestuur van de provincie voor goed voorbij, nu hun als college sedert 4 April 1582 een plaats in de Statenvergadering was ontnomen [132]). Voor kerkelijke aangelegenheden mocht men, naar het schijnt, toch nog bijeenkomsten houden [133]). Terwijl de magistraat van Leeuwarden bij plakkaat van 26 Juni 1582 aan „Papen en Monnicken met heure huysvrouwen ofte wijven" verbood om zich nog in genoemde stad op te houden [134]), zon Rome op middelen om het Calvinistische gevaar te keren. Bij schrijven van 30 Juni 1582 schreef Paus Gregorius XIII voor 5 feestdagen van het jaar een volle aflaat uit, welke allen, die deelnamen aan de krijgstochten tegen de Calvinistische opstandelingen [135]), konden verdienen.

Juist in deze dagen, rondom 's Heren Hemelvaart, 24 Mei van het jaar 1582, leefde Sasbout Vosmeer weer in grote geestelijke verwarring. Hij vermeldt ons dit in de fragmenten van zijn Dagboek, die ons van deze periode bewaard zijn gebleven.

---

132) Lanfredini, *Hist. de rebus eccl. Ultr., o.c.*, 12-13. Dit besluit werd 14 Juli door Oranje geratificeerd. Knuttel, *De toestand, o.c.*, I, 31. De landraad regelde de verhouding van de kapittels tot de regering van het Gewest (April 1582) zodanig dat de Raad der stad uit de ten dele reeds naar het Calvinisme overgelopen kapittelheren 10 personen van de hervormde religie zou kiezen; uit deze tien zouden de Ridderschap en de Steden van het Sticht er 7 benoemen, die als eerste stand in de Staten zouden optreden; ze moesten als geheel wereldlijke personen buiten alle verband met de kapittels beraadslagen en besluiten. De andere 3 zouden zitting hebben in het college van gedeputeerde Staten. — Zie voor dit alles zeer duidelijk *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, XI.... Provincie van Utrecht* (Amsterdam 1758), 166-167. Ze werden ontslagen van hun eed aan de Paus, wordt er gezegd, steunend op *Utr. Placaatboek*, I, 185.

133) Broedersen, *Tractatus I, o.c.*, 31.

134) Knuttel, *De toestand, o.c.*, I, 42, noot 4.

135) Brom-Hensen, *Rom. bronnen, o.c.*, 644, nr. 836.

Hij was vol dankbaarheid gestemd, zo zegt hij ons, voor het mysterie van genoemde feestdag; hij had zijn biecht gesproken, maar was daarna zo weinig in zichzelf gekeerd, dat hij zijn Getijden niet naar behoren had verricht. Daags daarna was het niet veel beter; en de dienst, welke hij blijkbaar in de Kerk van Maria in het Kapitool moest volbrengen, was erg gehaast begonnen, zodat hij al weinig smaak had in Gods heilige tegenwoordigheid. Thuis was hij ongenietbaar en ook de volgende dag bleef hij in gedrukte stemming en dor in zijn gebeden; toch genoot hij wat meer rust. Rond Pinksteren, 3 Juni, was er weinig verandering gekomen in de toestand van zijn ziel; nadat hij op 9 Juni gebiecht had, verhaalt ons Sasbout verder, kwam hij op 13 Juni, daags voor Sacramentsdag („... profestum Sacramenti ...", dat in 1582 inderdaad op 14 Juni viel) weer in een geestelijke depressie. Dit duurde tot na het feest van St. Jan, 24 Juni. Ook in de maand Juli kunnen we hem volgen en maken we kennis met zijn onrustige geestesgesteldheid. De grondtoon echter hiervan is altijd: een volslagen overgave aan God. Bij afwezigheid van zijn biechtvader op 28 Juli biechtte hij na een lange en moeizame voorbereiding bij een ander, hetgeen hem de volgende dagen grote vertroosting bracht... „Cum instinctu ad iter et praeparationem ad migrandum".... Weer biechtte hij bij dezelfde biechtvader op 14 Augustus en voelde zich op het feest van Maria Hemelvaart, gelijk ook de volgende dagen, in dorre en troosteloze stemming. Toch was hij bereid om de „reis" te aanvaarden. („De itinere quoque approbatio".... 14 Aug.; .... de itinere resignatio.... 17 Augustus). Totdat we eindelijk lezen: „Die S. Joannis decollati Itum peregrinatum etc." Op het feest van St. Johannes' Onthoofding (29 Augustus) werd de reis aanvaard" [136]).

136) A.O.B.C. nr. 45a (A.A.U. 72 (1954), 148-151).

Uit deze gegevens van het *Dagboek* is het evenwel niet zonder meer duidelijk, welke reis Sasbout hiermede bedoelde. Gelukkig weten we echter uit de eigenhandige *Attestatie* voor zijn bisschopswijding, welke Sasbout opstelde in 1601 of 1602, dat hij niet alleen vanuit Leuven naar Keulen kwam, maar ook dat hij zich daarna naar de Eeuwige Stad begaf en de graven van de Apostelen bezocht („ad Urbem profectus, visitatisque S.S. Apostolorum liminibus") [137]).

Terwijl Sasbout Vosmeer dan te Rome vertoefde, speelde zich in het aartsbisdom Keulen een strijd af, waarover men naar Rome rapporteerde, dat deze zijn terugslag ook op de Nederlanden zou hebben [138]). Sedert de sluiting van het Concilie van Trente, had alleen aartsbisschop Salentin von Isenburg (1567–77) kans gezien om visitatie te houden in het aartsstift, in Recklinghausen en de stad Keulen. Doch ook hierdoor had hij de over het algemeen niet hoogstaande clerus niet blijvend kunnen hervormen; ook kon hij niet voorkomen, dat het volk zich van zijn priesters afwendde en dat sommigen de nieuwe leer gingen aanhangen. De aartsbisschop zelf weigerde de hogere wijdingen te ontvangen om zich meer vrijheid van beweging te kunnen veroorloven. Toen hij tenslotte in September 1577 als aartsbisschop bedankte, ontstond er een heftige strijd rond de benoeming van zijn opvolger. Aanvankelijk lichtte Caspar Cropper als pauselijk vertegenwoordiger Rome in over de toestand in het aartsdiocees, maar sinds het begin 1577 was Barth. Portia hem als dusdanig opgevolgd. Deze wist alles in der minne te schikken, en met voorbijgaan van de eigenlijk

137) A.O.B.C. nr. 26.

138) Brom, *Archivalia*, *o.c.*, I, 2, 903, nr. 2437. Zie voor heel deze kwestie Von Pastor, *Geschichte der Päpste*, *o.c.*, IX, 647 v.; P. Weiler, *Die kirchl. Reform*, *o.c.*, 3 v.

bedoelde candidaat, Ernest van Beieren, werd Gebhard von Truchsesz aangewezen. Alleen de pauselijke goedkeuring liet op zich wachten. Nadat Gebhard in Maart 1578 de Priesterwijding had ontvangen, legde hij de eed af op de Geloofsbelijdenis van Trente; vrij spoedig begunstigde hij de Jezuieten en spoorde hij de raad van Keulen aan om de invloed der Calvinisten te keren. Portia werd intussen voor de vredehandel in 1579 te Keulen vervangen door Mgr. J. B. Castagna, die als vertegenwoordiger van de Romeinse Curie bij de onderhandelingen een oog in het zeil hield en naar Rome rapporteerde, dat von Truchsesz zich hierbij behoorlijk katholiek gedroeg [139]). In een onderdanig schrijven van 20 Jan. 1580 had de aartsbisschop aan Gregorius XIII doen weten, dat hij al zijn krachten zou inspannen, „dat tussen de katholieke koning en de Nederlandse provincies een soliede en langdurige vrede zou tot stand komen" [140]). Nauwelijks was echter op 19 Maart d.a.v. door de paus zijn keuze bevestigd [141]), of de aartsbisschop toonde zich in zijn ware gedaante; ook

---

139) Toen Pater Petrus Merssaeus Cratepolius O.F.M. Conv. op 26 Febr. 1580 zijn boekje *Electorum ecclesiasticorum, id est, Coloniensium, Moguntinensium ac Trevirensium a primis usque ad eos, qui iam praesident, Catalogus* (Keulen 1580) opdroeg, schreef hij nog op blz. 158: „Faxit Deus opt. Max., ut uterque, hoc est et populus et archipraesul suo fungantur officio: illi ut debitam praestent subiectionem, quo bono digni sunt pastore; hic ut ita praesit, attendat, pervigilet, maiorum suorum insistat vestigiis ut cum gaudio coram summo iudice villicationis suae possit reddere rationem, et ita utrique ad aeterna gaudia perveniant. Amen." — Men zie verder aldaar blz. 159-160 voor de personen, die bij de „Vredehandel" tegenwoordig waren. — Voor de Conventueel Petrus Cratenpoil uit Mersen geboortig, zie boven §1, nt. 17.

140) Brom-Hensen, *Rom. Bronnen*, o.c., 629, nr. 822.

141) *ibidem*, 631, nr. 826; Von Pastor, *Geschichte der Päpste, o.c.*, IX, 648 laat dit 29 Maart plaats grijpen.

kwam nu zijn verhouding met gravin Agnes van Mansfeld, een protestante wereldlijke stiftsdame van Gressheim bij Dusseldorf, aan het licht. Gesteund door zijn vrienden, m.n. door Jan van Nassau, werd hij tot geloofsafval gedreven, terwijl hij tevens het bestuur van het aartsdiocees aanhield. In 1582 was het tenslotte tot een openlijke breuk met de Kerk gekomen en werd aan kard. Madruzzo, legaat op de rijksdag van Augsburg in 1582 opgedragen door vertrouwensmannen zich op de hoogte te stellen van de ware toedracht der zaak. Er stond ook voor de Nederlanden teveel op het spel, zodat Rome met snelheid en kracht de zaak wilde regelen. Op 17 December 1582 richtte de H. Vader een zacht-vermanend schrijven aan von Truchsesz en wendde hij zich om steun in deze aangelegenheid tot de meest invloedrijke vorsten en bisschoppen van West Duitsland. Aan de secretaris van Lud. Madruzzo, Minutio de Minucci, werd opgedragen deze boodschap over te brengen en tevens zich op de hoogte te stellen van de kerkelijke toestand. Voor het geval dat von Truchsesz niet op zijn weg wilde terugkeren, diende hij zulks aan Franc. Bonomi, nuntius van het keizerlijke hof te Wenen, waaronder Keulen ressorteerde, onverwijld over te brengen, opdat deze zich dan aanstonds in de Rijnstad kon vervoegen [142]). Toen de Minucci 20 Jan. 1583 te Keulen aankwam, was het proces van von Truchsesz' afval reeds voltrokken: 2 Februari d.a.v. huwde hij met Agnes van Mansfeld. Op 1 April zette Gregorius XIII de aartsbisschop af en op 2 Juni volgde

---

142) St. Ehses-Al. Meister, *Nuntiaturbericht aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken 1585 (1584)-1590.* 1. Abt. Die Kölner Nuntiatur. 1. Hälfte Bonomi in Köln (Quellen u. Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, herausgeg. v. d. Görres Gesellschaft. IV. Band), (Paderborn 1895), blz. XXXII. De faculteiten van Bonomi *t.z.pl.*, 54-56, nr. 40. —

onder leiding van Bonomi de keuze van Ernest van Beieren tot aartsbisschop van Keulen [143]).

Tilman Vosmeer had met grote belangstelling de „Keulse strijd", waarover zijn vriend Michael van Isselt zelfs een geschiedenis klaar maakte [144]), gevolgd en deelde aan een overigens onbekende „cognatus optimus" in Juli mede, dat de reformatie der Keulse Kerk meer en meer werd ter hand genomen; de proost van het kapittel was geëxcommuniceerd en men vertelde, dat de Minucci in zijn plaats als proost fungeerde in de Apostelkerk. Tenslotte deelde Tilman mede, dat de nuntius, Bonomi, alle concubinarii en simoniaci had gesuspendeerd [145]).

---

143) Ernst van Beieren, prins-bisschop van Luik — in 1566 op 11 jarige leeftijd was hij reeds bisschop van Freisingen, in 1575 b.v. Hildesheim, in 1581 vorst-abt van Stavelot en proost van Maagdenburg; in 1583 aartsbisschop van Keulen; in 1585 bisschop van Munster. Hij was geen priester gewijd, en was verre van blaamloos t.a.v. zijn verhouding tot het zwakke geslacht. De geschiedschrijver van Luik Pater Foullon S.J. (*Historia Leodiensis*, t. II, 317, Luik, 1736), prijst hem hogelijk en besluit: „hac una fere macula obscuravit". Hij is een beeld van zijn tijd! —

144) In A.O.B.C. nr. 21 berust een *Dialogus inter Petrum Apostolum et Gebhardum episcopum electorem apostatam Coloniensem* (1583, na 1 April). — Zie voor het boek van M. van Isselt *De bello Coloniensi libri IV*. H.T. 19 (1940), 351. Een exemplaar (Keulen, 1584) is aanwezig in het Prov. Genootschap te 's Hertogenbosch. —

145) A.O.B.C. nr. 57: *1583, Juli Tilman Vosmeer aan een onbekende.*

§ 3. *Sasbout Vosmeer te Rome. Zijn terugkeer naar Keulen en vertrek naar het aartsbisdom Utrecht. 1582–1583.*

Op 29 Augustus 1582 was Sasbout Vosmeer vanuit Keulen naar Rome vertrokken. Noch over zijn reis daarheen, noch over zijn terugweg zijn we ingelicht. We weten alleen met zekerheid, dat hij ergens in de nabijheid van het *Collegium Germanicum* zijn intrek nam en daar onder anderen Nicolaas Sfrondati, de latere Paus Gregorius XIV, leerde kennen [1]).

Ook het doel van zijn reis vindt men niet nauwkeurig omschreven. In een schrijven van 6 Februari 1584 aan zijn broer Tilman getuigt hij, dat hij er enkel als privaat persoon vertoefde [2]). Inderdaad was hij nog niet met enige autoriteit bekleed, maar toch nam hij al sedert het begin van het jaar 1582 een vooraanstaande plaats in onder zijn vrienden [3]). Gezien echter vooral het feit, dat hij zich zoveel moeite gaf om verschillende faculteiten bij de pauselijke curie te verkrijgen, en de omstandigheden, waaronder hij zich naar de Eeuwige Stad begaf, kunnen we de mening niet van ons afzetten, dat hij niet alleen naar Rome is vertrokken om te voldoen aan een zekere persoonlijke godsvrucht om de graven

---

1) A.O.B.C. nr. 51: *1590, Dec. 29 S.V. a. T.V.*

2) A.O.B.C. nr. 50: *1584, Febr. 6 S.V. a. T.V.*

3) Op 14 Jan. 1582 schreef immers Jac. Jansonius aan Tilman Vosmeer (A.O.B.C. nr. 50): „Salutem multam precor fratri tuo (= S. Vosmeer), confratri meo desideratissimo ac *Regni orbis vasallo*, etiam exilii tempore fidelissimo".

der Apostelen te bezoeken [4]), maar dat hij daar ook bepaalde opdrachten had te vervullen. Ongetwijfeld heeft hij toen reeds geweten, welke plannen men met hem voorhad, zodat we geneigd zijn te veronderstellen, dat van Bruhesen en anderen hem reeds voor zijn vertrek hebben onderhouden over de perspectieven, welke zijn Rome-reis voor de Utrechtse Kerkprovincie kon inhouden. Misschien hebben de nuntii, die van 1579 tot 1583 tijdelijk te Keulen verbleven, een opmerking in deze richting gemaakt. Dit zou te meer aannemelijk zijn, als het waar is, dat Lindanus hem reeds in het jaar 1578–1579 aan de Paus zou hebben aanbevolen [5]). Tenslotte worden we in onze mening, dat hij toch met bepaalde bedoelingen de grote reis maakte, versterkt door het getuigenis van Sasbout zelf, dat hij namelijk „door de Paus en door Parma" het volgend jaar naar de Nederlanden werd gezonden [6]). In zijn later leven kwam hij ook herhaaldelijk terug op deze Rome-reis en op de ontmoetingen [7]) welke hij er had met zijn oud-professor, de Jezuiet Bellarminus, die sinds 1576

---

4) Pastoor C. Deelder (*Bijdragen*, I, 5) zegt, dat hij naar Rome vertrok „om eene gelofte te volbrengen". Waarschijnlijk steunt dit op een verkeerde vertaling van hetgeen zijn heeroom Sasbout Jansz. Sasbout dd. 27 Febr. 1583 aan Sasb. Vosmeer schreef (A.O.B.C. nr. 22): „.... et te salvum rediisse et peregrinationem tam longam *ex voto* successisse...." We menen dat het eenvoudig moet vertaald worden: „....en dat de zo lange tocht *naar wens* is verlopen...."

5) Zie § 2 nt. 53.

6) A.O.B.C. nr. 51: *1589, Aug. 13 S.V. a. T.V.*: „....frater (S.V.) ab Avo (Paus) Alexioque (Parma) missus ante annos 6 fortissime affirmabatur a plurimis...."

7) A.O.B.C. nr. 50: *1585, Mei 25 S.V. a. T.V.* Sasbout meent de latere Paus Sixtus V, Felice Peretti, in Rome te hebben gezien. Ook trof hij er verschillende Delftenaren, die als leerlingen van een of ander college studeerden (Vgl. A.O.B.C. nr. 52: *1593, Jan.* EO *S.V. a. T.V.*).

aan het *Collegium Romanum* als controversist zoveel naam maakte [8]).

Wat er ook van zij, of hij met bepaalde opdrachten was gezonden of niet, hij deed in elk geval moeite om verschillende faculteiten te verkrijgen, welke voor een goede functionering van zijn priesterlijk ambt in het aartsdiocees onontbeerlijk waren. Voornamelijk dacht hij hierbij aan de faculteiten, welke vervat waren in het indult, dat Gregorius XIII 3 Februari 1581 aan de benoemd-bisschop van Middelburg, Jan van Strijen, verleend had [9]). Vervolgens achtte hij de faculteit om te kunnen dispenseren in irregulariteit, in eenvoudige geloften en in de derde en vierde graad van bloed- en aanverwantschap, saltem post factum, onontbeerlijk. Bellarminus had hem in deze geadviseerd en was van mening, dat hij deze faculteiten gemakkelijk zou verkrijgen [10]). De clausule „saltem post factum" echter had Sasbout zelf toegevoegd, omdat hij bang was, dat hij, als privaat persoon optredend, zonder deze beperking geen kans zou maken de gevraagde faculteit te verkrijgen. Ook achtte hij het nodig de faculteit te bezitten tot het kiezen van een eigen biechtvader, die dezelfde volmachten had als hijzelf, en hem, als dit nodig mocht zijn, kon absolveren. Tenslotte vroeg hij ook het een en ander met betrekking tot het verlenen van aflaten en het overbrengen van relikwieën [11]). Op

---

[8]) Zie o.a. A.O.B.C. nr. 50: *1583 (= 1584), Febr. 6 S.V. a. T.V.*; nr. 50: *1584, Juli 1 S.V. a. T.V.* — Voor S. Bellarminus te Rome zie men *Dict. Hist. Géogr. Eccl.* VII, 803.

[9]) Zie § 2 nt. 110.

[10]) A.O.B.C. nr. 50: *1583 (= 1584) Febr. 6 S.V. a. T.V.*

[11]) A.O.B.C. nr. 50: *1584, Maart 16 S.V. a. T.V.*: „. . . . Cum in Urbe agerem, conceperam generaliter petere, que huic loco et statui convenirent; inde in speciali que in indulto Strien continentur; deinde dispens. facultatem super irregularitate, voto simplici, iij et iiij gradibus aff. et consanguinitatis, saltem post factum (quam clausulam sponte apposueram, quod cum

aansporing van Bellarminus vroeg hij aan de Paus de faculteit om te kunnen ontslaan van ketterij en tevens verzocht hij ketterse boeken te mogen lezen. Ofschoon hij deze volmachten reeds bezat als substituut van de inquisiteur, Michael Baius, en de censor, Joannes Molanus, wilde hij deze toch voor zich persoonlijk zien te krijgen. De H. Vader voldeed echter niet aan zijn verzoek [12]). Bellarminus had hem ook tevoren gewaarschuwd, dat geen faculteit zo moeilijk werd verkregen als juist die om ketterse boeken te mogen lezen [13]).

Hoelang Sasbout te Rome verbleef, is niet nauwkeurig te bepalen. De berichten, welke hem daar bereikten over de Keulse oorlog, waren van die aard, dat hij zijn vertrek moest verhaasten, vrezend, dat hij anders niet ongestoord naar het vaderland zou kunnen terugkeren. Hij liet daarom verdere pogingen ter verkrijging van volmachten achterwege [14]) en was waarschijnlijk in het begin van Februari 1583 weer te Keulen

---

privatus essem, sine ea impetrari posse diffidebam). Demum eligendi pro tempore confessarium, qui eadem facultate, si opus foret, me absolvere posset. . . ."

12) A.O.B.C. nr. 52: *1592, April 7 S.V. a. T.V.* — Vgl. noot 13.

13) A.O.B.C. nr. 50: *1588, April 28 S.V. a. T.V.;* nr. 51: *1590, Oct. 27 S.V. a. T.V.*: „. . . .Nescio an dixerim tibi aliquando, quod cum in Urbe Bellarminum convenirem et ipse, ut Gregorium (XIII) convenirem, vehementer urgeret, dixisse petas quecumque obtinebis praeter potest(atem) legendi et absol(vendi) heret(icos). Ad quem cum responderem per Baij(um) et Molanum michi ista ex parte concessa, dicebat nihil. Ita in Urbe difficile et ista non negantur etiam Doctoribus etc., quales michi etiam tunc nominabat, qui praesentes obtinere non potuerat, et multa in hunc finem tunc narrabat. . . ."

14) A.O.B.C. nr. 50: *1583 (= 1584), Febr. 6 S.V. a. T.V.*: „. . . .Et tentassem (de faculteiten te krijgen voor dispensatie in de 3e en 4e graad) nisi rumor Coloniensis belli me revocasset ingerens metum, ne tandem occupatis itineribus per milites, reditus negaretur. . . ."

terug. Hij nam zijn intrek in Groot-Nazareth bij Christiaan Crucius van Adrichem [15]).

Spoedig schreef Sasbout aan zijn heeroom, Sasbout Jansz Sasbout te Calcar, dat hij behouden was aangekomen. Tevens deelde hij hem mede, dat het in zijn voornemen lag niet lang meer te wachten alvorens de reis naar het vaderland te ondernemen. Op 27 Februari antwoordde heeroom: hij uitte zijn vreugde over de thuiskomst [16]). Van deze gunstige gelegenheid profiteerde hij bovendien om zijn ondernemende neef enkele opdrachten voor de familie in Delft mede te geven. Vooreerst moest hij de zonen van zijn zuster Agatha, die met Muys van Holy was getrouwd, en anderen waarschuwen, opdat ze zouden weten wat hun te doen stond met betrekking tot de eed van afzwering van koning Philips, welke misschien reeds was afgelegd of in de naaste toekomst zou geëist worden, en aangaande andere zaken, waar hun eeuwige zaligheid van zou afhangen. Het deed hem genoegen, dat hij Sasbout deze boodschap kon medegeven, want erover corresponderen was in de gegeven omstandigheden niet mogelijk. Aan zijn nicht Sophie moest Sasbout alles wensen wat wenselijk was voor haar geluk [17]), en vooral de groeten overbrengen voor Vader Michiel Vosmeer, voor zijn broer Michiel en zijn zuster Lysbeth, alsmede voor de beide dienstboden Mechtild en Cathrien. Sasbout kon de familie mededelen, dat zijn eigen gezond-

---

15) H.B. 1 (1873), 216. De brief van Sasb. Jansz. Sasbout uit Calcar dd. 27 Febr. 1583 aan S. Vosmeer draagt het adres: „....M. Sasbout Michielsz van Delft.... nu tertijt *woonende in grote Na(zareth)* tot Colen".

16) A.O.B.C. nr. 22: *1583, Febr. 27 Sasb. Jansz. Sasbout a. S.V.*

17) Sophie Sasbout, dochter van Jan Sasbout († 1576) en Lidwina van der Hoef, huwde met Lucas van der Vliet. Zie A.A.U. 72 (1953), 11. Vgl. Bruggeman, *Inventaris, o.c.*, 63.

heid en die van zijn nichtje Ida [18]) niets te wensen overliet. Ter nadere informatie schreef heeroom tevens nog iets over de beroeringen rondom Calcar. „Hier", zo schrijft hij, „gaat alles tamelijk wel: de wegen zijn echter minder veilig; want de rijkeren, die in de dorpen wonen, laat men niet met rust. Acht dagen geleden is de pastoor van Til met geweld uit zijn huis gezet en overgebracht naar het verblijf van de vijanden, waar men hem zijn geld heeft afgeperst."

Niet lang na ontvangst van dit schrijven zal Sasbout Vosmeer zich vanuit Keulen op weg hebben begeven naar zijn vaderland. In de reeds genoemde attestatiebrief voor zijn bisschopswijding, ruim twintig jaar later opgesteld, schrijft hij over de tijd waarop hij vanuit Keulen naar het noorden vertrok: „patriae desolatae misertus domum rediens": uit medelijden met de desolate toestand van mijn vaderland keerde ik naar mijn vaderhuis terug [19]).

Het was niet teveel gezegd. In het *aartsbisdom* was alles ontwricht [20]). Het domkapittel had zich 25 Sept. 1581 wegens „die continuele absentie ende uytlandigheyt" van de domdeken Jan van Bruhesen in de persoon van Jan van Duvenvoorde een andere deken gekozen [21]). Op 30 September 1581 werd hij in het bezit van die waardigheid gesteld en op 5 April van het

[18]) Ida Sasbout, zuster van juistgenoemde Sophie en dochter van Jan Sasbout en Lidw. van der Hoef. A.A.U. 72 (1953), 4 en 11.

[19]) A.O.B.C. nr. 26.

[20]) A. Hallema, *De Utrechtse kapittels tijdens en na de Hervorming*. Bronnen voor de geschiedenis van het kapittel van St. Jan; in A.A.U. 54 (1932), 134-147.

[21]) Van de Ven, *De oorsprong, o.c.*, 65, noot 3.

Doelt hierop misschien S.V. in zijn brief aan T.V. d.d. 1584 Febr. 6 (A.O.B.C. nr. 50; gedrukt Broedersen, *Tractatus I, o.c.*, 7), als hij zegt, dat er onlangs iemand zich voor wettig vicarius uitgaf („quemdam in loco se legitimo vicario gerere")? Zie ook Muller, *De Utrechtse Kapittelen, o.c.*, 345.

volgende jaar (1582) met zeven andere kanunniken als eerste lid van de Staten van Utrecht benoemd. Daags daarna volgde zijn keuze door de ridderschap en de steden van Utrecht [22]).

Bij resolutie van 6 September 1582 werden vier kanunniken, die het met de Spanjaarden zouden houden, van de vruchten van hun prebenden beroofd, namelijk Johan van Bruhesen, Georgius Wormbo, Folcardt Aytta en Valerius van Cuyck [23]). Op 28 September d.o.v. werden de goederen van Jan van Bruhesen op wederrechtelijke wijze geconfiskeerd; de prebende, welke hij bezat, werd hem ontnomen en door collatie van Oranje aan Dircxs Lonck overgedragen [24]). Volgens een aantekening van kanunnik G. van der Steen [25]) zou het kapittel van St. Jan te Utrecht 17 Augustus 1582 Ausonius van Galama tot vicarius sede vacante hebben gekozen [26]), zonder dat hem echter enig inkomen vanwege de Utrechtse kerken toekwam. Ook mocht hij zijn jurisdictiemacht niet uitoefenen op plaatsen waar deze misschien het recht van anderen zou raken. Zo blijkt het dus, dat er meerderen waren die als een

---

22) Drackenborch, *Aanhangsel, o.c.*, 75-77. Zie De Pater, *Geschied. v. Nederl., o.c.*, III, 303: Er werd te Utrecht een college van geëligeerden, ten getale van zeven ingesteld, die op voordracht van de stadsregering van Utrecht uit de 5 Kapittels door de ridderschap en de kleinere steden werden gekozen; zij traden in plaats van de geestelijkheid. — Het lidmaatschap hiervan pleit waarschijnlijk niet erg voor de orthodoxie van Jan van Duivenvoorde c.s.

23) K. Heeringa, *Inventaris van het Archief van het Kapittel Ten Dom* (Rijksarchief in de Provincie Utrecht) (Utrecht 1929), 10.

24) Van de Ven, *De oorsprong, o.c.*, 65, noot 3.

25) Voor zijn persoon zie Broedersen, *Tractatus I, o.c.*, 42, 270. Geboren in 1590, in 1611 kanunnik van St Jan, † 7 Oct. 1680.

26) Broedersen, *Tractatus I, o.c.*, 1 en 42; A.O.B.C. nr 12, blz. 49.

soort vicarius sede vacante jurisdictiemacht uitoefenden, zonder dat zij hun faculteiten van de vicarius capitularis van Bruhesen hadden ontvangen – of althans is ons hiervan niets bekend.

Op deze verwarring doelde Sasbout Vosmeer ongetwijfeld in zijn *Insinuatio Status Provinciarum, in quibus haeretici dominantur* uit 1602, wanneer hij, sprekend over het jaar 1583, zegt dat het volk zonder leider, de schapen zonder herder waren, terwijl toch de meesten zeer bereid waren om zich aan het geloof en de tucht der Kerk vast te klampen. Op veel plaatsen waren wel herders, maar ze durfden hun bediening niet uit te oefenen, en duldden dat het volk vrij zijn weg ging en dat de meest ongeschikten, die op geen enkel gezag konden steunen, de sacramenten toedienden. Hieruit vloeiden volgens zijn mening veel wantoestanden voort, daar deze priesters, vooral de regulieren, alles aan het volk toestonden, ze dispenseerden in de verboden graden van bloed- en aanverwantschap, en, terwijl ze de ongebondenheid van de tijd als regel aannamen, gaven ze vrijheid om hun huwelijk voor ketters te sluiten en hun kinderen eerst door dezen te laten dopen, en ze daarna reconcilieerden [27]). Merk wel op, dat Vosmeer onder de regulieren moeilijk op de eerste plaats de Jezuieten kan hebben verstaan, daar dezen maar op enkele plaatsen hun werkzaamheid uitoefenden en eerst in 1592 officieel en in groter aantal zich in de Utrechtse kerkprovincie vestigden. In 1583 hadden ze wel plannen om in Groningen, dat tot 1594 in Spaanse handen bleef, een college te stichten, maar het is er nooit van gekomen [28]).

---

[27]) A.U.U. 17 (1889), 155.

[28]) Van Hoeck, *Schets, o.c.*, 92. — We weten toch ook dat vóór de Jezuieten andere regulieren in de Noordel. Nederlanden werkten, zoverre zij, uit hun kloosters verdreven, zich hier of daar schuil konden houden (*Franciscaans Leven* 23 (1940)

Indien we de dienstdoende geestelijkheid van het bisdom *Haarlem* moeten beoordelen naar de priesters in het dekenaat Hoorn, waar van de 72 priesters er maar twee niet in concubinaat leefden [29]), dan kunnen we over dit diocees niet veel gunstiger oordelen dan over het aartsdiocees. Toch was de hogere leiding nog ter plaatse aanwezig en over hun levensgedrag horen we geen noemenswaardige klachten. We zagen vroeger reeds, dat bisschop Godfried van Mierlo sedert de Haarlemse Noon (Mei, 1578) naar Westfalen en het Rijnland was uitgeweken; na een Rome-reis in 1579 keerde hij naar Bonn terug en werd in 1582 wijbisschop van Munster. Zijn Vicaris generaal, Hieronymus Vairlenius [30]), de proost van het kapittel, Jac. Zaffius [31]) en de kanunniken Willem van Assendelft [32]), Alstenius Blommaert [33]), Willem Coopal [34]) en Paulus Botius [35]) waren in de stad achtergebleven [36]) en hielden ondanks veel moeilijkheden de gebruikelijke vergaderingen van

---

189-191; *H.T.* 20 (1941) 140-142). — Men krijgt wel de indruk, dat S. Vosmeer in 1602 zijn *Insinuatio* schrijvend, de toestanden, zoals hij die o.a. later met de bedelorden en met de Jezuieten ondervond, wat vroeger verlegt.

29) Zie *Tabula chronologica* van Bugge in H.B. 42 (1926), 26.

30) N.N.B.W. III, 1265-1266; Register H.B. (1937), 495.

31) N.N.B.W. II, 1549-1552; A.O.B.C. nr. 382-383; Register H.B. (1937), 41.

32) Register H.B. (1937), 41.

33) *Ibidem*, 72; A.O.B.C. nr. 408.

34) N.N.B.W. III, 256; A.O.B.C. nr. 384-385; Register H.B. (1937), 127.

35) Register H.B. (1937), 85.

36) H.B. 1 (1873), 22. — Zie een belangrijk artikel van J. J. Graaf over *Het archief van het oud-kapittel van Haarlem*, in H.B. 38 (1918), 263-316. Eveneens diens artikel *Opvolging der Haarlemse kanunniken van het oud-kapittel*, H.B. 38 (1918), 329-351; A.O.B.C. nr. 383, 401, 403; Van Heussen, *Batavia Sacra, o.c.*, 290-291 (lijst van de namen met de data van hun verkiezing en sterfjaar), 312-314. 317-337.

hun kapittel [37]). We betwijfelen, of Vairlenius wel een sterke persoonlijkheid was, en of er enige leiding van hem uitging [38]).

Het suffragaanbisdom *Deventer* bleef sedert de dood van Aegidius de Monte (26 Mei 1577) zonder bisschop. Als Vicaris generaal fungeerde Bernard Herinck, of Heringius [39]), die na de inname van Deventer door de Staatsen in 1578 de wijk moest nemen naar Emmerik en daarna naar zijn geboorteplaats Oldenzaal [40]). Het is niet duidelijk, hoe het kathedraal kapittel was samengesteld [41]), maar ook hier vernemen we, dat verschillende kanunniken in concubinaat leefden [42]).

De bisschopszetel van *Groningen* was na de dood

---

37) H.B. 1 (1873), 22-23. De notulen van de vergaderingen van 1580-1583 werden gepubliceerd in H.B. 10 (1882), 1-8. — Zie verder over het Haarlems kapittel het Register H.B. (1937), 223; H.B. 23 (1898), 373-374.

38) Men krijgt de indruk, dat Zaffius, de Proost van het kapittel, de leiding had. Hij legde een register aan, waarin hij optekende, welke dispensaties in huwelijksbeletselen hij verleende, welke litterae dimissoriales hij had uitgevaardigd en welke geestelijken hij in de bediening had toegelaten. Zie H.B. 38 (1918), 268; 28 (1904), 152-153.

39) Voor Aegidius de Monte, zie A.O.C.B. nr 446 en 447; J. Lindeborn, *Historia sive notitia Episcopatus Daventriensis*, (Keulen, 1670), 41-42. Voor Herinck, zie N.N.B.W., III, 580; Lindeborn, *o.c.*.

40) J. de Hullu, *Bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Deventer, 1578-1587*, in A.A.U. 41 (1951) 1-51; Idem, *Aantekeningen betreffende de katholieken in Twente en op het platteland in het ronde van Deventer (1583-1629)*, A.A.U. 40 (1914), 1-92.

41) Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Daventriensis*, (= Historia episcopatuum Foederati Belgii, II. Antwerpen, 1755), 27-30; *De Kath.* 164 (1923), 158-159; B. L. Snelting, *Prothocollum Capituli Daventriensis 1 Oct. 1577-26 Aug. 1588*, in A.A.U. 34 (1908), 400; 35 (1909), 303-448; 37 (1911), 344-470.

42) A.A.U. 34 (1908), 167-169.

van Jan Knijff (1 Oct. 1576) ook niet meer bezet: de dominicaan Arnold Nijlen bleef echter als Vicaris generaal tot de inname der stad in 1594 het diocees besturen [43]). Noch over de samenstelling, noch over de werkzaamheid van een kapittel vernemen we iets.

In *Middelburg* was na het streven van Nicolaas a Castro (16 Mei 1573) van enige hierarchische ordening geen sprake meer geweest. Jan van Strijen, die sedert 1577 eerst te Keulen en daarna te Leuven verblijf hield, kon van daaruit geen enkele leiding geven en moest zijn diocees verweesd overlaten aan anderen.

Tenslotte komen we aan *Leeuwarden,* waarvan de bisschop, Cunerus Petri, in 1578 uitgeweken is naar Keulen en daar 16 Februari 1580 stierf [44]). Van een kapittel vernemen we niets; alleen de geestelijkheid kon ter plaatse proberen recht te houden wat mogelijk was.

Oranje doorzag langzamerhand, dat hij met Anjou en zijn Fransen het paard van Troje had binnen gehaald. De „ware religie met alle vrijheden des Vaderlandts" wilde hij niet laten varen, ook kon hij het alleen niet af door gebrek aan geld, aan officieren en soldaten, en daarom moest hij wel in een nieuwe overeenkomst met de Fransman berusten (26 Maart 1583). In Juni echter liet Anjou Oranje toch aan zijn lot over. Intussen hadden Jan van Nassau en Jan Casimir van de Palts zich voor het Keulse geval Von Truchsesz geïnteres-

---

43) N.N.B.W., I, 1389-1390; Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Groningensis* (= Historia episcopatuum Foederati Belgii, II), 16.

44) A.O.B.C. nr 65: *Necrologium van T. Vosmeer*: Febr. 16: „Obiit Coloniae sub mediam noctem Cunerus Petri a Brouwershaven Episcopus Leovardiensis post 38 horarum morbum". Zie Van Heussen, *Historia seu notitia episcopatus Leovardiensis* (= Historia episcopatuum Foederati Belgii, II) 40-43; Brom, *Archivalia, o.c.*, I, 229, nr 678.

seerd, in de hoop daarmede Oranje uit het Duitse gebied hulp te kunnen bieden, maar ook dit mislukte volkomen. Aan Parma echter viel het geluk in de schoot: de ene vesting na de andere moest voor de dappere veldheer capituleren [45]). In Friesland en Utrecht vooral heerste de grootste tweedracht. De kiemen van wantrouwen waren overigens al sinds jaren gelegd: de sluikse wijze waarop de katholieken hun godsdienst moesten beleven, was er het beste bewijs voor. Elke aanleiding, zoals het complot van een dwaas als Cornelis de Hooge, die zich voor een onwettig kind van Karel V uitgaf, was voor de bestuurderen reden genoeg om katholieken, vooral priesters, in hechtenis te nemen [46]). Ook de leerdwang werd nu in practijk gebracht. Bij plakkaat van 8 Februari 1583 werd in Zeeland bepaald, dat geweerd moesten worden „die geene, die anders willen leeren, dan in de gereformeerde Kercken gepredickt wordt" [47]). Op dezelfde dag kwam een ordonnantie van „sijne princelijcke Excellentie" uit, waarbij zowel in het verborgen als in het openbaar de uitoefening van de katholieke godsdienst in Zeeland verboden werd; met name werd de toediening van het H. Doopsel verboden. De geestelijken die zich hieraan „schuldig" maakten, zouden verbannen worden of van hun onderhoud beroofd; de leken zouden „op arbitrale correctie van mulcte pecuniarie" naar het oordeel van de rechter gestraft worden. Voorts werden maatregelen getroffen voor degenen, die zich in het huwelijk wensten te begeven [48]). Enkele dagen later werd Coornhert's *Prueve van de Nederlandsche Catechismus* door de Staten van Holland ingehouden en werd aan de magistraat van Haarlem gelast tegen

45) De Pater, *Geschiedenis van Nederl., o.c.*, III, 294-302.
46) *Ibidem*, 308; H.B. 1 (1873), 216: 1583, Maart 20.
47) Wiltens, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, I, 472-475.
48) *Ibidem*, 702-715.

de schrijver en drukker gerechtelijk op te treden [49]). Aldus meende men aan de zuiverheid van de leer tegemoet te komen en de „vrije" meningen van een „vreemde" als Coornhert, die tamelijk protestants dacht, maar katholiek bleef, de kop in te drukken. De Staten van Holland gingen graag in op een verzoek der ouderlingen van Den Haag, dat de Magistraat van die stad en het Provinciaal Hof van Holland zorg zouden dragen, „dat de Kerke Gods door goede opsigt en vermaaninge, de reine, suivere en oprechte Leere Christi, in vreede en eenigheid mag worden gesteld en gehouden" [50]). Men meende voor de vrede niet beter te kunnen zorgen, dan door aan de grote meerderheid, die katholiek bleef, de geestelijke leiders te ontnemen of dezen het leven onmogelijk te maken. Aldus volgden in Maart en April 1583 twee resoluties over het afbreken van het Dominicanenklooster in Den Haag [51]). Dat het overigens niet zo vlotte als men wel wenste, toonde het dappere Montfoort, waarvan de burggraaf 30 Februari van de gedeputeerde Staten van Utrecht een schrijven ontving, omdat deze „gedoocht heeft openbaer misse gedaen te worden", en „hem nijt en heeft willen reguleren" naar de voorschriften, welke dienaangaande waren uitgevaardigd. Daarover waren in „veel plaetsen van Hollandt verscheijden clachten gecommen, ... gelijck noch onlancx van verscheijden predicanten" [52]). .... Enkele maanden later, in Mei 1583, werd op een bijeenkomst van de Geunieerden te Utrecht het voor-

---

49) Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 40-41; Reitsma-Lindeboom, *Gesch. v. d. Hervorming, o.c.*, 214-217; *De Kath. Enc.*, VII, 900-902.

50) Wiltens-Scheltus, *Kerkel. Placaatb., o.c.*, II, 42.

51) *Ibidem*, II, 41-43. Zie voor het Dominicanenklooster in den Haag: Schoengen, *Monasticon Batavum, o.c.*, II, 74, nr. 5.

52) A.A.U. 4 (1877), 3-5.

stel gedaan om de uitoefening van de gereformeerde godsdienst als een der grondwetten van de Unie aan te nemen en daarmede de vrijheid, welke aan de afzonderlijke provincies nog was toegestaan, in te trekken. Ofschoon hierover enkel om opportuniteitsredenen afwijzend werd beschikt, was feitelijk de toestand toch reeds zo, dat de gereformeerde religie uitsluitend mocht worden beleefd [53]). Van de toestand waarin de Kerk zich in die tijd bevond, kan men zich ook een beeld vormen uit datgene, wat men leest in een officieel verslag over de Dominicanen-provincie, dat op 23 Mei 1583 werd uitgebracht; men leest daar namelijk, dat het merendeel der kloosters met de grond is gelijk gemaakt, en in Holland, Zeeland, Friesland en Gelderland de paters worden gepijnigd, vervolgd en gedood [54]).

Sasbout Vosmeer mocht dus inderdaad zeggen, dat in 1583 de toestand in de Utrechtse Kerkprovincie desolaat was. En het was onder deze omstandigheden geen geringe taak, die Sasbout zich op zijn schouders zag gelegd. Hij had er zelf dan ook lang en rijpelijk over nagedacht, alvorens ze te aanvaarden [55]).

Volgens zijn eigen getuigenis kwam hij op de octaafdag van Pasen, 17 April 1583, in zijn vaderland aan [56]).

P. GERLACH O.F.M.Cap.

---

53) FRUIN, *Verspr. geschriften, o.c.*, III, 272.

54) BROM-HENSEN, *Rom. bronnen, o.c.*, 280, nr 253.

55) A.O.B.C. nr 50: *1583 (= 1584), Febr. 6 S.V. a. T.V.*: „....si non maturo et longo consilio istud iter cepissem....".

56) *Insinuatio Status* A.A.U. 17 (1889), 154: „Veniens ad has partes *octavis Paschae* anno Domini quingentesimo octuagesimo tertio....". DUPAC, *Histoire abrégée, o.c.*, 70 heeft het dus mis, als hij schrijft: „Lorsque Sasbold Vosmeer y (in deze provincies) arriva, au commencement de Février 1583".

OVERZICHT DER LITERATUUR BETREFFENDE DE GESCHIEDENIS VAN HET AARTSBISDOM UTRECHT EN HET BISDOM GRONINGEN

J. v. d. Loos, Vaderlandsche Kerkgeschiedenis uit de Zeven Noordelijke Provinciën sinds het Concilie van Trente, V, Amsterdam 1953.

Hierin o.a.: Goubau, van Ghert en van Gobbelschroy (13—38); Gerrit van Nooy, vice-superior ad interim (69—84); Mgr C. L. van Wijckerslooth, Bisschop van Curium i.p.i. (153—165); Seminarie Culemborg (199—207); De Pelichy en Charles van der Horst (217—275); Francesco Capaccini (277—288); Antonio Antonucci (289—302); Innocentius Ferrieri (327—342); Van Mr. van Son tot Arnoldus Lux, 1844—1870 (343—367); De Hiërarchie hersteld (369—427); De Aartsbisschoppen van Utrecht (447—469); Het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht en Mgr van Heukelum (523—531); Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem en Archief voor het Aartsbisdom Utrecht (547—557); Mgr Dr Gisbert Brom (581—590); Bronnen voor het schrijven van plaatselijke geschiedenissen (621—645).

Maandblad van „Oud Utrecht" 27 (1954).

Paulusabdij (over de vondsten betreffende de S. Paulusabdij te Utrecht, gedaan bij de verbouwingen van het gerechtsgebouw en onder de kelder in het gebouw van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht), bl. 56.

W. Stooker, De St Paulusabdij te Utrecht, bl. 68—70.

A. Maris, Verbod voor Arnhemse burgers van actieve deelneming aan den strijd tussen Bourgondië en Brederode in 1456 (naar aanleiding van de pauselijke benoeming van David van Bourgondië tot bisschop van Utrecht), bl. 74.

—— 28 (1955).

M. Raven, De grens Gooi-Sticht in het kaartbeeld (over fouten in de kaarten in nieuwere publicaties), bl. 24—25.

Ouderdom Amerongse toren (bestaande toren dateert van ongev. 1526/7), bl. 34.

Geschiedenis van Maarn (Maarsbergen behoorde in 1124 bij het kasteel Berne, dat toen abdij werd) bl. 34—35.

D. Philips, Pasen 1584 te Veenendaal. De gestoorde kerkdienst, bl. 51—54.

A. *Maris*, Van voogdij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen voornamelijk in het Nedersticht, Utrecht 1954.

Mélanges Saint Bernard, Dyon 1954.

A. Cordoliani, Les manuscrits bernardins d'Utrecht (17 hss. van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek zijn uit 5 voormalige Utrechtse kloosters, o.a. het Karthuizerklooster Nieuwlicht; één hs. is afkomstig uit het Fraterhuis te Doesburg), bl. 399—407.

P. Melief, De strijd voor de armenzorg in Nederland 1795—1854, (Diss. Nijm.), 1955.

Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek 1952—53.

E. ter Kuile, De bouwgeschiedenis van de hervormde kerk te Elst in de Overbetuwe, bl. 46—69.

Niederrheinischer Städteatlas I, Publikationen der Ges. f. Rh. Geschichtskunde 1952.

Heft 1. Kleve, bearb. v. Fr. Gorissen (ook van belang voor enige parochies in de Lijmers).

W. Noomen, La traduction française de la „Chronographia Johannis de Beka, (Diss. A'dam), Den Haag 1954.

Ons Geestelijk Erf 27 (1953).

P. Grootens, Thomas du Jardin O.P. (1653—1733) als schrijver van geestelijke werken (zie vorig literatuuroverzicht), vervolg bl. 225—276; 28, bl. 374—400.

—— 29 (1955).

M. v. Woerkum, Enige opmerkingen aangaande de methodische meditatie bij de moderne Devoten, bl. 222—227.

—— 30 (1956)

A. Ampe, De geschriften van Suster Bertken, bl. 281—320.

Overijssel, Jaarboek voor cultuur en historie. Jrg. 9, Zwolle 1955.

G. Lugard, Fragment Deventer Historie (kort samengevatte

geschiedenis van de kerkgenootschappen vanaf de 16e eeuw), bl. 82—92.

R. Post, Kerkelijke verhoudingen in Nederland voor de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580, Utrecht 1954.

R. Post, Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen, Utrecht 1954.

Revue d'ascétique et de mystique 20 (1953).

P. Debognie, Les classes de textes de l'Imitation, bl. 272—301.

L. Rogier, Alphons Ariëns, apostel en pionier (Rede uitgesproken in de parochiekerk van Maarssen op Zondag 9 Aug. 1953), Den Bosch 1954.

L. Rogier, Beschouwing en onderzoek, Utrecht 1954.

Hierin o.a.:

De ondergang der kloosters (reeds voor de Reformatietijd was het kloosterwezen in een crisis geraakt, zie hierover uitvoeriger en met het beschikbare documentatiemateriaal: R. Post, Kerkelijke Verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie), bl. 66—79.

Neercassel en het vaderland in 1672, bl. 129—182.

Het „Kerkelijk Leesblad" (een van de eerste katholieke periodieken, in 1800 en 1801 verschenen te Kleef en later te Emmerik, waarschijnlijk ook verspreid in de Gelderse Achterhoek), bl. 203—215.

L. Rogier, Een stem der katholieke Verlichting. Mengelingen voor Rooms-Catholyken 1807—1814, Nijmegen 1954.

Aan dit tijdschrift van Schrant heeft ook incidenteel meegewerkt de Deventerse pastoor J. W. A. Muller.

E. Silk, Pseudo-Johannes Scotus, Adalbold of Utrecht and the early Commentaries of Boethius, Londen 1954.

Adelbold († 1026) is afhankelijk van ps.-Johannes, welke laatste voorlopig te beschouwen is als een commentaar uit de Karolingische tijd.

Critieken, die de prioriteit van Adalbold handhaven, zie M. Cappuyns, Bull. de Théol. anc. et méd. III, no. 169; P. Cour-

celle, Le Moyen Age 46 (1937), 74—75; G. Mathon, Rech. de Théol. anc. et méd. 22 (1955), 213—257.

Speculum 28 (1953).

R. Sullivan, the Carolingian Missionary and the Pagan (over de kersteningsmethoden en de reacties daarop in de Noordelijke en Oostelijke randgebieden van het Karolingische rijk), bl. 705—740.

R. Staverman, Volk in Friesland buiten de kerk (Diss. Nijm.), Assen 1954.

Streven 8 (1955) dl I.

W. v. d. Donk, Erkenning van de Kerkelijke Huwelijksvorm door de Staat (Hierin ook een overzicht van de situatie voor de Katholieken in zake de huwelijkssluiting tijdens de Republiek), bl. 545—549.

—— 8 (1955) dl II.

Th. Ausems, Elisabeth, Gravin van Hoogstraten en Culemborg (haar leven, vroomheid, weldadigheid; de godsdienstige vernieuwing in de stad 1540—1555), bl. 410—417.

Studia Catholica 29 (1954).

R. Post, Nieuwe argumenten voor S. Willibrord's missiearbeid in Antwerpen en Noord-Brabant? (Wampach (zie A.A.U. 72, bl. 245) brengt geen nieuwe elementen in de bewijsvoering. De giften van landerijen bewijzen niet de missionerende arbeid ter plaatse), bl. 165—177.

C. Talbot, The Anglo-Saxon Missionaries in Germany (The Makers of Christendom, vol. II), Londen 1954.

Hierin de Vitae o.a. van S. Willibrord, S. Lebuinus en S. Bonifatius (met uitvoerige excerpten uit diens brieven).

Tijdschrift voor Geschiedenis 68 (1955).

C. v. d. Kieft, Bisschop Willem en de Utrechtse synode van 1076 (Het verhaal van het uitspreken door bisschop Willem van Utrecht van de excommunicatie van de Paus tijdens de Investituurstrijd blijkt op onvoldoende grond te steunen. Op of omstreeks Pasen 1076 is er een bijeenkomst van koning Hendrik IV en zijn volgelingen te Utrecht, waar hij de opvolging regelt van de vermoorde hertog Godfried van Lotharingen. Het bericht van zijn excommunicatie (Febr. 1076) bereikt hem daar en hij beraamt tegenmaatregelen (misschien reeds het bij-

eenroepen van de tweede synode in Worms tegen Pinksteren). Bisschop Willem zal de koning van raad gediend hebben en heeft zich bij het vieren van het Paasfeest openlijk als een aanhanger van de koning verklaard tegen de maatregelen van de Paus in. In deze tijd is de S. Pieterskerk te Utrecht afgebrand en de bisschop stierf ruim 4 weken later. In een schrijven aan bisschop Hendrik van Luik (28 Oct. 1076) laat de Paus alsnog de mogelijkheid open van een kerkelijke begrafenis, nadat in September 1076 te Tribur verschillende bisschoppen (o.a. Hendrik van Luik en Koenraad van Utrecht) van de excommunicatie waren ontslagen) bl. 70—79.

Verluchte handschriften uit de Nederlanden tot 1550, uit nederlands bezit (Cataloog tentoonstelling museum Willet Holthuysen, Amsterdam 1954/5).

Hierin worden o.a. vermeld Missaals, afkomstig van het klooster Bethlehem bij Doetinchem (omstr. 1300), van de S. Antoniusvicarie in het Oude Gasthuis te Zutfen (omstr. 1400), van de Duitse Orde (Stichts, 1415), van de grote kerk te Doesburg (omstr. 1425), van de S. Walburg te Zutfen (omstr. 1425), van het Agnietenklooster te Amersfoort (1440/50), van het Convent ten IJzendoorn binnen Zutfen (eind 15e eeuw), uit de S. Nicolaaskerk te Utrecht (1497) en twee Stichtse Missaals (15e eeuw).

Een Evangeliarium (S. Marie te Utrecht, 11e eeuw) en een exemplaar, vervaardigd in het Karthuizerklooster te Utrecht (1435).

Een aantal latijnse en nederlandse getijdenboeken uit de 15e en begin 16e eeuw.

Tenslotte een Graduale Romanum (Stichts, omstr. 1462), een Nieuw Testament (Vulgaattekst, Stichts, 1452), een deel van de Summa van S. Thomas (uit het klooster Galilea bij Zutfen, 15e eeuw), een deel Sermoenen op Evangelieteksten (Stichts, 15e eeuw).

125ste Verslag van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden over het jaar 1953, Dokkum 1954.

H. Jankuhn, Eine Frühmittelalterliche Christusdarstellung aus Friesland (metalen plaatje met Christusvoorstelling, vroegmiddeleeuws, misschien uit de tijd van de christianisering), bl. 21—28.

Verslagen en Mededeelingen. Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 70ste stuk 1955.

G. v. d. Heide, Schokland (Het is vrijwel zeker, dat de bewoonde plaatsen na de 4e eeuw zijn ontruimd. Het gebied is opnieuw bewoond eerst in de 9e of 10e eeuw. In 1327 wordt er een pastoor te Ens genoemd. De opgegraven kerk te Ens van omstreeks 1400 en meer westelijke gedane vondsten wijzen op het bestaan van een nog ouder kerkje. De kerk die sinds 1132 op Emelwerth zou bestaan hebben, is niet meer terug te vinden. In het gebied van Nagele is puin van kloostermoppen gevonden, vermoedelijk afkomstig van een kapel of kerkje, dat in 1245 daar gestaan kan hebben. Nagele, Urk en Schokland waren in de latere Middeleeuwen al gescheiden door water), bl. 37—49.

G. ter Kuile Jr., Overijsselse Oorkondenstudiën (Het landsheerlijk gezag van de Bisschop van Utrecht: in de 14e eeuw moesten de Bisschoppen telkens weer opnieuw hun gezag vestigen in een strijd tegen de adel; in 1309 en de volgende jaren ontstond er een ernstig conflict met de Friezen van Stellingwerf en Schoterwerf, die het kasteel Vollenhove belegerden, de omgeving plunderden, zich meester maakten van kerkelijk bezit; de Friezen werden geëxcommuniceerd en hun gebied onder interdict gelegd. — Rechten op de grond: conflict betreffende goederen van het Zwartewaterklooster te Staphorst en van het klooster Ter Hunnepe (te Welsum bij Olst). — Kerkelijke geschiedenis: stichting van de kapel, die uitgroeide tot het Zwolse klooster Bethlehem, welk klooster is voortgekomen uit het klooster Bethlehem te Doetinchem; het geschil over de rechten van visitatie, institutie en correctie; drie privileges van paus Clemens V; conflict met de pastoor over begrafenisrechten. De kerk van Rijssen, aan S. Dionysius toegewijd, en moederkerk van Holten en Wierden had in 1571 drie vicarieën, waarvan de S. Jan Ev.-vicarie in 1336 werd gesticht door Everhard de Bevervoorde, die zich het collatorschap voorbehield), bl. 51—75.

H. Scholtens, Stadszegels en wapen van Oldenzaal (de oudste zegels hebben de figuur van S. Martinus), bl. 77—83.

W. Kohl, Das Archiv des Hauses Beugelkamp (hierin o.a. een oorkonde over de vereniging van het kostersambt met de vicarie van SS. Catherina, Agnes en Barbara in de S. Nicolaaskerk te Denekamp, 1430), bl. 85—125.

—— 71ste stuk 1956.

G. ter Kuile Jr. Bijdragen tot een Oorkondenboek van Overijssel 1200—1250. Hierin komen voor Almelo, Kampen, Avereest, Zwartewaterklooster, Diepenheim, Anlo, Ommen, kapittel van Deventer, Mariënberg in Salland, S. Odulphusklooster te Stavoren), bl. 11—26.

J. v. d. Veen, De St.-Gregoriusvicarie te Diepenheim en de Borgmannen aldaar, bl. 47—53.

H. Fortgens, De latijnse school te Kampen, bl. 55—93.

Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven, 1953 tweede serie 26, 's-Gravenhage 1954.

Het algemeen Rijksarchief kreeg de volgende nieuwe aanwinsten:

Oorkonden van het Kapittel van St. Pieter te Utrecht betreffende de verkoop van tienden in Zeeland aan Willem III, graaf van Holland en Zeeland, met retroacta. 1242—1312.

Het Rijksarchief in Gelderland:

Register van de inkomsten onder Nijbroek van het convent Monnikhuysen bij Arnhem. 1534.

Het Rijksarchief in Utrecht:

Stukken betreffende bisschop Otto (1226), Guy (1313), Jan van Diest (1325), Jan van Arkel (1346, 1347), Rudolf (1438), Guydo de Augyaco, proost van Emmerik, aartsdiaken van de Utrechtse kerk (1357).

Cartularium van St. Caeciliaconvent te Utrecht. 15e eeuw (overgedragen aan Gemeente-archivaris te Utrecht).

Het Rijksarchief in Friesland heeft aan de Gemeentesecretaris te Leeuwarden in bewaring gegeven: Doop- en trouwboek van Wijtgaart 1744—1812.

Het Rijksarchief in Overijssel, Aanwinst:

Stukken betreffende Karthuizers van het klooster Zonnenberg te Kampen, 1457—1604.

Het Rijksarchief in Groningen:

Akte van de schenking van het eiland Kornzand of Hefzand aan Aduard. 1343.

—— tweede serie 27, 's Gravenhage 1955.

Onder de nieuwe aanwinsten worden vermeld:

Rijksarchief in Utrecht:

Eigendomsbewijs van land onder Woerden voor de abdij S. Servaas te Utrecht, 1743. 1 charter.

Stukken betreffende het proces van Henricus Berendse, R.K. priester te Maarssen. 1771—1777. 2 pakken.

Register van landerijen enz. toebehorend aan de kerk te Loenen. 1508—1600. 1 deeltje.

Acten van belening van land onder Wijk bij Duurstede, leenroerig aan de Domproostdij te Utrecht, 1778. 2 charters.

Eigendomsbewijs van land onder Wijk bij Duurstede, afkomstig van het S. Maria Magdalenaconvent aldaar, 1767. 1 charter.

Notarieel afschrift van twee oorkonden betreffende de vicarie in de kapel van het S. Agnesklooster te Rhenen, 1550. 1 charter.

Rijksarchief in Overijsel:

Cartularium der Congregatie van Windesheim (c. 1500). 1 deel. Stukken betreffende Zwolse fraterhuizen, 1384—1475. 89 charters.

Volkskunde 55 (1954).

E. Richter, Geloftevormen en heilsgebruiken in de Cunera-verering te Rhenen, bl. 124—137.

Th. de Vries, Geschiedenis van Zwolle I, Zwolle 1954.

Dit eerste deel behandelt het ontstaan en de ontwikkeling van de stad tot de invoering der Reformatie. Het bevat tal van kerkhistorische gebeurtenissen, welke echter hier meer van de politieke en maatschappelijke kant worden bekeken dan van de religieuze kant.

J. v. Wely, Schaepman, tweede dr. Bussum 1954.

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel X, Utrecht 1955.

Hierin: H. Jansen, Het herstel van de kerkelijke Hiërarchie. De Aprilbeweging, bl. 96—112.

Analecta Bollandiana 73 (1955).

M. Coens, S. Boniface et sa mission historique d'après quelques auteurs récents, bl. 462—495.

Analecta Praemonstratensia 31 (1955).

A. van der Hurk, De beteekenis van de Reguliere Canonie voor Friesland in de middeleeuwen, bl. 36—62.

Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, 157 (1955).

R. Ahlfeld, Konrad von Utrecht, Erzieher Heinrichs V, bl. 197—200.

Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 6 (1954).

Th. Schieffer, Des Winfrid-Bonifatius geschichtliche Sendung, bl. 9—23.

Archivum 4 (1954).

A. van de Ven, Les archives religieuses aux Pays-Bas, bl. 115—122.

H. Aukes, Kardinaal de Jong, Utrecht/Antwerpen 1956.

H. Aukes, Het voorgeslacht van Kardinaal de Jong. Utrecht, 1955.

In een boekje van 150 bladzijden geeft de biograaf van kardinaal de Jong weer, wat hij bij zijn onderzoek gevonden heeft over het geslacht de Jong-Metz. Het zou jammer geweest zijn, wanneer dit alles verder onbekend zou zijn gebleven, omdat er in de biografie geen plaats voor was.

De de Jongs vormden aanvankelijk een geslacht van zeevaarders. Latere leden van het geslacht hebben zich meer toegelegd op de landbouw, het zakenleven, of het beheer van de domeinen, hoewel men toch tot in deze tijd zeevaarders onder hen aantreft. Zij waren allen mannen met een rotsvast geloof.

Langs moederszijde stamde de kardinaal af van het geslacht Metz, oorspronkelijk afkomstig uit Friesland, waar leden van deze familie de chirurgie, de koper- en edelsmeedkunst, zelfs een advocatenpractijk beoefenden. Op Ameland vestigden zij zich als rentmeesters der Oranjes, waren er secretarissen van het eiland, en beheerden de domeinen. Ook onder hen voelden enkelen zich getrokken tot de zee, terwijl anderen tot de landbouw overgingen. Evenals de de Jongs bewaarde dit geslacht trouw zijn geloof ondanks de moeilijkheden, die het ondervond.

De schrijver geeft aan zijn werk de ondertitel: „Paapse diaspora van Ameland en Friesland". En inderdaad is dit onderzoek meer geworden dan alleen maar een familiegeschiedenis. Het geeft een kijk op het katholieke leven van Ameland

tijdens de moeilijke jaren van de vervolging. Maar vooral is het interessant om te zien, hoe een katholieke elite zich in Friesland weet te handhaven. Hoewel zij niet in aanmerking kwamen voor de hoogste posten, nam zij toch in het maatschappelijk leven nog een belangrijke plaats in.

Uit een bonte opeenvolging van personen en geslachten heeft de schrijver een boeiend geheel weten te maken. Het werk verraadt een eindeloos geduldswerk, een nauwkeurig zoeken en vorsen, waarbij een dag werken soms nauwelijks met een regel beloond wordt. Door de vele namen is het boek niet altijd gemakkelijk leesbaar, want men weet soms niet meer welke persoon men voor zich heeft. En is de karaktertekening van sommige personen niet onbewust beïnvloed door het beeld van de kardinaal, de bekroning van het geslacht de Jong-Metz?

G. A.

Benedictijns Tijdschrift. 1955.

H. Scheerman, De verering der Heiligen in de Benedictijnse kloosters van Nederland, bl. 128—134.

Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek VI (1955).

J. Ypey, Het onderzoek van de Ned. Herv. Kerk te Groesbeek, bl. 88—94.

J. Ypey, Het onderzoek van de Ned. Herv. Kerk te Bemmel, bl. 95—97.

Brabantia 3 (1954).

P. Boeren, St. Willibrord, apostel der Nederlanden, bl. 223—234.

Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, 6e Serie 8 (1955).

A. Baart, De Sint Martinikerk te Bolsward, bl. 89—100.

D. Bouvy, De Ned. Herv. Kerk te Bozum, bl. 101—112.

H. v. d. Kloot Meyburg, De Martinikerk te Franeker, bl. 113—124.

Bulletin van het Rijksmuseum 3 (1955).

J. Leeuwenberg, Een Marianum (Een Marianum is aanwezig

geweest o.a. in de Oudmunster te Utrecht en in de kerk te Soest, bl. 20—21.

Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden 10 (1955).

P. Gorissen, De invoering van het vorstelijk benoemingsrecht in de Nederlandse Abdijen onder Karel V (Hierin o.a. over Vrouwenklooster, Oudwijk, Mariëndaal en Mariënburg te Soest), bl. 25—57.

Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden.

W. Lampen, Franciscaanse handschriften in Nederland, 19 (1955), 66—88.

D. van Heel, Een overeenkomst tussen Tertiarissen van Workum en haar biechtvader (1519), 19 (1955), 105—107.

Biografica (o.a. Wilhelmus van Loo, 1822—54 pastoor te Leeuwarden; Joannes Wiltenburg, 1820—22 kapelaan te Leeuwarden) 19 (1955), 121—123.

W. Lampen, Franciscaanse handschriften in Nederland, 20 (1955), 209—255.

C. Sloots „Ons Noorden" (over de oprichter van dit dagblad: P. Eustachius Stevens O.F.M.), 20 (1955), 257—259.

Monasticon Neerlandicum Franciscanum (o.a. over de Franciscanen te Bolsward 1549—1562) 20 (1955), 281—284.

D. v. Heel, Een Sacramentsbroederschap bij de utrechtse minderbroeders (begin 15e eeuw), 21 (1956), 409—413.

Citeaux in de Nederlanden 7 (1956).

R. de Ganck, Het „Placet" voor buitenlandse Cisterciënzervisitators in de 16e eeuw, bl. 102—123.

A. Willebrands, De St-Benedictusabdij te Menterwolde (oorspronkelijk benedictijns dubbelklooster; te Midwolde werd een nieuw vrouwenklooster gesticht; in 1259 werden de beide kloosters in de Cisterciënzer orde opgenomen; het mannenklooster ging in 1299 naar Termunten), bl. 213—223.

Collectanea Franciscana 25 (1955).

D. de Kok, Stationes Fratrum Minorum Neerlandiae tempore dominationis Calvinistarum, bl. 413—425.

J. Dellepoort, De Priesterroepingen in Nederland, Den Haag, z.j. (1956).

Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 12 (1956).

G. Niemeyer, Die Herkunft der Vita Willehadi, bl. 17—35.

Collectanea Mechliniensia.

R. Snoeks, De plaats der „Moderne Devotie" in de godsdienstige geschiedenis der Nederlanden, 24 1(954), 357—367.

R. Snoeks, In hoever mag de devotie der later Middeleeuwen dekadent genoemd worden?, 25 (1955), 615—617.

Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique, T. 3, Parijs 1955.

Dévotion moderne (Debongnie).

Dirc van Herxen (Moereels).

S. *Drossaers,* Het archief van de Nassause domeinraad. Tweede deel, 5 vol. Den Haag 1955.

Dit deel behandelt de stukken betreffende de goederen en rechten, door Anna van Egmond, gravin van Buren, meegebracht bij haar huwelijk met Willem van Oranje.

De inventarislijst geeft verschillende charters en stukken, welke betrekking hebben op kerkelijk goed en kerkelijke stichtingen in IJsselstein en omgeving en in Buren en omgeving. Stukken over collatierechten te IJsselstein, Spijk (Leerdam), Asch, Tricht, Deil en Zoelmond (Buren), Ackoy, Ankeveen, Werkhoven. Goederen van Utrechtse kapittels en kloosters, stukken over Mariënweerd (Beesd), Mariënbosch (Zwolle), Eiteren. Stukken betreffende benoemingen door de bisschop van Utrecht in Overijsel en Drente in 1523 en betreffende Wederdoperij in 1534 en 1535.

Festschrift für Rudolf Egger, Klagenfurt 1952.

P. Glazema, Excavations carried out in and near the badly damaged mediaeval church at Elst, bl. 383—395.

Gelre. Bijdragen en Mededelingen LIV (1954).

A. J. M. Een klok voor de kerk van Heteren 1494, bl. 30.

A. Maris, Over de Sint Werenfriedskerk te Elst en de daarmee verbonden stichtingen, bl. 57—142.

L. Pons, de verkaveling van Balgoy (naar aanleiding van een geschil, waarin betrokken het kapittel van St. Jan te Utrecht), bl. 143—152.

J. de Graaf, Zutphense Varia (o.a. diefstal in librije der S. Walburgiskerk 1567, verkoop missaals en perkamenten van dezelfde kerk 1591 — verbod vastenavondpret 1593 — ex-pastoor Jacob Hoyer van Steenderen te Zutphen in bezit van 2 miskelken — schade aan kerk van Warnsveld 1591), bl. 291—312.

C. v. d. Graft, Een boecxken gemaket ende bescreven van suster Bertken die lvij iaren besloten heeft gheseten tot Utrecht in die buerkercke, Zwolle 1955.

Na Snellens uitgave van 1924, gebaseerd op de Leidse druk van Jan Seversen van 1518, stelt Dr. v. d. Graft ons nu de oorspronkelijke editie in een moderne vorm ter beschikking, terwijl ze het heerlijke „minne"-lied uit het Berlijnse hs. van c. 1480, waarschijnlijk toch wel van suster Bertken, aan het slot toevoegt.

In de inleiding geeft de S. eerst de geschiedenis van de drukken. Aan de hand van bestaande literatuur wordt suster Bertkens bestaan uitstekend geplaatst binnen het kader van het m.e. instituut der inkluizing, terwijl de vermoedelijke plaats van haar kluis nader wordt bepaald. In „Suster Bertken, de schrijfster" beperkt de S. zich eveneens tot wat anderen erover schreven, waardoor het geheel fragmentarisch blijft. Een letterlijk citaat van Moll (blz. 31) is niet gelukkig, het beroep op Dezaire voor de uitleg van de drie wegen naar de volmaaktheid (niet: de drie mystieke wegen) doet vreemd aan. Hoe graag hadden wij iets meer vernomen van het verband met een Hadewijch, een Ruusbroec, een Evangelische Peerle, in 1535 eveneens bij Jan Berntsz uitgegeven.

De uitgave van de tekst is nauwkeurig; een grotere vrijheid t.a.v. de leestekens zou echter menigmaal de duidelijkheid ten goede zijn gekomen. De soms iets te spaarzame noten zijn in de regel goed. Als zijn er feilen te constateren, we mogen de S. dankbaar zijn dat ze dit juweeltje uit onze literatuur in een wetenschappelijk verantwoorde uitgave opnieuw voor velen toegankelijk heeft gemaakt.

B. M.

Groningse Volksalmanak 1955.

A. Schuitema Meijer, Vierhuizen en de Stichting van het Jacob- en Annagasthuis (te Groningen), bl. 32—58.

Haarlemse Bijdragen 64 (1956).

F. v. Hoeck, Vosmeeriana. Verslag van pater Boom over zijn bezoeken aan Vosmeer in Januari 1610, bl. 27—42.

J. Beyerman, Een notariële acte betreffende Johannes van Neercassel (toekenning van jaarrente door zijn vader), bl. 43—44.

H. Hauer, Breevoort can ick vergeten niet. Aalten z.j. (1956).

Kerkgeschiedenis van Bredevoort, hoofdzakelijk over het Protestantisme, maar ook iets over de Kath. Kerk vóór en na de Hervorming, hoofdzakelijk ontleend aan A.A.U.

Het Gildeboek 37 (1955).

A. Rientjes, Een merkwaardige vondst in de N.H. Kerk te Jouwerd (Fr.) (hostiebus, eind 15e eeuw, en enkele liturgisch niet te determineren utensilia), bl. 49—52.

W. Harzing, De R. K. Kerk te Rijsenburg, bl. 89—94.

Ht Oude Land van Loon 10 (1955).

M. Frère, Louis-Lambert de Tiecken, Hofkapelaan van Koning Lodewijk-Napoleon (deed een tijd dienst als kapelaan in Kuinre en Wolvega), bl. 114—119.

It Beaken.

H. Oldenhof, Dokkumer Roomsken yn'e Unytüd, 16 (1954), 205—208.

H. Oldenhof, De Boalserter staesjes en har minsken, bl. 126—134. 17 (1955), 126—134.

Jaarboekje van „Oud Utrecht" 1955.

L. Rogier, Kardinaal de Jong, bl. 23—32.

A. v. d. Ven, De driehoek van Sinte Marie te Utrecht, bl. 33—80.

W. v. Itserson, Open huizen en ridderhofsteden in het Nedersticht II, bl. 81—115.

L. Jadin, Le Cardinal Thomas-Philippe d'Alsace, archevêque de Malines et le Saint-Siège. Correspondance tirée des Archives du Vatican, 1703-1759. Brussel 1953.

Hierin o.a. ook het verzet van Noord-nederlandse geestelijken tegen de bulle Unigenitus, over Hoynck van Papendrecht's Geschiedenis van de Kerk van Utrecht, over het Apostolisch Vicariaat in de Hollandse Missie.

C. Janssen, Carmelkluis en Carmelwereld, Bussum 1955.

Een korte schets van de geschiedenis der Carmelieten. Kloosters werden gesticht o.a. te Woudsend en IJlst (omstr. 1400) en te Utrecht (tweede helft 15e eeuw). Wijbisschoppen in Utrecht waren vaak carmeliet. De meeste kloosters werden gewonnen voor de Observantie. Door de Opstand verdwenen de kloosters in het Noorden.

J. Kalma, Repertorium Frieslands Verleden, Leeuwarden 1955.

Dit repertorium omvat een overzicht van de artikelen in tijdschriften, jaarboeken en andere bundels verschenen tot begin 1955. Het bevat de rubrieken: auteurs en hun bijdragen, plaatsnamen, persoonsnamen, zaaknamen, geschiedenis en kerkgeschiedenis (blz. 395—412).

Kamper Almanak 1955/56.

C. Fehrmann, Albert Pigge, een vermaard Kampenaar, bl. 169—213.

W. Keikes, Sint Maarten, de kerkburcht van Bolsward, Bolsward 1955.

B. van Kleef, Schuilnamen, naamvormen en naamletters aangenomen door schrijvers meest voorkomende in de geschiedenis der Gallikaanse en Hollandse kerk, 2e dr. z.p. 1955.

W. Kocks, Gouden krabbels over Barger-Oosterveld 1906-1956, Assen z.j. (1956).

Korte schets van het milieu waar de parochie werd gesticht en de geschiedenis van de stichting. Verder ook korte biografieën van de pastoors.

E. Lagerwey, Boden en Helden Gods. Legenden van in Noord-Nederland veel vereerde Heiligen. Vermeerderde uitgave, Assen 1955.

De Oud-Katholiek Mgr. Lagerwey is een kunstzinnig verteller. Zijn boek bedoelt dan ook vertellingen te geven. We vinden er vertellingen in over de nederlandse geloofsverkondigers, over de H. Maagd, St. Jan de Doper en Maria Magdalena,

over enige Apostelen, over Sint Joris en Sinte Gertrudis. Hij deed een goede keus uit de rijke, dertiende-eeuwse Legenda Aurea van Jacobus de Voragine. De taal doet wat archaïstisch aan, maar middeleeuwse legenden vragen toch ook om een andere stijl, dan een modern verhaal. Het boek is keurig verlucht met houtsneden van Johannes Mulders.

A. v. d. B.

Les Lettres Romanes 10 (1956).

L. Delaissé, Vues nouvelles sur l'Imitation de Jésus-Christ, bl. 27—37.

Limburg 34 (1955).

H. v. d. Weerd, De H. Willibrordus te Meldert, bl. 77—81.

Maandblad van „Oud-Utrecht".

W. Stooker, De Sint Paulus Abdij te Utrecht, 28 (1955), 65—70.

W. J. A., Nicolaas Basin (neef van wijbisschop Thomas Basin), l.c., 71.

M. Taets van Amerongen, Renswoude, l.c., 82—84.

v. C., Albertus Pighius, 29 (1956), 28.

v. C., Een 13de eeuws psalterium met een utrechtse kalender (gebruikt in de Dom van Utrecht), l.c., 33.

A. Graafhuis, De verkiezing van David van Bourgondië tot bisschop van Utrecht, l.c., 53—57.

D. Philips, Theodorus Siliginius, eerste predikant te Veenendaal, l.c., 58—62.

A. Graafhuis, De intocht van David van Bourgondië op 6 aug. 1456, l.c., 70—73.

W. Stooker, De jongste opgravingen te Utrecht (o.a. Pieterskerk), l.c., 73—78.

v. C., Jacob van Denmarcken (wijbisschop van Utrecht), l.c., 80.

D. Philips, Leven en bedrijf in laat-m.e. Veenendaal, l.c., 83—87.

Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis N.S. 41 (1956).

K. Finkensieper, Uit een middelnederlandse handschrift der Cusanus-bibliotheek (ms. 116, ± 1450, is een verzameling tractaten, gebeden enz. uit de kring van de Moderne Devotie; de vroegere bezitter was Jan Willem Celen en vermoedelijk door

kard. Nicolaas van Cues uit Nederland meegenomen), bl. 167—168.

Nederlandse Katholieke Stemmen.

B. v. Leeuwen, Gemengde huwelijken. Stijging en daling van het aantal gemengde huwelijken van katholieken in Nederland, 51 (1955), 178—188; 213—222.

B. v. Leeuwen, De pastorele houding tegenover het gemengde huwelijk (hierin een geschiedkundig overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling in de z.g. strenge praktijk in het Aartsbisdom), 52 (1956), 265—277.

Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek 1950/51.

J. v. Agt, Gereduceerde westwerken in het oude Friesland, bl. 57—81.

B. Opfermann, Praesulis exultans celebrat Germania landes! Liturgische Bonifatiustexte, Leipzig (1954).

Oud Holland 67 (1952).

H. Scholtens, Kunstwerken in het Utrechtse Karthuizerkloos-ter. Nogmaals: de kloosterkerk van Nieuwlicht en het drieluik van de H.H. Martelaren (1521), bl. 157—166.

G. Puchinger, Persoonlijkheden. Goes 1956.

Hierin o.a. de volgende schetsen: Schaepman's Nationale betekenis (bl. 82—93); Schaepman's Einde (bl. 94—100); In memoriam Johannes Kardinaal de Jong (bl. 204—207).

Revue d'Histoire Ecclésiastique L (1955).

P. Debongnie, Le prototype latin de l'„Imitation" de Lubeck, bl. 480—498.

G. Rothoff, Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der Sachsisch-Salischen Kaiserzeit. Das Reichsgut in den heutigen Niederlanden, Belgien, Luxemburg und Nordfrankreich, Bonn 1953.

De documentatie bestaat hoofdzakelijk uit oorkonden. Een 150 artikels met de villa's of groepen van villa's geven het resultaat van het onderzoek, dat samengevat wordt in een synthese en in beeld wordt gebracht op een kaart. Het rijksbezit werd hier vooral uitgebreid onder Hendrik I en zijn zoon.

Maar de opvolgers van Otto I droegen weer veel over o.a. aan de bisschop van Utrecht.

Sacris Erudiri, Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen, VII (1955).

N. Backmund, Verkoop en Afbraak van Heiligerlee en Nijenklooster-op-den-Dam in 1597, bl. 381—385.

N. Backmund, Die letzte Priorin von Schildwolde, bl. 386—396.

Th. Thielen, Ursula Philipota van Raesfelt, (Harreveld 1955).

Deze Vrouwe van Harreveld enz. (1643—1721 is een steun geweest voor de katholieke zielzorg in het gebied van Harreveld, Zieuwent en Groenlo.

Verslag . . . verenigd met Bijdragen en Mededelingen van het Historisch genootschap 70 (1956).

B. Vermaseren, P. C. Bockenberg (1548—1617), historieschijver der Staten van Holland (Bockenberg werd in 1585 pastoor van Varik benoemd, doch schijnt te Tiel gewoond te hebben, waaruit hij datzelfde jaar weer vertrok. In 1587 is hij definitief tot het Lutheranisme overgegaan), bl. 1—81.

Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-Vaderlandse recht 11 (1954).

J. De Monté Verloren, Ontstaan van een kleine landsheerlijkheid. De vorming van het „graafschap" Kuinre, bl. 51 vv.

A. de Vrankrijker, Sint Vitus, Bussum 1955.

Dit boekje gewijd aan S. Vitus en diens verering (S. Vitus is thans kerkpatroon in Hilversum, Bussum, Naarden, Blaricum, Huizen N.H., Winschoten en Dedemsvaart) verhaalt eerst de uitgebreide legende van de heilige. Vervolgens wordt op taktische wijze de critische houding daartegenover bepaald; er blijft slechts over: „Vitus stierf op jeugdige leeftijd, in 303 of 304 als martelaar op Sicilië." Mij dunkt, dat hierin nog te veel als historie is gehandhaafd, wat niet bewijsbaar is (de jeugdige leeftijd) of minstens twijfelachtig is (op Sicilië). Dan wordt beknopt de verspreiding van Vitus-relieken beschreven, zijn iconografie en populariteit als een van de noodhelpers. Vervolgens wordt de geschiedenis gegeven van het patronaat, dat S. Vitus

in verschillende Gooise parochies heeft. Enige slips of the pen zouden bij een herdruk kunnen verbeterd worden: Bolland en de Bollandisten zijn geen „monniken", maar regulieren (Jezuieten) (bl. 24); de zalving van Pippijn door de H. Bonifacius is een latere traditie; 't meest waarschijnlijk lijkt wel, dat deze er persoonlijk niet aan heeft deelgenomen (bl. 29).

Pr.

REGISTERS

I. PERSOONSNAMEN

Adelbold v. Utrecht, 300.
Adriaansen, S J., 275.
Adriana Adriaensdr., 80, 102.
Adriana Thonis, 94.
Adrianus VI, paus, 201.
Adrichem, Christiaan Adriaansz, Crucius, rector, 226, 266, 267, 288.
Aechgen Everts van Heesdr, 94, 116.
Aeghgen Melis, 120, 130.
Aegidius de Monte, b. v. Deventer, 293.
Aeltgen Peter Fockingsdr, 123.
Aeltgen Peters, 112.
Aert Gerritsz, 125.
Aert Jansz, 228.
Aert Jansz, schoolmeester, 158.
Aerts, Sophia, 3.
Agatha Melis, 126, 130.
Agrippa, zoon v. Herodes Agrippa, 19.
Aita Ida, 231.
Albada, Philip ab, 210.
Alid Gerrits van Steenlaer, 66.
Alid Gysberts van Campen, 67, 68.
Alid Harmans, 71.
Alid Henrick Hesseldr, 86, 87.
Alid Henrick Vluggendr, 86, 87.
Alid Peter Voolsdr., 73.
Alid Voncken, 87, 88.
Alide Costers, 66.
Alidt Casyns, 85, 87, 97.
Alidt Dirck Foiersdr, 109.
Alidt Dirck Vonckendr, 104.
Alidt Hendricxdr., 84, 87.
Alidt Hubert Claesdr., 81.
Alidt Jacobs, 110.
Alidt Keysers, 96.
Alidt Mauris, 98.
Alidt Petersdr., (Aeltgen), 5, 99.
Alidt Symonsdr., 99, 100.
Alidt Wolffsdr. van der Horen, 86.
Alkemade, Maarten Florisz. van, S.J., rector, 215.
Alkemade, Margaretha, 231.
Alphen, Hendrik van, pastoor, 156.
Alva, hertog van, 219.
Andreas van Attendoorn, 26, 142.
Anna, H., 18.
Anna Christoffels d'Moriaen, 87.
Anna Corsteffeldr., 86.
Anna, nicht v. d. prior v. Windesheim, 102.
Anna Petersdren, 101.
Anna Victors van Coesvelt, 102, 104, 112, 133.
Annitge Verhaer, 155.
Anssem, rector v. St. Jeronimusberch, 80.
Anthonia Reyers, 132.
Anthonia Reyersdr., 133.
Anthonis van Dompselaer, rentmeester, 128, 130.
Antonius Mattheus, 2, 3, 9, 10, 11, 12, 13.
Antonucci, Antonio, vice-superior, 298.
Ariëns, Alphons, Dr., pr., 300.
Armgert Rutger Jacobsdr., zie: Ermgard Rutgers.

Assendelft, Willem van, kanunnik, 292.
Asson, rector v. St. Jeronimusberch, 82.
Aufridus, H., b. v. Utrecht, 19, 20.
Aufryd, St., zie: Aufridus, H.
Augustus, Octavianus, keizer, 18.
Augustyn Parisissoon, rector, 80, 81.
Aytta, Folcardt, kanunnik, 290.

Baer, P. W., 209.
Baet Kasyns, 101.
Baius, Michael, 258, 287.
Balduinus Jacobsz., 266.
Bam, Corn. Jacobsz., zie: Brouwer, Corn. Jacobsz. Bam.
Barbarino, kardinaal, 232.
Barchman Wuytiers, C. J., Jans. aartsb., 163.
Bartraet Aerts van Oldenbarneveldt, 71.
Bartraet Eernstendr. v. Oldenbarnevelt, 81.
Bartraet Gerrit Knoopsdr., 64.
Basin, Nicolaas, 313.
Basin, Thomas, wijbisschop, 313.
Beatris Aernts, 99.
Beatris Alberts, 89.
Beatris Stevens, 103.
Beatris Willem van Lielaersdr., 94.
Becanus (Mart. Schellekens), 207.
Beertgen Reyers, 102, 104.
Beertgen Steven Vonckendr., 105.
Belia van Heusden, moeder overste v. 't St. Agnietenconvent, 36.
Bellarminus, zie: Robertus Bellarminus, H.
Belle, Petr. in de, pastoor, 269.
Bely Roelof Vonckendr., 85.
Belye van den Doem, vrouw v. Rutger v. d. Doem, 64, 145, 146, 150.
Belye Jan Gerritsdr., 73, 76.
Bemmel, Abraham van, historicus, 11, 12, 13.
Benedictius, Douwe, pastoorkanunnik, 228.
Berendse, Henricus, pr., 305.
Berns, Jacob, pastoor, 156.
Bernulphus, H., b. v. Utrecht, 20.
Bertken, zuster, 299, 310.
Besulaeus, Petrus, pr., 225.
Beuns, Theodorus, 167, 172, 187.
Bevervoorde, Everhard de, 303.
Beyeraet Roelof v. Hardeveltsdr., 89, 91.
Blanckfort, Herm., rector v. d. univ. v. Keulen, 206.
Blommaert, Alstenius, kanunnik, 292.
Blommevenna, Peter, kartuizer, 211.
Bockenberg, P. C., historieschrijver, 315.
Boischot, Jan Baptist van, schout, 230.
Bonifatius, H., 157, 159, 303, 305, 306, 316.
Bonifatius IX, paus, 29.
Bonomi, Franc., nuntius, 282, 283.
Borgia, Alexander, nuntius, 197.
Bosch, Theodoricus van den, O.P., 209, 213.
Botius Paulus, kanunnik, 292.

Bouzer, A., 270.
Boymans, Peter, Dr., 230.
Brans, Henricus Ignatius, pastoor, 156.
Brederode, 157.
Brekel, pastoor te Antwerpen, 228, 229.
Broeck van den, pater, 9.
Broek, Godefridus Joan van den, pastoor, 156.
Broischot, Catharina, zie: Tronck, Catharina van.
Brom, Gisbert, Dr., pr., 298.
Bronchorst, Werner van, schepen, 5, 6, 11, 24.
Brouverus, Ev., 209.
Brouwer, Corn. Jacobsz. Bam, oud-burgemeester v. Amsterdam, 225.
Bruhesen, Johan van, deken, 224, 248, 250, 263, 271, 272, 285, 289, 290, 291.
Bruinsma, A. B., S.J., 276.
Bruno Loer, kartuizer, 24.
Bruyns, Gerard, 207.
Bruyns, Joannes, burgemeester v. Deventer, 207.
Buchel, Aernout (Buchelius), 204, 217.
Buchelius, zie: Buchel Aernout.
Burch, Catharina Adami van der, nicht v. Sasb. Vosmeer, 221, 231, 261.
Burch, Margriet van der, nicht van Sasbout Vosmeer, 231.
Burgers, Steph. Xaverius, pastoor, 156.
Busch, Franciscus, pastoor, 156.
Bussi, Joan Baptist, internuntius, 161, 162, 165, 167, 168, 172, 175, 176, 179, 185, 187, 188, 190.
Buyck, Jacob, pastoor, 224.
Buys, Petrus, 215.
Buys, Paulus, Mr., 113, 115, 120.
Buys, Theodorus, 215.
Bijl, Adriaan, 231.

Caen, Cornelis, notaris, 5.
Camminga, Tette van, hopman, 230.
Capaccini, Francesco, 298.
Casimir, Jan, van de Palts, 294.
Castagna, J. B., aartsb., 235, 236, 281.
Castro, Nicolaas a, 294.
Catharina van Braeckel, 90.
Catharina Jan Groensdr., 127, 130.
Catharina Jans. v. Antwerpen, 90, 105, 127.
Catharyn Peters, 94.
Cathrien, dienstbode, 288.
Cats, Jacob, pastoor te Utrecht, 164, 190.
Celen, Jan Willem, 313.
Christina Egberts, 97.
Christina Eimbers Wasmans, 131.
Christina van Grootvelt, 108.
Claes Gerrits, burgemeester, 89.
Claes Meyns, 92.
Clemens V, paus, 303.
Clemens VIII, paus, 119.
Clemens van Hees, 123.
Clementia, zuster, 64.
Cock, Joannes, O.F.M., 228.
Cock, Theodorus de, Apost. Vic., 161, 164, 171, 185.
Codde, Petrus, Apost. Vic., 161, 162, 163, 174, 175.
Codde, Rodolph, 139.
Conesius, Henr., rector, 210.
Coopal, Willem, kanunnik, 292.

Coornhert, Dirk Volkertsz., 217, 221, 295, 296.
Cornelis Aert Gerritsz., 125, 131, 155.
Cornelis Gerrits, 152, 154.
Cornelis Janss, 103.
Cornelis van Zyll, raadslid, 137.
Coster, Frans, S.J., provinciaal, 215, 245.
Costerhuis, Henricus, deken, 243.
Costerus, Franciscus, S.J., provinciaal, zie: Coster, Frans, S.J.
Cousebant, Nicolaas Wiggers, 277.
Craen, Sara, echtgenote van Joost van den Vondel senior, 220.
Cristina Gerrit Zoesdr., 67.
Cropper, Caspar, pausel. vertegenwoordiger, 280.
Cuyck, Valerius van, kanunnik, 290.
Cunera Jans, 132.
Cunerus Petri, b. v. Leeuwarden, 223, 294.

Damen, Adam, apost. vic., 161, 163, 167, 172, 178, 184, 185.
David v. Bourgondië, b. v. Utrecht, 48, 53, 54, 57, 61, 75, 76, 78, 79, 86, 156, 298, 313.
Deeckema, Julius A., Mr., 230.
Dekkere, familie De, 204.
Deliaen Coenraets van Thyel, 71.
Deliaen Gosendr., 64.
Deliana Barts, 110.
Deliana Coenraetsdr. van Thyel, 72.
Denys, Hendrik, 215.
Dermout, S.J., hofprediker, 3.
Dermout, J., predikant, 3.
Desirant, Bernardus, O.E.S.A., 175, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 201.
Diederick Loer, kartuizer, 211.
Digna van Utrecht, 66.
Dionysius de Kartuizer (v. Ryckel), 211.
Dirc van Herxen, 309.
Dirck Volkensz. von den Hove, tovenaar (ook Volcker), 122, 150.
Dirricksen, Gerrit, pater, 227.
Dominicus ten Berch, 122.
Drolshagen, Jan, kanunnik, 226.
Duifhuis, H., pastoor, 238.
Duvenvoorde, Jan van, deken, 289.
Duverden, Cornelis van, Mr., schout, 115, 125.
Duverden, Jan v., onderschout, 130.
Dyck, Bonaventura van den, O.F.M., (schuilnaam: Eustachius Janssenius), 186, 192, 193, 194, 196, 198, 199.

Eerland, Everts, 94, 112.
Eernst, graaf, 130.
Egmond, Anna v., gravin v. Buren, echtgen. v. Willem v. Oranje, 309.
Elisabeth, gravin v. Hoogstraten en Culemborg, 301.
Elisabeth, Hugo Ruyschdr., 95, 106, 110, 112, 114, 118, 124, 125.

Elisabeth Peter Fockingsdr., 5, 94, 97, 99, 112, 119, 124, 125.
Elisabeth Ricout Vossendr., 108.
Elisabeth Sambrincq, zie: Wendelmoed van Sambrinck.
Else Gosendr. van Voorde, 85.
Elsgen Gerrit Soessendochter, 110, 113, 139.
Enge, Reinerus van, 207.
Engel, pr., socius v. d. pater v. h. St. Agathaconvent, 96, 102.
Erkel, Joan Christiaan van, pastoor te Delft, 161, 171, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 202.
Ermgard Rutgers, (ook: Armgert Rutger Jacobsdr.), 67, 70.
Ermgert Claes van Lielaersdr., 85.
Ermgert Dircx, 95, 96.
Ermgert Gerrit Taetsdr., 72.
Ermgert Meusdr., 66, 74.
Ernest van Beieren, aartsb. v. Keulen, 281, 283.
Esch, Nicolaas van, 211.
Espen, Zeger Bernard van, hoogleraar te Leuven, 180, 184, 190, 192, 198, 202.
Evert, Mr., pastoor, zie: Evert v. Lilaar, pastoor.
Evert Aeltsdr., 73 .
Evert van Dompselaer, burgemeester, 89.
Evert Henrick van Rijnsdr., 108.
Evert Henricks, koopman, 151, 153, 154.
Evert Holl, 147.
Evert Hugch, 153.
Evert Jans, deurwaarder, 107.
Evert v. Lilaar, Mr., pastoor, 91.
Evertgen Henrick van Gijnsdr., 100.
Eychholtz, Adolf, subrector v. d. univ. v. Keulen, 206.

Faber, S.J., 214.
Fabritius, Joannes, pastoor te Delft, 269.
Farneze, Alexander, hertog van Parma, 236, 242, 256, 285, 295.
Ferrieri, Innocentius, 298.
Fie Aelberts, 9.
Florens Radewijns, 6, 25, 26, 28, 33, 37, 142, 144.
Florentius (van Oyen), pater, 267.
Floris van IJselstein, jonkheer, 58.
Focking, pastoor te Zwolle, 240.
Foeyse Petersdr. van Westrenen, 76.
Frangipani, Ottavio Mirto, nuntius te Keulen, 271.
Frans v. Anjou, hertog, 241, 252, 272, 294.
Frans de Beer, pr., 93.
Frederick Hubertsdr., 69, 73.
Frederickgen van Amerongen, 66.
Frederik v. Baden, b. v. Utrecht, 54, 58, 60, 61.
Frederik v. Blankenheym, b. v. Utrecht, 35, 36, 39.
Frederik v. Egmond, heer v. IJselstein, 49, 59.

Frederik Schenck van Toutenburg, a.b. v. Utrecht, 236, 248, 250.
Fije Aelberts, 66.
Fije Gijsbert Vossendochter, 64.

Galama, Ausonius van, kanunnik, 290.
Gansius, Simon, kanunnik, 225.
Garman v. Harderwijk, 85.
Gebhard Truchsesz von Waldburg, a. b. v. Keulen, 117, 281, 282, 294.
Geert Grote, 6, 25, 33, 36, 38, 142, 144.
Geertgen Arents, 43.
Geertgen Splinter van Nijenrodesdr., 113.
Geertgen Willemsdr., 120.
Geertruijd, weduwe v. Gerrit de Conincks, 34, 38, 39, 145.
Geertruyd Goortsdr., 96.
Geertruyd Harmansdr., 65, 66, 67, 68.
Geertruyd Hugo Ruyssendr., 96, 111, 112, 123.
Geertruyd Jan Harmans van Arck, 66.
Geertruyd van Lemmigo, 65, 69.
Geertruyd van Nesse, 85.
Geertruyd Rychout v. Heesendr., 87.
Geertruyd Willem van Eependr., 94, 107.
Geertruyd Willems, 44, 85.
Geertruyd Zeger de Wildendr., 94.
Geertruyd v. Zutphen, Dirck de Wittensdr., 82.
Geertruyt Wouters, 97.
Gerard Thyens, 140.
Gerbrich Thonis, 101.
Gerit de Wilde, 26.
German, pater, 92.
Gerrit Aert Gerritsz., 125, 155.
Gerrit van Bronchorst, kanunnik, 34, 145.
Gerrit Conincks, 34.
Gerrit van Helmond(t), pater, 8, 35, 46.
Gerrit van Hemert, 32, 145.
Gerrit Jans v. Zutphen, pater, 107.
Gerrit van Kalcher, pater, 40.
Gerrit Verhaer, 155.
Gerrit de Wilde, 142.
Gerritgen Cornelis, 102, 104.
Gerritgen Meusdr., 76.
Gerritgen Meijnsdr., 65.
Gerritgen Willems, 125.
Gesselius, 4.
Ghert, P. G. van, 298.
Gobbelschroy, P. L. J. S. van, staatsman, 298.
Gobilinus van Kempen, 40.
Godfried van Lotharingen, hertog, 301.
Godfried van Mierlo, b. v. Haarlem, 223, 276, 292.
Goodschalck, rector, 56.
Goort, prior v. Windesheim, 82.
Gouw, vrouw van Jan Vlugh, 96.
Goubau, dir. gen. eredienst, 298.
Gramineus, Theodorus, 225.
Granvelle, kardinaal, 257.
Gregorius XIII, paus, 256, 257, 268, 278, 281, 282, 286.
Gregorius XIV, paus (Nicolaas Sfrondati), 284.
Griet, Albert Ghisen, 42.
Griet Bartsdr., 109.

Griet van Colveschoten, 81.
Griet Elisdr., 76.
Griet Everts, 66, 69, 125.
Griet Evertsdr., 100.
Griet Gysberts, 118.
Griet Lucas, 81.
Griet Willems, 112.
Grietgen Henrick Swagersdr., 65.
Grietgen Henricx, 66.
Groot, Hugo de, 227.
Gropper, Caspar, rector v. d. univ. v. Keulen, 206.
Gruwel, Barend, O.P., inquisiteur, 99.
Guido van Avennes, b. v. Utrecht, 6, 10, 24, 142, 304.
Guydo de Augyaco, proost, 304.
Gysbert to Amsterdam, 29.
Gysbert Goorts van Spaeckenborch, 94, 108, 109.
Gysbertgen Cornelis Coendersdr., 100.

Haeften, Alardus van, pastoor te Leeuwarden, 173.
Haesgen Peters, 86.
Hanneken Valcken, 46, 148.
Hardevelt, burgemeester, 131.
Harman, biechtvader v. St. Agatha, 55.
Harman, pater v. Harderwijck, 80.
Harman ter Goude, 29.
Harman Jansdr., 96, 99.
Harman Kasijns van Broechuysen, rector, 81.
Harman Peters, 151.
Harman Snijder, 30. 34, 142, 145.
Hase, Joannes de (Hasius), 209.
Hasius, zie: Hase, Joannes de.
Hatto, gouwgraaf, 159.
Havens, Arnold, S.J., 208, 209.
Havensius, Arnoldus, S.J., rector, 215, 245.
Hawich Walynne, 8.
Hayo, Johannes, O.F.M., 213, 257, 267.
Heawood, 1.
Heerl, Andreas, pr., 211, 214.
Heilweich Balduinus Jacobsz., 266.
Hendrik I, keizer v. Duitschl., 314.
Hendrik IV, keizer v. Duitschl., 301.
Hendrik V, keizer v. Duitschl., 306.
Hendrik III, koning v. Frankr., 241.
Hendrik (Henrick) II, v. Beieren, b. v. Utrecht, 62, 63, 88, 91, 92, 141.
Hendrik II v. Beieren, keizer, 20.
Hendrik v. Berch, graaf, 133.
Hendrik v. Luik, bisschop, 302.
Hendrik v. Vianden, b. v. Utrecht, 20.
Henric Camerman Mr., kanunnik, 31, 142, 143.
Henric Jhansz., schepen, 150.
Henrick Beuninck, 40.
Henrick van den Broeck, zie: Henrick van Zon.
Henrick Harmansdr., 87.
Henrick Lulufsdr. v. Arnhem, 89, 90.
Henrick Sweersdr. van Wagensvelt, 73.
Henrick Verhaer, 130, 131, 155.

Henrick Vrijendochter genaempt Swanevelt, 67.
Henrick van Zon, rector v. h. St. Agatha-convent, (ook Henrick van den Broeck) 45, 76.
Henrickgen Thonis Pouwelsdr., 100, 132.
Henrickgen Volckensdr., 150.
Herinck, Bernard (Heringius), vicaris-generaal, 293.
Heringius, zie: Herinck Bernard.
Herman van Rennenberch, ben. aartsb. v. Utrecht, 249.
Herman van Wied, aartsb. v. Keulen, 216.
Herodes Agrippa, 19.
Herp, Hendrik, 211.
Hesseling, Gerard, pastoor, 156.
Heukelum, G. W. van, past., 298.
Heussen, Hugo Franc. van, kapittelvicaris, 163.
Heijden, familie van der, 156.
Heijl Dircx van den Brouck, 85.
Hezeus, A., S.J., 275.
Hillegond Hollicx, 98.
Hillegond Mathysdr., 64.
Hillegond Willems, 81.
Hillegond Wouter van Grootveltsdr., 76.
Hogenberg, kaartentekenaar, 217.
Hooge, Cornelis de, 295.
Hoogveld, Johan Frederik, pastoor, 106.
Hoppenreys, Willem Andreas, pastoor, 156.
Horantius, Franciscus, O.F.M., 258.
Horst, Charles van, 298.
Horst, Helena van, 222.
Hottinga, student, 206.
Hoyer van Steenderen, Jacob van, pastoor, 310.
Hugo to Haerlem, 29.

Ida Jansdr., 85.
Immendorp, Henricus van, rector v. d. univ. v. Keulen, 206.
Ingen, Cornelis van, Mr., 3.
Ingen, Cornelis van, notaris, 5.
Ingen, Johan van, notaris, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 18, 63, 105, 138.
Ingen, Johan van, zoon v. Reynier v. Ingen, 5.
Ingen, Reynier van, notaris, 5.
Isselt, Michaël van, 225, 283.

Jacob van Denmarcken, wijbiss. v. Utrecht, 313.
Jacob Geerlofse, pastoor v. Loenen a. d. Vecht, 160.
Jacob Harmansdr., 90.
Jacob van Hees, 116, 119, 122, 123.
Jacob Nenninc van den Voirbroec, schout, 150.
Jacob van Westrhenen, 188.
Jacoba Dircx van Dordrecht, 76.
Jacobgen Thonis, suppriorin, 112, 124, 132.
Jacobs, Henricus, pastoor, 156.
Jan van Arkel, b. v. Utrecht, 304.
Jan Bode d'oude, wachtmeester, 130, 154, 155.
Jan Brand, pr., 93.
Jan Corneliss, 103.

Jan van Diest, b. v. Utrecht, 304.
Jan Dircx, zuster, 98.
Jan Evert Bartsdr., 95.
Jan Fockingh, 99.
Jan Goudt, pater, 129, 131, 133.
Jan v. Hessyn, procurator v. Windesheim, 104.
Jan Knyff, b. v. Groningen, 294.
Jan van Langevelt, pater, 133, 138.
Jan Lubberts van Hattem, pr., 71.
Jan van Nassau, stadhouder v. Gelderland, 240, 282, 294.
Jan Ricoutsdr., 89.
Jan van Schoonhoven, Carmeliet, 43.
Jan van Strijen, b. v. Middelburg, 222, 256, 268, 270, 286, 294.
Jan Tol, Mr., 98.
Jan Vlugh, 96.
Jan die Wael, pater, (Johannes Gallus Mommandiensis), 6, 7, 8.
Jan van Wicht uit Schotland, 122.
Janne Gesensdr., 85.
Jannichgen Dircxdr. van Ingen, 93.
Jansonius, Jac., professor te Leuven, 229, 258, 276, 277.
Janssenius Eustachius, zie: Dyck, Bonaventura van den.
Jardin, Thomas du, O.P., 299.
Jauregui, Jean, 273.
Jezus Christus, 18, 19.
Jhan van den Weghe, 150.
Joachim, H., 18.
Joanna Henrick Tichelaersdr., 113.
Joannes van Lemego, (Lemiego en Lemigo), biechtvader en rector, 26, 27, 28, 30, 32, 39, 65, 68, 142, 145.
Johan, hertog v. Kleef, 53.
Johan Baden van Goch, 40.
Johan v. Balem, prior v. Windesheim, 100.
Johan Martynsz. Desyrey, 8.
Johan Uytenhaghe, 26, 142.
Johan de Wit van Sonsbeeck, 40.
Johannes de Beka, 299.
Johannes Gallus, Mommandiensis, zie: Jan die Wael.
Johannes de Jong, kardinaal, 306, 311, 314.
Jong, de, geslacht, 306, 307.
Jong, Joan de, pastoor te Hilversum, 167.
Jong, Johannes, zie: Johannes de Jong, kardinaal.
Jonge, Cornelis Jansz. de, Mr., 231.
Jonker van Doornick, 125.
Jordanus van Wenckum, S.J., 137.
Joost Jansz., prior, 228.
Jorden Poeyt, weduwe v., zie: Remburga v. Speulde.
Joost, Mr., b. v. Jeropolitanen, wijbisschop, zie: Judocus Borre, wijbisschop.
Josef, H., 18.
Judith Andries Knijffsdr., 112, 119.
Judocus Borre, b. v. Heiropolis, wijbisschop, (Joost, Mr., b. v. Jeropolitanen), 75.
Jut Aertsdr., 90.
Jutte Andries Kniefsdr., 97.

Kalckbrenner, Gerard, prior v. d. Kartuizers, 211.
Kanis Peter, zie: Petrus Canisius, H.
Karel V, keizer, 6, 295, 308.
Karel v. Egmond, hertog v. Gelre, 51, 57, 62.
Kessel, Leonard, S.J., 215.
Koenraad van Zwaben, bisschop v. Utrecht, 302, 306.

Laen Jans, 107.
Laer, Joannes van, 207.
Lambert, pr., 96.
Lambert Dircks, onderpastoor, 135, 136.
Lambert van Lensen, slager, 151.
Lambert Roelofs, broeder v. Marienhooff, 126, 127.
Lambrecht Springers, procuratrix, 85.
Lapide, Corn. a (van der Steen), 207.
Laurefici, Vincenzo, 232.
Laurentius Mets, (Metsius), b. v. 's-Hertogenbosch, 223.
Lebuinus, H., 301.
Leeuw, Willem Fransz. de, 139, 140.
Leicester, graaf van, 4, 117.
Lent, Marcellus van, prior-generaal v. d. Congr. v. Windesheim, 225.
Leo X, paus, 171.
Lindanus, Willem, b. v. Roermond, 222, 247, 256, 285.
Loeff, Adriaan, 215.
Loen, Steven, 209.
Loer, Dirk, kartuizer, 234.
Loerelinck, Anthonius, pastoor, 207.
Loerelinck, Joannes, 207.
Lonck, Dircxs, 290.
Loo, Wilhelmus van, pastoor te Leeuwarden, 308.
Looch, Jans, burgemeester, 103, 125.
Loos, Cornelis (Cornelius Loosaeus Callidius), hoogleraar te Leuven, 208.
Loosaeus, Cornelius Callidius, zie: Loos, Cornelis.
Loppers, Petrus, 215.
Lubbert van Kesteren, schepen, 150.
Ludgerus, H. (Liudger), 156, 157, 159, 160.
Ludovicus van Granada, 225.
Lutgen Jacobsdr., 113.
Luther, Maarten, 87, 89.
Lynden, Frans van, heer v. Loosdrecht en Loenen-Statengerecht, 160.
Lux, Arnoldus, 298.
Lijsbeth Godendr. van Eede, 66.
Lysbeth Jacobsdr. van den Doem, 66, 69.
Lysbeth Jansdr., 86.
Lysbeth Peters van Valckendael, 71, 81.
Lysbert Abavyl, 82.

Maarten v. Rossum, 24, 97.
Maarten Schenck van Nydeggen, krijgsoverste, 117.
Madruzzo, Lud., kardinaal, 282.
Mansfeld, Agnes van, gravin, 282.
Margaretha van Parma, landvoogdes, 242.
Margriet Barts, 103.
Margriet Bert Gojersdr., 102.
Margriet Cornelis Vossendr., 96.

Margriet Elisdr., 95.
Margriet Everts, 106.
Margriet Gerrit Gerritsdr., 90.
Margriet Goodschalcx, 66.
Margriet Heer Henricxdr. v. Renesse, 72.
Margriet Jan Brantsdr., 76, 101, 102.
Margriet Willem Evertsdr., 95.
Margriet Willems, 88.
Margriet Wouter Foijertsdr., 76.
Mari Ricoutsdr. van den Horst, 76.
Maria, H., 18.
Maria Arendsdr., 5, 105, 107.
Maria Gerrits, 133.
Maria van Hongarije, landvoogdes, 96.
Maria v. Oisterwijk, 211.
Maria Pouwelsdr., 101.
Maria Roelofsdr. van Hardevelt, 84, 86, 89.
Maria Ysbrant Heyendr., 97.
Marie Barten, 150.
Marie Parisdr., 80.
Marlerat, Augustus, 243.
Marnix van St. Aldegonde, Philips, 243, 258.
Marri Henrick Lumansdr., 87.
Marri Thonis, 89.
Marri Wouters v. Antwerpen, 88.
Marrichgen Aerts, 112, 130, 131.
Marrichgen Jans, 110, 113, 139.
Marrichgen Soes, 113, 126, 130, 155.
Marry Gerrits, 100, 124, 126, 129.
Marry Thymans, 105, 106.
Marten, E., 139.
Martens, St., zie: Martinus, H.
Martinus, H., b. v. Tours (St. Martens), 36.
Matheus Henrick uijten Weerdtsdr., 71.
Matthias, aartshertog, 236, 241.
Maximiliaan v. Oostenrijk, keizer, 23, 50, 57, 77.
Mechteld Henrick Pannekoecxdr., 106, 107.
Mechtelt Karmans, 33, 144.
Mechtelt Rutgers, 12, 13, 95, 102, 103, 104, 105, 108.
Mechtild, dienstbode, 288.
Melis, pr., 157.
Metsius, zie: Laurentius Mets.
Metz, geslacht, 306, 307.
Michaël ab Isselt, 7.
Michiel Moljaert, pr., 69, 71.
Middendorp, Jacob, deken, 260, 262.
Minucci, Minutio de, secretaris, 282, 283.
Mol, pater, 106.
Molanus, Joannes, censor, 287.
Muller, J. W. A., pastoor, 300.
Mulock, Vincentius, O. Praem., 269.
Musius, Cornelis, pr., 268.
Muys van Holy, Agatha, zie: Sasbout Agatha.
Muyters, Joan Everard, pastoor, 156.

Neeltgen Henricx Quinten, 102, 126.
Neercassel, Joannes, Apost. Vic., 195, 311.
Nelle Andriesdr., 64.
Nellichgen Aert Buyssendr., 100.
Nicolaas IV, paus, 29.

Nicolaas van Cusa, kardinaal, 314.
Nicolaes van Erpel, 26, 28, 142.
Nicolaes Soes, pr., 124.
Nooy, Gerrit van, vice-superior, 298.
Novesianus, Hermannus, rector v. d. univ. v. Keulen, 206.
Nijese Peter Hoflaetsdr., 64.
Nijlen, Arnold, O.P., vicaris-generaal, 294.

Obbenkaerte, Everardus, pastoor, 156.
Occo Sybrant Pompeiusz., 225.
Oede Henrick Vossendr., 105.
Opmeer, Judocus van, 226.
Oth Jans, 153.
Otten, Theodorus Bernardus, pastoor, 156.
Otto III, b. v. Utrecht, 20, 141.
Otto, graaf v. Gelre, 20, 21.
Otto I, keizer v. Duitschland, 159, 315.
Otto II, v. Lippe, b. v. Utrecht, 304.

Paats, Jan, drukker, 233.
Parma, hertog van, zie: Farneze Alexander.
Pauwels to Medemblick, 29.
Pelichy, de, 298.
Peter Frans, burgemeester, 125.
Peter Mol, pater, 100.
Peter Paresissoon, pater, 81, 93, 101.
Peter Peters, wachtmeester, 154, 155.
Peter Vaec, biechtvader, 34, 36.
Peter van Wyerdt, pater, 107, 115, 126, 127, 129.
Peternella Willem Reygersdr., 72.
Petertgen Henricx, 96.
Petreius, Theod., kartuizer, 212.
Petri Suffridus, geschiedschrijver, 222.
Petrus, H., apostel, 19.
Petrus Canisius, H. (Peter Kanis), 211, 214.
Philippe de Villiers, heer v. Leliendam, 22.
Philips II, koning v. Spanje, 219, 235, 242, 252, 253, 274, 288.
Philips van Bourgondië, b. v. Utrecht, 60, 62.
Philips de Goede, hertog v. Bourgondië, 22.
Philips de Schone, hertog v. Bourgondië en koning v. Castilie, 56, 57.
Pierre d'Ailly, 182.
Pigge, Albert, (Pighius Albertus), 312, 313.
Pighius Albertus, zie: Pigge Albert.
Pighius, Stephanus, pr., 227.
Pippijn van Herstal, 316.
Portia, Barth., pausel. vertegenwoordiger, 280, 281.
Potcamp, Gerard, Apost. Vic., 161, 162.
Pouwelgen Pouwels Gerritsdr., 105, 107, 108, 130.
Pseudo-Johannes Scotus, 300.
Pullen, Pelgrom, 210.

Rathingius, Koenraad, 209.
Raesfelt, Ursula Philipota, vrouwe v. Harreveld, 315.

Regnerus, pater, 245.
Reidt, Johan von, (Rethius), 216, 217.
Reiner Poit Evertsz., schepen, 150.
Remburga van Speulde, weduwe van Jorden Poeyt, 130.
Rennenburg, Stadhouder, 239, 240, 241.
Rethius, zie: Reidt, Johan von.
Reijer van Broechuysen, edelman, 77.
Reynvisch, Joannes, O.F.M., provinciaal, 212.
Reyser, de, pr., 156.
Ricout Lambertsdr. van Lieler, 86.
Robertus Bellarminus, H., kardinaal, 285, 286, 287.
Rochi, Cornelia, zuster, 226.
Roeloff Albert van Nijeveltsdr., 100.
Roeloff van Diepholt, zie: Rudolf v. Diepholt.
Roskam, Paulus, 182, 186.
Rosmeulen, Petrus, officiaal, 163.
Rovenius Philippus, Apost. Vic., 136, 194.
Rubens, Jan, Dr., 218.
Rubens, P. P., 218.
Rudolf II, keizer v. Duitschl., 235.
Rudolf van Diepholt, b. v. Utrecht (ook Roeloff v. Diepholt), 70, 74, 304.
Rutger, pater v. St. Jeronimusberge binnen Hattem, 32, 145.
Rutger van den Doem (Doems), 26, 40, 64, 68, 142, 145, 150.
Rijckelant Jans, 113.
Rijn, Hendrik van, 3, 11, 12, 13.

Saksen, Anna van, echtgenote van Willem v. Oranje, 218.
Salentin von Isenburg, aartsb. v. Keulen, 280.
Sarcerius, Reinier, rector Lat. school, 4.
Sarceriusdr., Geertruyt Reynier, 4.
Sasbout, Agatha, vrouw van Muys van Holy, 288.
Sasbout, Gerard, pr., 221.
Sasbout, Ida, 289.
Sasbout Sasbout, pr., 221, 228, 229, 267, 288.
Sasbout Sophie, 288.
Schadyck, Geraerdt van Mr., 113.
Schaepman, Herman, Dr., 305, 314.
Schellekens, Martinus, zie: Becanus.
Schoemaker Theodorus Joan, pastoor, 156.
Schoonhoven, Joost van, kartuizer, 221.
Schyff, Adriaan, 223.
Sega, nuntius, 257.
Sfrondati, Nicolaas, zie: Gregorius XIV, paus.
Simons, Willem, pr., 156.
Sixtus IV, paus, 78.
Slosius Peter, 209.
Son, Jan Bapt. van, Mr., 208.
Sonoy, 241, 272, 274.
Sophia (weduwe van), Mr. Cornelis van Ingen, 5, 94, 105.
Steen, C. van der, zie: Lapide, Cornelis a.
Steen, G. van der, kanunnik, 290.

Steenhoven, Cornelis v., 163, 173.
Stempelse, Gerard, 261.
Stempelse, Johan Gerrit, burgemeester van Gouda, 221, 248.
Stepraadt, Maria Sophia van, Vrouwe van Cronenburch, 160.
Steven van Lendt, Gerard, pastoor, 156.
Steven Louwe, 26, 142.
Stevens, Eustachius, O.F.M., 308.
Strijen, Jan v., b. v. Middelburg, zie: Jan v. Strijen.
Stijn Henricx, 110.
Stijn Willems, 88.
Styntgen Egbert Wasmandr., 119.
Swaen, Martinus de, pastoor te Haarlem, 167, 173.
Sweer van Culemborch, zie: Zweder van Culemborg.
Swieten, Dirk van, heer van Loenersloot, 160.

Thaentgen Jans, 113, 125.
Tapheus, Paulus, pastoor te Delft, 269.
Tatick Aertsz., vicaris, 157.
Theodoricus, O. P., zie: Bosch, Theodoricus van.
Thomas ten Berch, 153.
Thomas Jans, 154.
Thomas, Philippe d'Alsace, kardinaal, Aartsb. v. Mechelen, 311.
Thomassen, Thomas, 242.
Thonisgen Jan Fojersdr., 95, 118, 132.
Tibbel, Joan, pastoor te Schiedam, 171, 182, 194, 197.
Tiberius, keizer, 19.
Tiecken, Louis-Lambert de, hofkapelaan, 311.
Tork, Mathias, pastoor te Utrecht, 173, 174, 176, 177, 178, 180, 181, 188, 190, 191.
Torre, Jacobus de la, Apost. Vic., 195.
Tronck, Catharina van de, weweduwe van Jan Baptist Boischot, 230.
Trude Jans van Eede, 76.

Urbanus VI, paus, 24, 142.

Vairlenius, Hieronymus, vicaris-generaal, 292, 293.
Velsius, Justus, medicus, 217.
Vereept, Simon (Verepaeus), 210.
Verepaeus, zie: Vereept Simon.
Vermey, Christiaan, uitgever, 3, 11.
Verschout, Andries, drukker, 243.
Vespasianus, keizer, 19.
Vinck, A., S.J., provinciaal, 214.
Vitus, St., 315, 316.
Volcker, tovenaar, zie: Dirck Nolckensz. voo den Hove.
Volckert Gijsberts, 38, 39.
Vondel, Joost van den, jr., dichter, 220.
Vondel, Joost van den, senior, 220.
Vondel, Sara van den, zie: Craen, Sara.
Vosmeer, Cornelius, 208, 231.
Vosmeer, Elisabeth, 288.
Vosmeer, Michiel, jr., 208, 231, 288.
Vosmeer, Michiel, senior, 288.

Vosmeer, Sasbout, Apost. Vic., 157, 194, 204, 206, 207, 208, 221, 226, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 244, 245, 246, 247, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 276, 277, 278, 279, 280, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 297, 310.
Vosmeer, Tilman, 222, 226, 228, 229, 258, 267, 276, 277, 283, 284.
Vosmeer, Petrus, 208, 231.
Vulcanius, Bonaventura, 217.

Waerdenburch, Elisabeth, 231.
Waerdenburch, Margaretha, 231.
Warmbout v. Buscop, priester, 65, 67.
Weinsberg, Herman van, 222.
Wendelmoed Claes van Emmenes, 66, 68, 69.
Wendelmoed Harmansdr., 66.
Wendelmoed van Sambrinck, moeder v. h. St. Agatha-convent (ook Elisabeth Sambrincq), 41, 64, 65, 67.
Wendelmoet Gerrit Petersdr. van Leusden, 76.
Wendelmoet Goort van der Maetsdr., 72.
Wermbold to Utrecht, 29, 30.
Weym Gysberts, 98.
Weym Henricx, 110.
Weyndelmoet Goort Vermatendr., 86.
Wichman, graaf, 156.
Wilhelm Anthonisz, pastoor, 112.
Willehadus, H., 309.
Willem, Mr., S.J., zie: Willem de Leeuw.
Willem I, b. v. Utrecht, 301, 302.
Willem II, Berthold v. Mechelen, b. v. Utrecht, 20, 141.
Willem Bloem, Mr., pastoor v. Amersfoort, 133, 134, 135, 136, 137, 138.
Willem (van Delft), pater, 267.
Willem Dircx, 107.
Willem Henrickx, Tertiaan, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 65.
Willem Klinckaert, 28.
Willem de Leeuw, S.J. (Mr. Willem), 121.
Willem I van Oranje, stadhouder, 218, 224, 240, 242, 252, 253, 254, 272, 273, 294, 295, 309.
Willibrord, H., 159, 301, 307, 313.
Wiltenburg, Joannes, kapelaan, 308.
Winthuis, Joan Wilhelm, pastoor, 156.
Witte, Egidius de, 175, 180, 181, 190, 191.
Wittenhorst, onderbevelhebber v. d. heer v. IJselstein, 23.
Wolter Vlowyck, 30.
Wormbo, Georgius, kanunnik, 290.
Wouter Claes, rentmeester, 97.
Wouter Claesz, priester, 112, 116.
Wouter Smoelingh, 59.
Wouter van Vloowyck, 142.
Woutertgen Macharius Oldeneelsdr., 71.
Wyck, van, 186.
Wyckerslooth, C. L. van, b. v. Curium, 298.

Wijhe, Jacob, kanunnik, 225.
IJda Aernt Louwendr., 71.
IJda Arents van Spaeckenborch, 66.
Zaffius, Jac., proost, 254, 292.
Zanthenus, Johannes, 215.
Zweder van Culemborg, b. v. Utrecht, (ook Sweer van Culemborch), 70.

II. PLAATSNAMEN

Abcoude, 158.
Achterhoek, Gelderse, 300.
Ackoy, 309.
Aduard, klooster, 304.
Aken (Dtschl.), 175.
Almelo, 304.
Ameland, 306.
Amelisweerd, 158.
Amersfoort, 2—9, 11, 18—155, 173, 236.
——, St. Agathaconvent, 2, 5, 9, 10, 12, 18, 40, 41, 50, 64—140, 143, 145, 146, 151, 154, 155.
——, St. Agnietenconvent, 2, 6, 7, 8, 10, 18, 24, 27, 33—43, 49, 54, 65, 144, 146, 302.
——, St. Agnietenkerk, nieuwe, 46, 48, 146.
—, St. Andries Camp, klooster, 30, 31, 142, 143.
——, St. Barbaraconvent, 18, 41, 42, 146.
——, de Birckt, 93, 143.
——, de Camp, 21, 32, 45, 61, 87, 143, 144, 145, 147.
——, Camperpoort, 44, 61, 149.
——, de Campstraet, 87.
——, de Chingel, 104, 143.
——, Curia Mariae, zie: Marienhoff.
——, Drieskenspoort (Porta Scti Andrae), 142.
——, St. Elisabeths Gasthuys (of Sieckhuys), 148.
——, Fraterhuis, 26, 46, 142, 145, 148.
——, H. Geesthuis „De Poth", 4, 6, 61, 87, 120, 143, 144, 146, 147, 148.
——, H. Geestkerkje, 141, 146, 147.
——, de Glashorst (de Visscherije), 27, 33, 144.
——, Goodtschalckstraet, 141.
——, Gyselcamer, 137.
——, in den Hage, 47, 142, 144.
——, Heiligenberg, 19.
——, de Hoff, 87, 92.
——, 't Hoochlandt, 59, 122, 128.
——, Hooghorst, abdij, 19, 20.
——, St. Janscapel, 145.
——, St. Jansklooster, 8, 18, 32, 61, 93, 145.
——, St. Joostenkapel, 44, 141.
——, St. Joriskerk, 20, 22, 27, 45, 111, 115, 134, 140, 141.
——, St. Joristoren, 61, 107.
——, Kapel ter ere v. O. L. Vr., 19, 91, 114, 141.
——, Lange Huys, 74, 84.
——, Lange Straet, 61, 87, 141.
——, Lasarushuys, zie: Melatenhuis.

——, Marienhoff (Curia Mariae), 18, 32, 47, 132, 142, 143, 144.
——, Melaten ofte Lasarushuys, 149.
——, Minderbroederklooster, 23, 50, 83, 148.
——, Monickendam (poort), 142.
——, Observantenklooster, zie: Minderbroederklooster.
——, O. L. Vrouwekerk, 43, 44, 134.
——, O. L. Vrouwetoren, 99, 141.
——, Ossenmerckt, 92, 109.
——, Papenhofstede, 61, 87.
——, 't Pesthuys, 143, 147.
——, St. Petrus Gasthuys, 26, 27, 28, 30, 32, 50, 141, 142, 145, 148, 149.
——, Pleytcamer, 137.
——, Poortstraet, 35.
——, Porta Scti Andrae, zie: Drieskenspoort.
——, „De Poth", zie: H. Geesthuis.
——, 't Raedthuys, 62.
——, St. Rochuscapelle, 147.
——, Sieckhuys, zie: St. Elisabeths Gasthuys.
——, Spoey, 40, 86, 94, 141, 148, 150.
——, Stadsarchief, 150, 154.
——, de Teute, 87.
——, de Tuetstraat, 83.
——, Utrechtse poort, 44.
——, Veenstraet, 96.
——, de Vischmerckt, 141, 146.
——, de Visscherij, zie: de Glashorst.
——, Wandelhuys, 148.
——, Weeshuis, 93, 143.
——, Weeskamer, 4, 137.
Amsterdam, 47, 90, 112, 158, 220, 231, 232, 243.
——, klooster St. Catharina, 229.
——, klooster St. Dionysius (ter Lelie), 229, 230.
——, klooster St. Lucia, 229.
——, klooster St. Maria Magdalena, 229.
——, klooster St. Marienveld (Ten Nyen Lichte), 230.
——, klooster op het Spui, 229.
Ankeveen, 309.
Anlo, 304.
Antwerpen, 109, 218, 220, 224, 243, 253, 273, 301.
Arckel, klooster, 108.
Arnhem, 57, 107, 206, 209, 232.
——, Minderbroederklooster, 212.
——, Monnikhuysen, 304.
Asch, 309.
Augsburg, rijksdag, 282.
Avereest, 304.

Baambrugge, 158.
Baardwijk, 211, 215.
Balgoy, 309.
Barger-Oosterveld, 312.
Beekbergen, 156.
Beesd, Mariënweerd, 309.
België, 314.
Bemmel, 307.
Berne, kasteel, 298.
Beugelkamp, archief, 303.
De Bilt (Utr.), 158.
Bilthoven, 158.
Blaricum, 315.
Bolsward, 308, 311.

——, Martinikerk, 307, 312.
Bonn (Dtschl.), 276, 292.
Bozum, Ned. Herv. Kerk, 307.
Brabant, 204, 230, 235.
Breda, 253.
Bredevoort, 311.
Bremen (Dtschl.), 220.
Brielle, Den, 221, 224.
Brummen, ambt, 156.
——, Engelenburg, kasteel, 156.
——, parochie, 156.
Brussel, 175, 253.
Bunnik, 158.
Bunschoten, 22, 101.
——, convent, 41, 146.
Buren, 309.
Bussum, 315.

Calcar (Dtschl.), 221, 223, 224, 225, 228, 229, 261, 262, 267, 288, 289.
Campen, zie: Kampen.
Colonia ad Rhenum, zie: Keulen.
Culemborg, 275, 301.
——, seminarie, 298.

Dedemsvaart, 315.
Deil, 309.
Delft, 203, 221, 222, 226, 228, 232, 265, 270, 276, 288.
——, St. Annaconvent, 221.
——, St. Barbaraconvent, 226.
——, St. Hippolytus-kerk, 269.
——, St. Ursulakerk, 269.
——, in 't Woud, 269.
Denekamp, S. Nicolaaskerk, 303.
Deventer, 25, 26, 28, 31, 38, 61, 101, 142, 206, 207, 209, 240, 276, 293.
——, bisdom, 293.
——, kapittel, 304.
——, St. Lebuinuskerk, 25, 37, 142.
——, O. L. Vrouwe Kerk, 37.
——, oud-archief, 209.
Diepenheim, 304.
——, St. Gregoriusvicarie, 304.
Dillenburg, de, kasteel, 218.
Ditmaersen, land van, 52.
Doesburg, Fraterhuis, 299.
——, grote kerk, 302.
Doetinchem, klooster Bethlehem, 302, 303.
Dokkum, 311.
Dommelen (N.Br.), 210.
Doorn, 't huijs, 91.
——, Maartenskerk, 159.
Doornik, (België), 214.
Dordrecht, 4, 206, 232, 266.
Dowaai, universiteit, 219.
Drente, 239, 309.
Düren, (Dtschl.), 217.
Dusseldorf (Dtschl.), 228.

Eemnes ('t Emenes), 78.
Eerbeek, kasteel, 156.
Eiteren, 309.
Elburch, zie: Elburg.
Elburg, (Elburch), 91.
Elst (O.B.), hervormde kerk, 299, 309.
Emelwerth (N.O.P.), 303.
Emenes, 't, zie: Eemnes.
Emmerik, (Dtschl.), 163, 173, 224, 228, 229, 231, 293, 300.
Enkhuizen, 272.
Ens (N.O.P.), 303.

Franeker, 230.
——, de Martinikerk, 307.
Frankfort a. d. Main (Dtschl.), 220.
Frankrijk, Noord, 314.

Friesland, 60, 209, 239, 240, 241, 255, 276, 295, 297, 301, 302, 305, 306, 307, 312, 314.

Geertruidenberg, 120.
Gelderland, provincie, 137, 239, 273, 297.
't Gooi, 298, 316.
Gouda (Goude), 101, 118, 209, 221, 276.
——, klooster den Hem, 228.
Goude, zie: Gouda.
's Gravenhage, 137, 172, 232, 270, 296.
——, Dominicanenklooster, 296.
——, de Hofkapel, 242.
——, St. Jacobskerk, 270.
——, St. Janspoort, 137.
Gressheim bij Dusseldorf, 282.
Groenlo, 315.
Groesbeek, Ned. Herv. Kerk, 307.
Groningen, 120, 206, 241, 291.
——, St. Annagasthuis, 310.
——, bisdom (oude), 293.
——, St. Jacobsgasthuis, 310.
——, Minderbroederskloosters, 212.
——, provincie, 239.
——, Vierhuizen, 310.

Haach, den, zie: 's Gravenhage.
Haarlem, 112, 167, 172, 173, 206, 232, 242, 254, 276, 277, 295.
——, bisdom (oude), 292.
——, Stadsbibliotheek, 7.
Hall bij Brummen, 156.
Hamont, t. W. v. Roermond, 211.
Harderwyck, zie: Harderwijk.
Harderwijk, (Harderwyck), 54, 55, 84, 91, 206.
Harreveld, 315.
Hasselt, 91.
Hattem, 91.
——, St. Jeronimusberg, klooster, zie: Hulsbergen, klooster.
Hefzand, zie: Kornzand.
Heiligerlee, klooster, 315.
Hemelum, 157.
's Hertogenbosch, 211, 215.
——, Dominicanenklooster, 213.
Heteren, 309.
Hilversum, 315.
Holland, 60, 137, 159, 204, 221, 229, 242, 296, 297.
——, Hof van, 296.
——,Staten van, 161, 242, 254, 295, 296, 315.
——, Zuid, 170.
Holten, 303.
Hondert, het, 160.
Hoog-Elten, Abdij, 156.
Hoorn, 274.
——, dekenaat, 292.
Horst, de, kasteel t. W. v. Brummen, 156.
Huissen (Gld.), 138.
Huizen, N.H., 315.
Hulsbergen, bij Hattem, klooster, 8, 32, 40, 58, 80.

Jeruzalem, 19.
Joure, 157.
Jouwerd (Fr.), Ned. Herv. Kerk, 311.

Kampen, (Campen), 61, 62, 109, 158, 227, 304.
——, Latijnse school, 304.
——, Mariëncamp, klooster, 227.

——, Zonnenberg, klooster, 304.
Keulen (ook Colonia ad Rhenum), 19, 161, 165, 166, 174, 175, 178, 185, 193, 197, 204—297.
——, Aartsbisdom, 280.
——, St. Andreaskerk, 260.
——, Apostelkerk, 283.
——, Apostel-school, 222.
——, Collegium Hieronymianum, 210.
——, Collegium Laurentianum, 210.
——, Collegium Montanum, 210, 214.
——, Corpus Domini klooster, zie: Herren-Leichnamkloster.
——, de Dom, 234.
——, „de Drie Kronen", zie: Gymnasium Tricoronatum.
——, St. Gerzonkerk, 211, 259.
——, Groot-Nazareth klooster, 226, 288.
——, Gymnasium Tricoronatum („de Drie Kronen"), 208, 209, 214, 216, 217, 245.
——, Herren-Leichnamkloster (Corpus Domini klooster), 225, 260.
——, Kartuizery van St. Barbara, 210, 211, 212, 214, 216, 223, 260.
——, het Roermondse Huis, 210.
——, Seminarie, 156.
——, universiteit, 205, 216, 219.
——, St. Ursulakerk, 264.
Kleef, (Dtschl.), 299, 300.
Kornzand, of Hefzand, eiland, 304.
Kuinre, 311.
——, „graafschap", 315.

Langebrouck, zie: Wijk en —.
Leeuwarden, 157, 173, 206, 228, 240, 276, 278, 304, 308.
——, ager Leovardiensis, 157.
——, bisdom, 294.
——, de Oldenhove, 228.
Leiden, 3, 211, 217, 232, 243.
——, Bibliotheek v. d. Mij. der Ned. Lett., 1, 3.
——, universiteit, 273, 274.
Leuven, 203, 208, 217, 226, 233, 258, 276, 280, 294.
——, universiteit, 205, 219.
Loenen aan de Vecht, 159, 160, 305.
——, Cronenburch, kasteel, 159, 160.
——, de Slootdijk, 160.
——, Statengerecht, 159, 160.
Loenen op de Veluwe, 156.
Loenersloot, 160.
Loosdrecht, 160.
——, Oud-Over, 160.
Loosduinen, 243.
Lubeck (Dtschl.), 314.
Luik, Prins-bisdom, 215.
Luxemburg, 314.

Maarn, 298.
Maarsbergen, 298.
Maarssen, 305.
Madrid, 222, 242.
Mainz, 208, 214.
Mariënberg in Salland, 304.
Mariëndaal, Abdij, 308.
Mechelen (België), 210, 226, 241, 246.
Medemblik, 272.
Meldert (L.), 313.

Menterwolde, St. Benedictus-abdij, 308.
Meppel, 3.
Middelburg, 232.
——, bisdom, 270, 294.
Midwolde, vrouwenklooster, 308.
Münster i. Westf., 94.
Muiden, 164.
Mynden, 160.

Naarden, 112, 157, 315.
Nagele (N.O.P.), 303.
Nederland, 183, 184, 299, 300, 307, 308, 314.
——, Noord, 312.
Nederlanden, de, 218, 220, 235, 253, 258, 266, 280, 282, 285, 302, 307, 308, 309.
——, Noordelijke, 232, 243, 274.
——,Zuidelijke, 175, 222.
Nieuwersluis, 159.
Noord-Brabant, 301.
Nyenklooster-op-den-Dam, 315.
Nykercken, zie: Nijkerk.
Nijkerk (Nykercken), 50, 51, 52, 157.
——, zusterconvent, 58.
Nijmegen, 209.
——, Minderbroedersklooster, 212.

Oisterwijk (N.Br.), 211.
Oldenzaal, (Oldenzeel), 58, 293, 303.
Oldenzeel, zie: Oldenzaal.
Ommen, 304.
Oosterbeek, 20.
Oosterhout (N.Br.), 230.
Oucoop, 160.
Oud-Baambrugge, 157.
Oudewater, 223.
Oud-Over, zie: Loosdrecht.
Oud Wulven, 158.
Overijssel, 60, 61, 62, 239, 309.

Parijs, 276.

Raven, 158.
Rees (Dtschl.), 230, 231.
Renswoude, 313.
Rhenen, 53, 91, 92, 305.
——, St. Agnesklooster, 305.
Rome, 19, 161, 165, 167, 168, 169, 170, 185, 196, 200, 219, 222, 230, 256, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 287.
——, Collegium Germanicum, 284.
——, collegium Romanum, 286.
——, universiteit, 219.
Rotterdam, 232, 276.
Rijn, de, 204, 229.
Rijnauwen, 158.
Rijnland, het, 204, 213, 221, 226, 227, 232, 292.
Rijsenburg, R.K. Kerk, 311.
Rijssen, kerk, 303.

Schiedam, 3, 171, 275.
Schildwolde, 315.
Schokland, 303.
Schoterwerf, 303.
Sicilië, 315.
Siegen, (Dtschl.), 218.
Sneek, 206, 228, 276.
Soest, 98, 107, 108, 308.
——, Mariënburg, abdij, 308.
Spijk (Leerdam), 309.
Staphorst, Zwartewaterklooster, 303, 304.

Stavoren, 157.
——, St. Odulphusklooster, 304.
Steenwijk, 119.
Stellingwerf, 303.
Sticht, het, 56, 70, 137, 159, 295, 298.
——, Neder-, 299, 311.
——, Over-, 61, 62, 91.
Stratum, 211.
Swol, zie: Zwolle.

Ter Eem, huis, 91, 92, 134.
Termunten, mannenklooster, 308.
Texel, 274.
Tiel, 315.
Traiectum, zie: Utrecht.
Trecht, zie: Utrecht.
Tribur (Dtschl.), 302.
Tricht, 309.
Trier, 208, 214, 266.

Urk, 303.
Utrecht, 4, 19, 20, 53, 58, 59, 60, 63, 72, 76, 77, 78, 88, 91, 92, 93, 99, 103, 111, 112, 113, 115, 118, 122, 135, 137, 141, 151, 157, 158, 164, 173, 174, 194, 197, 200, 206, 220, 226, 231, 236, 237, 248, 250, 254, 262, 265, 275, 296, 301.
——, Aartsbisdom (oude), 271, 284, 289.
——, Aartsbiss. Museum, 298.
——, Balije, gebouw v. d. Ridderl. Duitse Orde, 298.
——, Buurkerk, 310.
——, Carmelietenklooster, 312.
——, St. Ceciliaklooster, 30, 304.
——, Domplein, 158.
——, Domproostdij, 305.
——, Hasenberch, 137.
——, het Hof v. —, 3.
——, St. Jacobskerk, 236.
——, St. Jan Baptistkerk, 20, 158.
——, de Kaats naast de St. Janskerk, 158.
——, Kapittel van St. Pieter, 304.
——, St. Maarten, 159, 313.
——, St. Marie, 302, 311.
——, Nedereind, 158.
——, St. Nicolaaskerk, 158, 302.
——, Nieuwlicht, kartuizerklooster, 299, 302, 314.
——, Oudmunster, 249, 308.
——, Oudwijk, 308.
——, Overeind, 158.
——, St. Paulusabdij, 298, 313.
——, St. Pieterskerk, 20, 302, 313.
——, Rijksarchief, 4, 151, 155.
——, St. Salvatorkerk, 34.
——, St. Servaasabdij, 304.
——, Staten van —, 6, 128, 129, 130, 237, 271, 290, 296.
——, Universiteitsbibliotheek, 299.
——, Vrouwenklooster, 308.

Vaassen, 156.
——,Cannenborch, 156.
Varik, 315.
Vechten, 158.
Veenendaal, 299, 313.
Veluwe, 57, 58, 133.
Vianen, 157.
Vlaanderen, 235.

Vlissingen, 232, 273.
Vollenhove, kasteel, 303.
Voorhout, 242.
Voorst, 156.
Vuurse, de, 3, 158.

Waaien, 158.
Warnsveld, kerk, 310.
Weesel, zie: Wezel.
Weesp, (Wesop), 57.
Welsum (bij Olst), klooster Ter Hunnepe, 303.
Wenen (Oostenrijk), 282.
Werkhoven, 309.
Wesop, zie: Weesp.
Westfalen (Dtschl.), 292.
Wezel (Dtschl.) [Weesel], 134.
Wierden, 303.
Wiltenburg, zie: Utrecht.
Windesheim, klooster, 31.
Winschoten, 315.
Wirdum (Gron.), 215.
Woerden, 243, 304.
Wolseynde, 157.
Wolvega, 311.
Workum, 308.
Worms, (Dtschl.), synode, 302.
Woudsend (Fr.), 276.
——, Carmelietenklooster, 312.
Wijk bij Duurstede, 305.
——, St. Maria Magdalena-convent, 305.
Wijk en Langebrouck, 157.
Wytgaard, 304.

Xanten (Dtschl.), 221, 227.

IJlst, Carmelietenklooster, 312.
IJsselstein, 309.

Zeeland, 204, 295, 297, 304.
Zeist, 158.
Zieuwent, 315.
Zoelmond (Buren), 309.
Zuiderzee, 22.
Zutphen, 112, 157, 206, 209, 310.
——, Ager Zutphaniensis, 157.
——, Convent ten IJzendoorn, 302.
——, Galilea, klooster, 302.
——, Minderbroederskloster, 212.
——, Oude Gasthuis, 302.
——, Proostdij, 156.
——, de St. Walburgkerk, 302, 310.
Zwolle, (Swol), 61, 87, 131, 157, 206, 239, 305.
——, Ager Swollanus, 157.
——, fraterhuis, 40, 305.
——, klooster Bethlehem, 303.
——, Mariënbosch, klooster, 309.

III. ZAKEN

Acten van belening, 305.
Aflaat, 72, 100, 101, 119, 124.
„Aprilbeweging", de, 305.
Archief voor het Aartsb. Utrecht, 298.
——, v. h. huis Beugelkamp, 303.
——, v. d. Nassause domeinraad, 309.
Archieven, godsdienstige in de Nederlanden, 306.
Armenzorg, 299.
Augustijner koorheren, 225, 260.

Auteurschap v. d. Imitatio Christi, 158.

Benoemingsrecht, vorstelijk, 308.
Bodemonderzoek, Oudheidkundig, 307.
Brand te Amersfoort, 44, 45, 50, 51, 52, 82, 83.
——, te Harderwijk, 54, 55, 84, 85.
Broeders van het Gemene Leven, 158.
Bijdragen voor de Gesch. v. h. Bisd. Haarlem, 298.

Carmelieten, 312.
——, te Keulen, 213.
Cartularium, 304.
—— der Congregatie v. Windesheim, 305.
Celzusters, 47, 143, 144, 147.
Christusvoorstelling, 302.
Clarissen, 228, 229, 266.
Cleresie, de, 161, 162, 173, 175.
Collatierecht, 309.

Devotie, Moderne, 309, 313.
Diaconie te Amersfoort, 149.
Dominicanen te Keulen, 213.
Doopboek, 304.
Dorpsleven, 1000 jaar — aan de Vecht, 159, 160.
Drieluik v. d. H.H. Martelaren, 314.

Evangeliarium, 302.

Franciscanen (Minderbroeders, Observanten), 46, 47, 50, 148, 308.
——, te Keulen, 212.
——, staties, 308.

Graduale Romanum, 302.
Gregorius-vicarie te Diepenheim, St., 304.
Geboorteniveau der Nederl. Rooms-Kath., 157.
Geloftevormen, 305.
Geschiedenissen, v. Joh. v. Ingen, 1—155.
Getijdenboek, 302.

Handschriften, 299, 302, 313.
——, Franciscaanse, 308.
Heiligenverering, 307, 312, 313.
Heilsgebruiken, 305.
Hierarchie, Herstel v., 298, 305.
Hostiebus te Jouwerd (Fr.), 311.
Huizen in het Nedersticht, open, 311.
Huwelijk, Gemengd, 314.
Huwelijksvorm, Kerkelijke, 301.

Jansenisme, 172, 175, 184.
Jezuieten in de Hollandse Missie, 157, 274, 291.
——, te Keulen, 214, 215, 216, 233, 234, 235, 244, 245, 246, 247, 260, 262, 263, 274.

Kapittel, Haarlems, 162, 164, 167.
Kartuizers, 25.
—— te Keulen, 210, 211, 212, 214, 216, 260, 161.
Kerkgeschiedenis, Vaderlandse, 298.
Kersteningsmethoden, 301.
Kloosters, ondergang der, 300.
Kroniek v. h. St. Agathaconvent te Amersfoort, 2, 9, 12, 13, 64—138.

Kroniek v. h. St. Agnietenconvent te Amersfoort, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 24—40.
Kruisheren te Keulen, 213.

„Leesblad, Kerkelijk", 300.
Legenden v. in Noord-Nederland veel vereerde Heiligen, 312, 313.
Literatuuroverzicht, 156—160, 298—316.

Marianum, 307, 308.
Meditatie, methodische, 299.
Memoriael v. h. St. Agnietenconvent te Amersfoort, 7, 8.
Mengelingen voor Rooms-Catholyken, 300.
Minderbroeders, zie: Franciscanen.
Mirakel v. Amersfoort, 42, 43, 44.
Missaal, 302.
Missiearbeid v. St. Willibrord, 301.

Naamletters, 312.
Naamvormen, 312.
„Navolging v. Christus", 300, 313, 314.
Noothulp, de, te Amersfoort, 149.

Observanten, zie: Franciscanen.
Onderwijs, 300.
„Ons Noorden", dagblad, 308.
Oorkonde, 304, 305.
Oorkondenboek v. Overijsel, 304.
Oorkondenstudie, 303.
Oproer binnen Amersfoort, 47, 48.

Parochiegeschiedenis, 156.
Pasen te Veenendaal, 299.
Priesterroepingen in Nederland, 308.
„Protest", der Cleresie, 161—203.
Protestantisering, 242, 243, 253, 254, 255, 272, 273, 274, 277, 278, 295, 296.
Protestantisme in Keulen, 216—220.
Psalterium, 313.

Register v. d. inkomsten v. h. convent Monnikhuysen, 304.
——, landerijen, 305.
Reguliere Kanunniken v. d. H. Augustinus, 32, 143, 305.
Rekeningen v. h. St. Agathaconvent te Amersfoort, 151, 152, 153, 154.
Repertorium Frieslands Verleden, 312.
Ridderhofsteden, in het Nedersticht, 311.
Rijksgoederen, Geschiedenis v. de, 314, 315.

Sacramentsbroederschap, 308.
Schisma, Utrechts, 163, 202.
Scholen, 300.
Schuilnamen, 312.
Staatsinstellingen, Utrechts-bisschoppelijke, 299.
Stadszegel, 303.

Tertianen, zie: Tertiarissen.
Tertiarissen (Tertianen), 26, 30, 32, 46, 308.
Tovenarij, 118, 119, 122, 150, 151.
Trouwboek, 304.

Ursulinen, zusters, 260.

Verhoudingen, Kerkelijke, 300.
Verlichting, katholieke, 300.

Vicariaat, Utrechts, 162, 164, 192, 194.
Vitus-relieken, St., 315, 316.
Voorgeslacht van Kard. de Jong, het, 306, 307.

Wapen, 303.
Westwerken in het oude Friesland, 314.
Wijdingsbrieven, 157.

Zending, Hollandse, 161, 162, 164, 171, 179, 191, 195, 200.

INHOUD

Johan van Ingen: Geschiedenissen, door J. H. P. Kemperink 1

Overzicht der literatuur betreffende de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht 156

J. C. van Erkel en het „protest" der Cleresie (1709–1714), door P. Polman, O.F.M. 161

Sasbout Vosmeer te Keulen, door P. Gerlach, O.F.M. Cap. 204

Overzicht der literatuur betreffende de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht en het Bisdom Groningen . . 298

Registers 317